

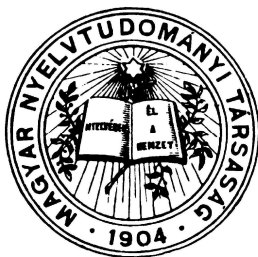
A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
239. SZÁM   KIADVÁNYAI   239. SZÁM

**FORRÁSKUTATÁS, FORRÁSKIADÁS,
TUDOMÁNYTÖRTÉNET II.**

Szerkesztették

Korompay Klára, Stemler Ágnes, Terbe Erika, C. Vladár Zsuzsa

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
BUDAPEST
2014

Lektorálta

Havas Ferenc, Kószeghy Péter, Kövér András, Oross András,
T. Somogyi Magda, C. Vladár Zsuzsa, Zelliger Erzsébet, Zsilinszky Éva

Technikai szerkesztő

Terbe Erika

ISSN 0133-218x

ISBN 978-615-5061-05-9

©Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2014

©ELTE, 2014

©Szerzők, 2014

Felelős kiadó

Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke
ELTE Bölcsészettudományi Kar dékánja

Készült az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézetében.
A kiadvány megjelenését az OTKA (K 81537. sz. pályázat) támogatta.

Tartalomjegyzék

Előszó 5

Forráskutatás, forráskiadás

GÉRA ELEONÓRA: A 18. század eleji pest-budai tanácsülési jegyzőkönyvek regesztázásának módszertani kérdései	9
HAADER LEA: Az ómagyar kódexek hibatipológiájának kutatásáról	23
JAKÓ KLÁRA: A moldvai és havasalföldi vajdák és főtisztviselők magyar nyelvű levelezésének kutatásáról	34
KISS MARGIT: „Mit téssen ez a szó?” Az elektronikus Mikes-szótár	48
KOROMPAY KLÁRA: Forráskiadás jelen időben: az Apor-kódex munkálatai....	57
SIPOS ANDRÁS: A digitalizálás mint a levéltári forráskiadás új útja?	64
SZELESTEI N. LÁSZLÓ: Tűnődés régi szövegek közlésekor.....	73
SZÖGI LÁSZLÓ: „Az ismeretlen magyar felsőoktatás.” A magyar értelmiségi adattár összeállításának első eredményei 1150–1850	80
TERBE ERIKA: A misszilisek forráskiadásának módszertani kérdéseiről	91
VARGA MÓNIKA: „Várrá, mert megbánod” – A funkcióváltás útjairól boszorkányperekben.....	101

Tudománytörténet

BÉKÉS VERA: „A nyelv az ember műve” – Herder filozófiai tételének jelentősége és hatása a kortárs nyelvtudomány fejlődésére	123
KOLTAI KORNÉLIA: Révai Miklós etimológiájának héber és arámi vonatkozásai.....	137
SZILI KATALIN: Régi nyelvtanaink vándorló motívumainak nyomában.....	147
C. VLADÁR ZSUZSA: Révai Miklós nyelvészeti nézetei és a gyökelmélet.....	165

Előszó

A 2009-ben megjelent Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet című kötet egy negyedszázados kutatási program összegzése volt. Ezek a kutatások az ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékén három irányban folytak: kódexkiadás, missziliskiadás és a korai grammatikák kiadása. A kutatások anyagi feltételét a több cikluson átívelő „Régi magyar kéziratok kiadásra való előkészítése és kiadása” című OTKA-pályázat biztosította. Az első kötet előszavában a pályázat akkori vezetője, Zsilinszky Éva részletesen beszámolt a kutatási program történetéről és eredményeiről. Ugyanakkor fórumot kívántunk teremteni a különféle tudományterületeken dolgozó személyek és műhelyek találkozására is.

Öt év elteltével a második, hasonló című kötetet ugyancsak kettős igény hívta létre: egyrészt a következő, Terbe Erika vezette pályázati ciklus eredményeiről kívánt számot adni a kutatócsoport. Másrészt ismét alkalmat teremtünk mindazon eredmények megismertetésére, amelyek az elmúlt években születtek a forráskiadás és a tudománytörténet területén. Célunk annak a bemutatása, hogy melyek ma a központi kérdések és a jelenleg zajló munkálatok. Az a készség, amellyel a különböző kutatóhelyek megkeresésünkre reagáltak, azt mutatja, hogy mindezt mások is fontosnak tartják.

Az ELTE fenti kutatócsoportja ebben a ciklusban is három témakörben munkálkodott.

A kódexkiadás területén Korompay Klára vezetésével az Apor-kódex kiadása volt a kitűzött cél. Több szakterület szakembereinek bevonásával kiadásához közeledik a kódex, mely a Régi Magyar Kódexek sorozat 33. számaként fog megjelenni. A kiadvány elemei: bevezető tanulmány, hasonmás, betűhű átirat jegyzetekkel, valamint a kódex digitalizált változata DVD formájában.

A missziliskiadás soron következő darabja is a Batthyány-levelekhez kapcsolódik: Terbe Erika Batthyányné szolgájának, Bagody Andrásnak a leveleiből készít válogatást. A Régi Magyar Levéltár 4. köteteként fog megjelenni Bagody András magyar nyelvű leveleinek forrásközlése, a már megszokott módon: a kötet elején bevezető tanulmány, betűhű átirat jegyzetekkel, illetve az eredetiről készített digitális felvételek DVD-n.

A tudománytörténeti források fordítását Vladár Zsuzsa vállalta. 2011-ben megjelent Tótfalusi Kis Miklós Ratiocinációjának magyar fordítása, Fekete Csaba korábbi fordításának átdolgozása. A kiadás egy átfogó grammatikakiadási sorozat darabja: az eddigi kötetekhez (Szenczi Molnár Albert, Pereszlényi Pál,

Komáromi Csipkés György, Tsétsi János, Kövesdi Pál nyelvészeti munkáihoz hasonlóan bilingvis formájú, hasonmás és fordítás együttese. Ezzel a Toldy-féle Corpus Grammaticorum valamennyi latin nyelvű darabja elérhető immár magyar fordításban és korszerű hasonmás kiadásban. A sorozat köteteit C. Vladár Zsuzsa fordította és Zsilinszky Éva szerkesztette. A nyelvtudomány-történet következő szakaszából Révai Miklós Antiquitatesének fordítása készült el: ennek szerkesztője Stemler Ágnes. Mindkét munka komoly hebraisztikai magyarázatot kívánt: így fordult a figyelem a korai grammatikák héber vonatkozásai felé.

A kötet két része a Forráskutatás, forráskiadás és a Tudománytörténet címet viseli, ezen belül a tanulmányok a szerzők nevének betűrendjében következnek. Az első, 10 tanulmányt tartalmazó részben helyet kapott a kódexkiadás tanulságainak bemutatása. Emellett több tanulmány járja körül a szövegközlés elveinek kérdését a nyelvészet, illetve a társtudományok (irodalomtörténet, történelem, levéltári feldolgozás) szempontjából, illetve az elektronikus kiadások lehetőségeit és nehézségeit.

A tudománytörténeti rész a XIX. század első felének nyelvészetét tárgyalja, grammatikatörténeti, nyelvfilozófiai és héber filológiai szemszögből.

A kötet szerkesztésében a magyar nyelvtudományi publikációk szokásos gyakorlatát, a Magyar Nyelv folyóirat szerkesztési útmutatóját követtük. A tanulmányokat angol nyelvű absztrakt egészíti ki, a munkákat minden esetben lektoráltattuk.

E helyen mondunk köszönetet azoknak a kollégáknak, akik jelen tanulmányaikkal hozzájárultak az együtt gondolkodáshoz, és azoknak, akik a tanulmányok lektoráiként önzetlenül dolgoztak a kötet megjelenése érdekében.

A Szerkesztők

Forráskutatás, forráskiadás

GÉRA ELEONÓRA

*Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
gera.eleonora@elte.btk.hu*

A 18. század eleji pest-budai tanácsülési jegyzőkönyvek regesztázásának módszertani kérdései

Abstract

Methodical problems of making regests of the Pest-Buda council reports from the beginning of the 18th century

After chasing out the Turks (1686) the ruined and depopulated city of Buda revived around the turn of the century. By this time the city council established. Since civil and political rights were in the hands of the German inhabitants of Pest-Buda, German became the language of the administration. The most important documents of the town life were the council reports containing the affairs relating to the town and its inhabitants. The language of these reports are not easy to interpret because of the several elliptic structures, the German dialectal differences, foreign names and the mixed Latin–German usage. The registrations can be researched with the initiation of other sources.

Keywords: source edition of German council reports, principles of source edition, town history of Early Modern Age

1. Tanulmányomban egy konkrét levéltári anyag segítségével igyekszem legálább vázlatosan bemutatni, milyen nehézségekkel, speciális problémákkal találkozunk az a történész, aki **tanácsülési jegyzőkönyvek regesztázására** vállalkozik. Sajnálatos módon még a témakörben nem elég tájékozott történészekről is gyakran hallani olyan véleményt, hogy a forráskiadás másodrangú, nem tekinthető önálló szellemi produktumnak, mivel lényegében nem jelent többet az adott szöveg betűhív átírásánál. Ezt a tanácsülési jegyzőkönyvekkel kapcsolatban feltétlenül cáfolni kell: a regeszta készítője nemcsak elolvassa, hanem nyelvileg és tartalmilag is értelmezi, majd a mai olvasó számára érthető formában átfogalmazza, szükség esetén jegyzeteli, vagyis szélesebb közönség számára kutathatóvá, érthetővé teszi a szöveget. A kora újkorban és az újkor hajnalán keletkezett szövegek írásmódja, sajátos nyelvvezete, az írókra jellemző egyéni – gyakran iskolázottságukból vagy annak hiányából adódó – sajátosságok, a későbbi olvasó számára már érthetetlen utalások, kihagyások, a nem mindig standardizált rövidítések még a korszakkal foglalkozó szakembereknek is komoly gondokat okozhatnak, ha nem mélyedtek el

korábban kellő mélységig a kapcsolódó egyéb levéltári anyagokban és nincsen megfelelő helyismeretük.

2. Mielőtt azonban részletekbe bocsátkoznánk, szükséges legalább vázlatosan ki térni a jegyzőkönyvek regesztázásánál követett **módszertani előzményekre**. Bő két évtizede kezdődött meg egységes elvek alapján a vármegyei közgyűlések és a városi tanácsok jegyzőkönyveinek regesztázása. Azóta számos megyei közgyűlési jegyzőkönyvről, illetve bizonyos városok tanácsülési jegyzőkönyveiről készült kötetek jelentek meg, melyek a TÓTH PÉTER és VARGA J. JÁNOS által a megyei közgyűlési jegyzőkönyvek és városi tanácsülési jegyzőkönyvek regesztázásához, valamint nyomtatott formában való megjelentetéséhez 1986-ban összeállított munkautasításban és kiadási szabályzatban megfogalmazott alapelvek szerint készültek. (A Művelődési Minisztérium Közgyűjteményi Főosztálya Levéltári Osztályának megbízásából készített szabályzatainak pontos címei: Munkautasítás a feudális kori megyei és városi testületi jegyzőkönyvek 1711-ig terjedő részének regesztázásához, a továbbiakban röviden: Munkautasítás, Az 1711 végéig terjedő vármegyei és városi jegyzőkönyvek regesztáinak kiadási szabályzata, a továbbiakban röviden: Kiadási szabályzat). TÓTH PÉTER és VARGA J. JÁNOS összegzése azonban nem előzmény nélkül jött létre. Az egységesítéshez vezető út egyik fontos mérföldkövének tekinthető a Hajdú-Bihar Megyei Levéltár 1979-ben megkezdett forráskiadási programja, mely Debrecen város tanácsülési jegyzőkönyveinek szisztematikus feldolgozását tűzte ki céljául. A debreceni jegyzőkönyvek nyitó kötete az 1547-es esztendővel indult és mára az 1620-as évekig jutott. A latin részeket magyar fordításban, a magyar nyelvűeket pedig teljes terjedelmükben, betűhív közléssel jelentették meg. Az első vármegyei jegyzőkönyvről készült regesztakötetet (Pest-Pilis-Solt vármegye) 1983-ban adták ki. Az eltelt évtizedekben napvilágot látott vármegyei és városi jegyzőkönyvekről készült forráskiadványok felsorolásától, a kiadás során követett módszerek részletezésétől eltekintek, mivel ezt korábban már többen megtették. (Lásd például a DOMINKOVITS PÉTER és D. SZAKÁCS ANITA legújabbban megjelent bevezetőjét D. SZAKÁCS 2011. 7–8. A felsorolást szükségtelenné teszi az is, hogy a 2006-ig nyomtatásba került tizennégy történeti vármegye harmincöt kötetben megjelent tartalma elérhető CD-ROM formában. Á. VARGA LÁSZLÓ – KENYERES ISTVÁN – TÓTH PÉTER: 16–18. századi vármegyei jegyzőkönyvek regesztái. Arcanum, Budapest.) A szabad királyi városok és a mezővárosok jegyzőkönyveinek tervszerű szövegkiadása az 1990-es évek elejétől vett nagyobb lendületet. Az eddig megjelent vármegyei és városi kiadványok elsősorban a 16–17. században keletkezett dokumentumok anyagából készültek, különös tekintettel a 16. század első harmadának végétől a következő évszázad derekáig.

2.1. Budapest Főváros Levéltára a legfontosabb korabeli városi dokumentumnak tekintett tanácsülési jegyzőkönyvekből eddig egyetlen kötetet adott ki az

1704–1707 közötti időszakról. (Lásd GÉRA 2009, megjelentetés előtt áll: GÉRA ELEONÓRA – OROSS ANDRÁS – SIMON KATALIN: Buda város tanácsülési jegyzőkönyveinek regesztái 1699–1703, valamint GÉRA ELEONÓRA: Buda város tanácsülési jegyzőkönyveinek regesztái 1708–1710) A jegyzőkönyvekben megőrzött roppant gazdag forrásanyagot a vonatkozó Munkautasítás alapján kialakult országos gyakorlatnak megfelelően közöltük szerzőtársaimmal (SIMON KATALIN, GERHARD PÉTER, újabban OROSS ANDRÁS) a latin és magyar nyelven írt köteteknél alkalmazott alapelvek figyelembe vétele mellett, de az eltérő nyelvi (német, német–latin) specifikumokra tekintettel elengedhetlenné vált a regesztakészítési útmutató bizonyos mértékű átdolgozása. A tanácsülési jegyzőkönyvekben szereplő minden bejegyzésről úgynevezett **bő tartalmi regeszta** készült, ami a fordítástól nem sokban különbözik: nem követtük a korabeli nyelvre jellemző bonyolult nyelvi megfogalmazást, az ismétléseket és a többletinformációt nem nyújtó udvariassági formulákat mellőztük. A korabeli német gyakorlatban ugyanis a városi polgárok, nemesek, megyei tisztségviselők, állami hivatalnokok, katonatisztek megszólítása egységesen *Herr/Frau* volt. A regesztákban e megszólítás magyarrá fordításától eltekintettünk, amennyiben az adott személy társadalmi hovatartozása ismert. (Kizárólag közelebbről nem azonosítható személyek esetében került bele a magyar szövegbe az *úr* kifejezés, hogy ne vesszen el a napirendi pont értelmezéséhez szolgáló többletinformáció.) A kész regeszták tartalmazzák a jegyzőkönyvben rögzített minden egyes személy nevét, az összes földrajzi elnevezést, a dátumokat, illetve a tárgyalt cselekmények minden mozzanatát. A fogalmazványban és a másolati kötetben található eltérő szövegváltozatokat a lábjegyzetben jelenítettük meg. A szövegvariánst indokolt esetben az eredeti nyelven, dőlt betűvel szedve közöltük és utaltunk a különbségből adódó újabb értelmezési lehetőségekre. A szövegkritikai észrevételek mellett a lábjegyzetben, az első előfordulási helynél adtunk felvilágosítást a különböző, Budán nem általánosan használt mértékegységek váltószámairól, a forgalomban lévő pénzfajták értékéről. A hivatalos budai és a bécsi mértékrendszerről a kötet végén elhelyezett függelék nyújt tájékoztatást. Az első említésnél rövid magyarázatot fűztünk azokhoz a fogalmakhoz, melyekre a bevezető tanulmányban nem volt módunk kitérni (pl.: kevésbé ismert használati tárgyak, szerszámok, élelmiszerek stb.). A lábjegyzetbe kerültek az egyes állami tisztségviselők, katonák, egyházi személyek rövid életrajzi adatai, valamint más, a regeszták pontosabb értelmezését szolgáló többletinformációk. A jegyzőkönyvekben található dátumok feloldásai ugyancsak a lábjegyzetben kaptak helyet. A különböző címetek, katonai rangokat, társadalmi jogállásra utaló megnevezéseket, foglalkozásneveket, jogi terminus technicusokat, más egyéb érdekes kifejezéseket (pl.: ruhadarabok és más használati tárgyak neveit, katonai szakkifejezéseket, egyes mesterségek szakszavait stb.) az első előfordulásnál a magyar mellett, zárójelben, dőlt betűvel szedve, az eredeti nyelven is megadtuk. Az egyes mesterségek megnevezését a regeszta szövegébe illesztve a leggyakrabban előforduló írásmód

szerint közöltük, a ritkábban használt, főleg nyelvtörténeti szempontból érdekes alakokat kizárólag a tárgymutatóban szerepeltettük. A jegyzőkönyvben szereplő személyek nagy számára tekintettel az említett személy társadalmi jogállására utaló elnevezést (pl. *polgár*, *legény* stb.), illetve foglalkozásának a nevét mindig feltüntettük magyar nyelven, ha az eredetileg szerepel a bejegyzésben. Amennyiben ezek a részletek a szövegből nem derültek ki, de más iratokból egyértelműen azonosítani tudtuk a kérdéses személyt, kiegészítéseinket lábjegyzetben adtuk meg. Hasonlóképpen jártunk el az adott személy családi állapotára utaló kifejezések (pl.: *özvegy*, *fia*, *árva*) esetében is.

2.3. Külön figyelmet fordítottunk a **személynevek közlésére**, mivel a vizsgált korszakban a nevek helyesírása és megadása teljesen esetleges, azonos kéztől származó dokumentumon belül is elképzelhető több variáció. A korábbi gyakorlatól eltérően az egyértelműen német, itáliai, délszláv, albán, örmény stb. kötődésű személyek neveit nem fordítottuk automatikusan magyarra. A következetesen német keresztnévvel és idegen családnévvel összekapcsolt neveket ugyancsak eredetiben hagytuk, hiszen számos ellenpélda ismert: *Jelát* horvátnak vélhetnénk, de külön tolmács kellett a kihallgatásához, mivel csak magyarul értett; a pap *don Thomaso Raspassani* neve alapján itáliainak látszik, a valóságban azonban koszo-vói születésű albán. A soknemzetiségű Budán az ügyintézés németül folyt, de a tanács latin, magyar vagy délszláv nyelveken benyújtott iratokat is elfogadott és gondoskodott azok hivatalos fordításáról. A többnyelvűséget a mindennapokban is megszokott jelenségnek tekintették, így nem számított kirívó esetnek, ha ugyanazt a személyt egyesek *János*-nak, mások *Johann*-nak, *Joannes*-nek vagy *Jovan*-nak hívták. A német hivatalnokok a számukra nehézséget okozó más nyelvű keresztneveket sokszor németül jegyezték fel, a családnveket pedig annyira torzított alakban, hogy utólag majdnem lehetetlen rekonstruálni az eredetit. A délszláv eredetre utaló keresztnvek, mivel a mai horvát, illetve szerb alakjuk különböző, az eredeti német alakban maradtak, ha nem derült ki a vezetéknevből egyértelműen, hogy a személy melyik közösséghez tartozott. Az idegenül hangzó nevek problémáját időnként azzal igyekeztek kiküszöbölni a németek, hogy az illető keresztnevéhez a kimondhatatlan családneve helyett a foglalkozást vagy a hivatást kapcsolták hozzá. Az újlaki *Hans Fleischhacker* például szerepel a forrásokban *Jancsi mészáros*-ként és *Fleischhacker Jancsi*-ként is. *Franz Husar* [Ferenz Husar] esetében sem egyértelmű, hogy *Huszár Ferenc*-ről vagy egy *Ferenc* nevű huszárról van-e szó. Kizárólag az egyértelműen magyar nevű személyek nevét szerepeltetjük magyarul, de további bonyodalmat okoz, hogy a magyar neveket – minden következetességet mellőzve – hol a magyar, hol pedig a német névhasználatnak megfelelően írták. Így a kétségtelenül magyar *Matthias Janosch* fertálymeszterről utólag lehetetlen megállapítani, vajon *Mátyás János*-nak vagy *János Mátyás*-nak hívták-e, ezért a neve megmaradt az eredeti alakban. (A név időnként *Matthias Janisch* alakban is előfordul, vagyis harmadik lehetőségként felmerülhet

a *Janis Mátyás* névalak, bár ez talán a máshonnan ismert *Matthias Janositz*-cal azonos.) Hasonló megfontolásból szerepel eredeti írásmódjában a feltehetően ugyancsak magyar *Urban Dominicus* fertálmester neve, bár az ő magyar nyelvtudására utaló adat eddig még nem került elő, ellenben annál több saját kezével írt, iskolázottságról tanúskodó német hivatalos dokumentum, így magyar mivolta egyáltalán nem bizonyított. A különböző névvariánsok feltüntetése a regeszták szövegében nagymértékben növelte volna a kötet terjedelmét, ezért az általános gyakorlattól eltérve, a személynevek névváltozatait inkább a névmutatóban soroltuk fel. A keresztnéveket egységesített, modernizált formában adtuk meg. (A családnevek átírásában a *Duden – Familiennamenwörterbuch* történelmi családneveit és különböző genealógiai adatbázisokat vettünk alapul, több lehetőség esetén a Magyarországon elterjedtebb alakot részesítettük előnyben. A keresztnévek egységesítésekor a *Duden – Lexikon der Vornamen (von ROSA und VOLKER KOHLHEIM 1998)* című kötetet használtuk.

A női nevek további nehézségeket tartogatnak a kutatók számára. A 18. században a német kultúrkörben is elterjedt, archaikus *in* nőiesítő képzőt, mely a tévhit ellenében a nő családi állapotáról nem ad valós felvilágosítást – az angol-szász gyakorlatnak megfelelően – csak az egyértelmű esetekben vágtuk le. Az *-i-re*, *-e-re* vagy *-en-re* végződő családnevekhez ragasztott nőiesítő végződés nyomtalanul magába olvasztotta az eredeti végződést, ezért az *in* eltávolítása után akár több névváltozat is elképzelhető. Például a kötetben szereplő *Gallin* nevű nőről nem dönthető el, hogy *Gall* mészáros, *Gall* csizmadia, *Gall* fuvaros vagy *Galli* kontár varga rokonságába tartozik-e; *Christin* a *Christ* vagy a *Christen* család nőtagja volt-e, *Juvenellin* pedig a *Juvenell* vagy a *Juvenelli* családé. További nehézséget okoz, hogy a német családnevek gyakran végződnek *-in-re*, sőt, bizonyos esetekben *-in* nélküli és *-in-re* végződő alak egyaránt előfordulhat (pl. *Lang ~ Langin*, *Gribl ~ Griblin*, *Kayl ~ Kaylin*). Az *-in-re* végződő keresztnévekhez nem mindig kapcsolták hozzá az archaikus nőiesítő végződést, így például *Jählin* neje *Jählin* maradt, de a *Gerardin* család nőtagja *Gerardinin* lett. A polgárjoggal nem rendelkező városlakókat, akár férfi volt, akár nő, egyszerűen a vezetéknevükön szólították, ezért több említett személy neve bizonytalan. Jó példa erre a *Beltramin* vezetéknev, melynek viselője lehetett egy *Beltram* nevű német nő vagy a *Beltramin* családba tartozó itáliai férfi. Az első regesztakötet megjelenése után néhány évvel derült ki, hogy az utóbbi állítás az igaz, mert egy *Beltramin* nevű itáliai kereskedőről volt szó, vagyis az *-in* levágása téves alakhoz vezetett volna.

3. Felvetődhet az a kérdés is, hogy a regesztázás miért nem a törökök kiűzése után keletkezett első kötettel kezdődött. A magyarázat részben a **jegyzőkönyvek minőségére** vezethető vissza, a Rákóczi-szabadságharc és a városi önállóság megszerzéséig a budai jegyzőkönyvek lényegében nem feleltek meg a klasszikus értelemben vett tanácsülési jegyzőkönyvekkel szemben támasztott általános feltételeknek. A könyvtára alapján egyébként jogtudományi és államigazgatási

kérdésekben jártas első budai szindikusz számunkra eddig ismeretlen okokból a rendelkezésére álló idő alatt nem tudott minden követelménynek megfelelő városi adminisztrációt létrehozni. A második szindikusz, akiről később részletesebben is szó esik, a századforduló körüli években a szabad királyi városi kiváltságok intézése miatt gyakran Bécsben vagy Pozsonyban tartózkodott. A **szindikusz** felelt a Városi Kancelláriáért, így távollétében az ügyintézés hónapokra, időnként majdnem évekre a helyettesekre maradt, akik ezt a munkakört – rendszerint többen – egyéb hivatali teendőik mellett látták el. Így a 18. század fordulóján keletkezett jegyzőkönyvekben még sok a teljes terjedelmében bemásolt dokumentum, bizonyos hónapokban a fogalmazvány és a tiszttáza között jelentős különbségek adódnak, a fogalmazványból többször hiányzik egy-egy, a tartalom szempontjából kiemelt fontos részlet (leggyakrabban az összegek megjelölése, név, foglalkozás, nyelvi hovatartozás). Előfordul olyan eset is, hogy a tiszttázból egyes ülésnapok teljesen kimaradtak és a vonatkozó bejegyzéseket az előző vagy az utána következő naphoz másolták be. (A jegyzőkönyvek készítői nem sejtették, mekkora fejtörést okoznak majd ezzel a jövő nemzedékek kutatóinak. A jegyzőkönyveket felhasználó történészek ugyanis nem mindig találták meg a más dátum alatt elrejtett bejegyzéseket, így egyesek a fogalmazványra, mások a tiszttázatra hivatkoznak.) Az 1699 előtt keletkezett jegyzőkönyvekben a vázolt problémák halmozottan jelentkeznek, ezért célszerűbbnek láttuk a módszer kipróbálásához a jegyzőkönyvi követelményeknek leginkább megfelelő első kötettel (1704–1707) kezdeni, mely más fontos köztörténeti jelentőséggel is bír. A Rákóczi-szabadságharc éveit ugyanis nemcsak Magyarország történetében jelentenek külön korszakot, Buda és Pest életében is külön egységnek, mégpedig a városi önállóság és a kiváltságok elnyerése időszakának tekinthetők. A két város ekkor indulhatott el azon az úton, mely a mai Budapest főváros létrejöttéhez vezetett. A feldolgozni kívánt évek kijelölésében az is szerepet játszott, hogy Buda és Pest újjáéledésének történetét, a Budai Kamarai Adminisztráció alatt eltöltött évek eseményeit a múltban több kiemelkedő történész-levéltáros tanulmányozta behatóan, munkájuk eredményeként számos színvonalas kötet, tanulmány látott napvilágot (ÁLDÁSY ANTAL, SCHMALL LAJOS, NAGY LAJOS, GÁRDONYI ALBERT, BÓNIS GYÖRGY, NAGY ISTVÁN, KOVÁTS LAJOS, KENYERES ISTVÁN). Ellenben a 18. század első évtizedeiről, néhány jól feltárt részterületet leszámítva, viszonylag kevés információ áll a kutatók rendelkezésére. (Buda és Pest párhuzamos fejlődéséről átfogó képet ad NAGY 1975.) A szerzők többsége a nevezett időszakot egyfajta átmeneti korszaknak tekintette, a korábbi vagy a későbbi viszonyokat vetítette rá ezekre az évtizedekre. Egyetlen példát említenék a kutatások hiányosságainak érzékeltetésére Buda és Pest történetéből. KOVÁTS LAJOS, NAGY ISTVÁN és NAGY LAJOS aprólékos elemzésnek vetették alá a városok 18. századi gazdasági életét, pénzügyi helyzetét, ezzel szemben a kurucok elleni védekezésről, a császári katonaság és a városi lakosság kapcsolatáról, a beszállásból eredő lakossági terhekről, a hadi

eseményekről, valamint ennek az 1707-ig ostromzár alá vett város és a környék lakóinak mindennapi életére gyakorolt hatásairól máig alig esett szó. E témával egyedül WELLMANN IMRE foglalkozott 1954-ben megjelent tanulmányában, de ő kizárólag Pestet vizsgálta. (WELLMANN 1954: 211–221.) A korszakkal foglalkozó kutatók többsége csaknem kizárólag egy bizonyos aspektusból (pl. kiváltságlevél megszerzése és tartalma, bíraskodás, a város pénzügyi helyzete és gazdálkodása) közelített a várostörténehez. Ugyanakkor a városi kiváltságok megszerzését követő évek változásainak, a Rákóczi-szabadságharc városi mindennapokra és a későbbi fejlődésre gyakorolt hatásainak jóval kevesebb figyelmet szenteltek. Külön figyelmet érdemelnek a Budán megtelepedett különböző etnikumokhoz és vallásokhoz (pl. németek, délszlávok, magyarok, itáliaiak, görögök, katolikusok, ortodoxok, izraeliták) tartozó városlakók gazdasági és társadalmi helyzetének, jogállásának, a város életében elfoglalt szerepének, egymáshoz való viszonyuknak behatóbb vizsgálata. Tehát az elsősorban filológiai nehézségek miatt mellőzött jegyzőkönyvek szisztematikus regesztázása számos ponton kiegészítheti a korábbi kutatások eredményeit, illetve teljesen új perspektívákat nyit meg. Emellett fontos leszögezni azt is, hogy a magyar főváros 18. század eleji történetének kutatásához a tanácsülési jegyzőkönyvek használata megkerülhetetlen, mivel Buda város történetének ezen korai szakaszából viszonylag kis mennyiségű iratanyag maradt az utókorra, aminek jelentős részét azonban a nehezen kutatható vegyes anyag képezi. A jegyzőkönyvek kutatásához azonban eddig semmiféle mutató vagy segédlet nem állt rendelkezésre, így kizárólag a vonatkozó kötetek laponkénti átnézésével lehetett eredményt elérni. Mivel a **tisztázati kötet** mellett esetenként **fogalmazvány-** és **másolati kötet** is létezik, melyek bizonyos esetekben több-kevesebb eltérést mutatnak, így egyszerre akár három kötet laponként átnézése is szükséges lehet.

3.1. A forrástípust már a kortársak is **a magisztrátus működésének legfontosabb dokumentumaként** tartották számon, kiemelt jelentőségét tükrözi, hogy a tanácsüléseken a fogalmazványt maga a szindikus, a város második legfontosabb embere írta. Buda az 1690-es évek derekán lezajlott zavargásoknak köszönhetően már a 17. század végén elindult a kiváltságlevél megszerzéséhez vezető úton, de lényegében még mindig a bécsi Udvari Kamara alá tartozó hivatal, a Budai Kamarai Adminisztráció ellenőrzése alatt állt. A város legfőbb szerve, a tanács az Adminisztráció által 1696 januárjában kiadott hivatali utasításban megfogalmazott elvek alapján működött. Polgármester vagy tanácsos kizárólag az Adminisztráció által előzőleg a tisztség betöltésére méltónak talált személy lehetett, a polgármester és a tanácsosok a felettes szerv beleegyezése nélkül önhatalmúlag senkit nem zárhattak ki a tanácsból, hasonlóképpen a város hivatalba lépő legfőbb tisztségviselőit a kamarai adminisztrátor nevezte ki és csak előtte mondhattak le mandátumukról. Az előírásoknak megfelelően heti három-négy alkalommal összehívott tanácsüléseken megtárgyalt polgári peres ügyekben első fokon jártak el, büntető ügyekben

pedig az ítéletet kihirdetése előtt jóváhagyásra fel kellett terjeszteni az Adminisztrációhoz. Az önálló városgazdálkodást jelentősen korlátozta, hogy a felettes hatóság tudta nélkül nem vehettek fel kölcsönöket, nem értékesíthettek városi ingatlanokat, számadásaikat az Adminisztráció hivatalnokai évente ellenőrizték, a hadiadó összegét nem oszthatták el kamarai tiszt bevonása nélkül, a kancelláriai díjak mértékére csak javaslatot tehetek, nem vezethették a nagy bevételt biztosító városi telekkönyvet. (A tanács hivatali utasításának szövegét lásd BÓNIS 1974: 27–31.) Az említett hivatali utasítás első és második pontjának értelmében a felettes hatóságok a városi tanács legfontosabb feladataként az istenfélő és erényes városi közösség fenntartását és megőrzését nevezték meg. Ennek megfelelően üldözték azokat a személyeket, akik valamilyen módon veszélyeztethették a tisztos város nyugalma: felkutatták a paráznalkodókat, az istenkáromlókat, a rágalmazókat és a káromkodókat, a titkos összejövetel résztvevőit, majd szigorúan megbüntették őket. A büntetés mindig megfelelt az érintett személy társadalomban elfoglalt helyének, a szegények elsősorban megszégyenítő büntetésre számíthattak, míg fizetőképes társaikat inkább pénzbírsággal sújtották. A magisztrátusnak fokozottan ügyelnie kellett arra is, hogy a vallási-etnikai sokszínűség hatására a katolikus vallás ne szoruljon háttérbe, hanem uralkodó maradjon. Ennek érdekében szigorú büntetés kilátásba helyezésével fenyegették azokat az iparosokat és kereskedelemben tevékenykedőket, akik nem zártak be a szentmise idejére, s akár vásárnapokon és ünnepek idején is dolgoztak (BFL IV.1002.j. 1703. II. 16.). Az utasítás megfogalmazói hasonlóan kiemelt területként kezelték a tűzvédelem megszervezését. A tanács kötelességei közé tartozott továbbá a helyi iparosok felügyelete és a kereskedelem tisztaságának ellenőrzése. A lakosság alapellátásának érdekében a tanács figyelt arra, hogy egyesek nagyobb mennyiségű áru felvásárlásával nehogy jogtalan előnyhöz jussanak és az adott termékeket a kívánatosnál drágábban értékesítsék. Különösen szigorúan ellenőrizték a pékeket és a mézárásokat, az általuk kínált termékeket rendszeresen mérték, vizsgálták a minőségüket és azt, hogy vajon betartják-e a hatósági árszabást. A kereskedelmi forgalom tágabb értelemben vett felügyeletével a mértékfelügyelőnek kinevezett egyik tanácsost bízták meg, aki az előírt mértékegységek és mértékek felülvizsgálata mellett, szemmel tartotta az italmérést, a vámjövendelmeket, a napszámosok és bizonyos mesterségek művelőinek bérét, részt vett a házak összeírásában, a kémények felügyeletében, feljegyzést vezetett a fogadósokról, kocsmárosokról és a munkanélküliekről (BÓNIS 1974: 87–90). A tanács feladatkörét és cselekvési szabadságát az 1703-ban kiadott **szabad királyi rangemelésről szóló kiváltságlevél** módosította jelentősen.

3.2. Ettől kezdve a most már Belső Tanácsnak nevezett magisztrátus rendelkezett döntési jogosultsággal a fentebb említett jogkörökben és kiszabadult a Budai Kamarai Adminisztráció felügyelete alól. A különböző városi hivatalok vezetői csupán véleményt nyilvánítottak és végrehajtották a tanácsi határozatokban foglal-

takat. Kizárólag a városi tanács hatáskörébe tartozott a polgárok felvétele, az adó-kivetés, a városi rendeletek alkotása, a főkegyúri jog gyakorlása, valamint a bírászkodás polgári és büntetőügyekben. (A városi bírászkodásról, a bírósági szervezetről és személyzetről kimerítő áttekintést nyújt BÓNIS 1962.) A privilégium biztosította a város számára a földesúri jogok szabad gyakorlását saját területén: a legeltetés, a halászat-vadászat, valamint a fakitermelés jogát. A tanács saját hatáskörében dönthetett fogadók, kocsmák, gyógyszertárak, fürdők, tégláégetők, sütőműhelyek, színházak felállításának jogáról, a kocsmáltatás és a húsmérés engedélyezéséről, s az említett létesítmények működésének ellenőrzéséről. A korábbiakhoz képest a legnagyobb változást a telekkönyvezés és az ezzel járó többletbevételek jelentették, a jövőben minden ingatlanokkal kapcsolatos ügyben (adás-vétel, átírás, jelzálog, értékbecslés, telekkönyvi jövedelmek beszedése) a Belső Tanács mondta ki a végső szót. E testület hirdette ki a szüret időpontját és a fizetendő díjak összegét (pl. szüreti adó, hegyvám, tized), s szabta meg a szüret menetét, illetve döntött a szüretelőknek járó munkabékekről. **A felsorolt feladatkörök alá sorolható ügyeket minden esetben a tanács elé terjesztették**, majd a tanácsosok döntéseit írásba foglalták és jegyzőkönyvezték (GÉRA 2014: 75–109).

4. A jegyzőkönyvek forrásértékét azonban némileg módosítja, hogy a kötetek megfogalmazói a belső tanácsosokat és a magisztrátus tagjait igyekeztek mindig a legjobb színben feltüntetni, valamint gondosan kerültek az ellenzéki hangok beszűrődését. Hasonló megfontolásokból mellőzték a közösség egészére rossz fényt vető, az „istenfélő város” képéhez nem illeszkedő tömeges jelenségeket (pl. prostitúció, szerencsejátékok) vagy az egyes személyekhez köthető kínosnak ítélt mozzanatokot. E hiányosságokért némileg kárpótolja a kutatót az a tény, hogy bizonyos bűneseteket még 1708 után – bíró és törvényszék felállítása – is sokáig a tanács előtt tárgyaltak, vagyis az esetenként bírósági jegyzőkönyvként funkcionáló tanácsülési jegyzőkönyvek nagyszerű kiegészítői az egyébként nagyon töredékes törvényszéki anyagnak. A jegyzőkönyvek néhol erősen elliptikus szerkesztési módja – ami részben az ügyek nagy számának következménye – gyakran megkívánja, hogy a tisztánlátás érdekében az adott ügynek más levéltári anyagban is utánanézzon a kutató. Ezekben az esetekben az egyik legfontosabb lelőhely, s egyben a mindennapi élet kiemelt kutatási terepe az első pillantásra változó forrásértékű tanácsí levelezés. A hadiadószedés, a beszállásolás, a városi tisztségviselők kinevezésének témaköréből sok érdekes aktát helyeztek itt el, legértékesebb része mégis a nagy mennyiségű, többségében helyiek által saját kezűleg írt vagy meghatalmazottja által készített beadvány. Nem feltétlenül jogi nyelvezettel megfogalmazott, gyakran még a szokásos kliséket is nélkülöző, egyéni hangvételű iratot más levéltári egységekben nem találni. A beadványt gyakran kiegészítik az eljárás során keletkezett egyéb dokumentumok (pl. az ügy tanácsí referensének jelentése, bizottsági jelentés, szakértői szemle jegyzőkönyve) és a végső döntés. A város

bécsi és pozsonyi ügyvivőivel folytatott ágensi levelezés az igazgatástörténeten túlmenően ugyancsak szolgáltathat információkat magánszemélyek vitás ügyeiről, illetve a közösség egészét foglalkoztató eseményekről (pl. a zsidók boltjainak bezáratása, rendkívüli időjárás viszonyok, rossz termés). A Miscellanea, vagyis a vegyes anyag régi, sorszámozott része tulajdonképpen nem más, mint a legfontosabb, legkényesebb városi ügyekből létrehozott gyűjtemény. Ebben található a polgárság által az adósságok ügyében kihallgatott polgármesterhez intézett kérdések jegyzéke, a városi belső ellenzék ténykedésére utaló dokumentumok, a legvagyonosabb polgárok (pl. polgármesterek, kereskedők) örökösödési ügyei házassági szerződésekkel és végrendeletek tömegével.

4.1. Az alább következő néhány konkrét eset segítségével betekintést nyerhet az olvasó a tanácsülési **jegyzőkönyv szövegének értelmezési nehézségeibe** és abba is, milyen téves következtetéseket vonhatunk le akkor, ha ragaszkodunk egyetlen forráscsoporthoz. A szabad királyi kiváltságok elnyerése előtti időkből még nem sorolták a tanácsosok közé az ún. szindikust, aki szaktudásának köszönhetően a város hivatali működésének kulcsfigurájává, tekintélyben gyakran a polgármester vetélytársává vált. Franz Ignaz Bössinger polgármester – eredeti foglalkozása patikus – elutasított beadványából tudjuk, hogy a szindikus a tanácsosok asztalánál ülve jegyezte fel a tanácsülési jegyzőkönyvek fogalmazványait és nem a többieként elkülönített asztalkánál ült. A városi írásbeliség irányítójaként a tanácsnak küldött beadványok többségét ő terjesztette elő, s ebbéli minőségében lehetősége nyílt megjegyzéseivel befolyásolni a döntést, ahogyan azzal is, hogy ő szavazott elsőként. A tanács a bonyolultabb peres ügyekben a jogvégzett szindikus ajánlásainak megfelelően járt el, akit műveltségének és társadalomban elfoglalt helyzetének következtében a felettes hatóságok hivatalnokai is elfogadtak tárgyalóképes félnek, így rendszerint őt küldték az országgyűlésekre vagy a kormány-szervek hivatalnokaival tárgyalni. A kortársak és az utókor szemében olyan nagyra becsült Ulrich Benedikt Maylin szindikus a tanácsi levelezésben „jól elrejtett”, tanácsülési jegyzőkönyvben véletlenül sem említett ügyei alapján korántsem volt az a tökéletes hivatalnok, ahogyan azt az elismerő szavakból gondolnánk. (BÁNREVY GYÖRGY kiemeli szakszerűségét, hozzáértését, elkötelezettségét, személyéhez köti az önálló városi adminisztráció megteremtését [BÁNREVY 1935: 171–186].) Magasrangú támogatói ajánlásával 1694 májusában alkalmazta szindikusnak a budai tanács. Előző lakhelyéről – a Mecklenburg-Vorpommernben lévő Neustadtból – adósságai miatt kellett távoznia: házat és szőlőjét őt esztendővel távozása után elárverezték. (Maylin korábbi lakhelye *Neustadt* megnevezéssel szerepel a forrásokban, az egyéb helynevek alapján (pl. Tessin, ma Tessin bei Rostock) nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy a sok hasonló nevű város közül a Mecklenburg-Vorpommernben lévő Neustadtról van szó.) A későbbi budai szindikus állítólag az útiköltségre valót is úgy kérte kölcsön korábbi munkaadójától, a neustadti magisztrátustól. Utóbbi hivatal 1701-től kezdve egyre erőteljeseb-

ben követelt tőle további összegeket, sőt sikkasztással is vádolták. Maylin Budán tisztos vagyonra tett szert, anyagi gyarapodását részben annak is köszönhette, hogy a helyi elit tagjai között támogatókra talált és gyorsan beilleszkedett, az esetleges riválist, Johann Erhardt Multzot pedig sikeresen háttérbe szorította (BFL IV.1002.j. 1701 [?], 1702. I. 14., I. 26., III. 4., III. 7.). Maylin és Multz rivalizálása egyben arra is jó példa, hogy rámutasson a kortársak és az utókor megítélése alapján egyaránt a legfontosabb városi dokumentumnak tartott tanácsülési jegyzőkönyvek esetleges hiányosságaira, s figyelmeztesse az eljövendő nemzedékek olvasóit a **forráskritika** alkalmazásának szükségességére. Körültekintő kutatással ugyanis több eséllyel árnyalhatjuk a forrás készítője által közvetíteni kívánt képet. Egyértelműen tudatos döntés eredménye lehetett az, hogy Maylin a számára kínos vádokról és a leányai anyai öröksége körül kialakult vitáról gyakorlatilag egyáltalán nem írt, a jegyzőkönyvbe a tárgy általános megjelölése nélkül, kizárólag az iratváltások tényét jegyezte fel, közelebbi részletekbe nem bocsátkozott. Kizárólag annyi derült ki, hogy leányainak gyámságára az akkor polgármester Sauttermeisteret kérték fel, ezt tekinthetjük jelzés értékűnek is, mivel egyáltalán nem volt szokás polgármesterre gyámságot bízni. Egyben magyarázatot is kaphatunk arra, miért kovácsolódhatott össze annyira a később Franz Ignaz Bösingert megbuktató Sauttermeister-Maylin tengely körül formálódó érdekcsoport, s miért fogadta el Maylin a polgármester elsőbbségét. Bár ezen feltételezéseim csak hipotézisek, ugyanakkor tény, hogy az első ránézésre is túlságosan vékonyka Maylin-akta megtalálható a tanácsi levelezésben, s az iratok külzetére került megjegyzések szerint többször is összeültek tárgyalni az ügyet, de az ekkor elhangzottakról semmi nem került a jegyzőkönyvbe. De mi történt ezzel szemben a jogi doktorátussal érkezett Johann Erhardt Multzcal? A jegyzőkönyvekben negatív figuraként ábrázolják, aki egyetemi végzettségére és korábbi szakmai tapasztalataira hivatkozva mindenkinél különbnek tartotta magát, pökhendi módon viselkedett a bíróságon, pénzéhes, jogi csürcsavarrással ügyfeleit minél hosszabb és költségesebb eljárásokba igyekezett belevinni. Míg a jegyzőkönyvbe Maylinnal kapcsolatban semmi becsületét, jó hírnevét érintő dolog nem került be, addig Multzot az egyik bejegyzésben „görbe doktor”-ként említették. Ez a címzés nyilvános sértéssel ért fel egy olyan korszakban, amikor polgárjoga megváltása után az írástudatlan szabónak is járt az *úr (Herr)* megszólítás. Multz előéletéről annyit tudunk, hogy tizenhárom évig tevékenykedett a pfalzi választófejedelem alkalmazásában (kormány-advocatus), majd 1699-ben családjával Ambergből (Oberpfalz) Magyarországra költözött, ahol közjegyzői és ügyvédi praxis kiépítését tervezte. Multz azonban nem számolt a helybéli konkurenciával, mégpedig a Budai Kamarai Adminisztráció magángyakorlatot is folytató tisztviselőivel és a pest-budai szindikussal. A négygyermekes családapa 1702-ben azt panaszolta az Udvari Kamarához írt folyamodványban: három esztendő alatt sem tudta elérni, hogy az általa kiállított iratokat a Kamrai Adminisztráció vagy a budai tanács elfogadja, sem a közjegyzői, sem az ügyvédi működésre nem kapott enge-

délyt, magasan képzett létére nyomorban élt a családjával. Közben azonban elfelejtette megemlíteni azt a tényt, hogy magánügyvédi jogosultságát azért szüntették meg, mert a tanácsosok elmondása szerint gúnyiratot szerkesztett a budai tanácsosokról és a szindikusról. Talán ezért a tettéért kapta a „görbe doktor” elnevezést. Maylin joggal tartott attól, hogy Multz esetleg a pozíciójára pályázik: a császári nyilvános közjegyzői diplomáját 1703-ban eredetiben is bemutató ellenfele ugyanis állást kért a tanácstól. Nem csoda, ha Multzot a magisztrátus által kinevezett városi alkalmazottak lépten-nyomon sértegették, még a strázsamester és a törvényszolga is belekötött. Végül a budai tanács 1702 őszén bizonyos feltételekkel ismét megengedte neki az ügyvédkedést. A dokumentumokból nem derül ki pontosan, hogy Multz miért ütközött ilyen mértékű ellenállásba, de a versengésen, szakmai féltékenységen, szakmai vitákon kívül más, akár személyes okok is meghúzódkhattak a háttérben, vélhetően Multz sem lehetett hibátlan jellemű (BFL IV.1002.a. 1701. III. 5. 3. köt. 357. p., III. 21. 362. p., 1703. IX. 15. 3. köt. 535. p., VI. 13. 647–648. p., VII. 4. 653. p., XI. 10. 674. p.; BFL 1002.b. 1702. VII. 13.). Mivel az általa képviselt ügyfelek továbbra is kedvezőtlen elbánásra számíthattak, így az ügyvédi gyakorlat engedélyezése valójában a jövőre nézve nem sokat jelentett, a jogi doktornak kisebb, inkább egyszerű írnoknak való munkákkal kellett beérnie. Az olyan megbízások, mint például a jegyzősködés a szücsök céhénél, nem hoztak évi 12 forintnál többet a családi kasszába, s a kevéske megbízási díj behajtása sem bizonyult egyszerű feladatnak. A messzi földre vándorolt Multz azon szerencsétlen sorsúak egyike, aki magasan képzett szakember létére sem találta meg a számításait az új hazában, a polgárjogról álmodni sem mert, családjával élete végéig főként alamizsnából élt. Műveltsége annyit biztosított számára, hogy a balsorsáért részben felelős tanácsosok kötelességüknek érezték mindig juttatni neki vagy családtagjainak 1–2 forintot a város pénztárából. Az, hogy valaki és családja hosszú éveken keresztül rendszeres alamizsnában részesüljön, a 18. század elején egyedülálló jelenség (BFL IV.1002.a. 1703. VI. 8. 3. köt. 646. p.).

4.2. A tanácsosok között kialakult konfliktusokat, az erőviszonyok alakulását bármennyire is igyekszik leplezni a tanácsülési jegyzőkönyv, azért sejteni lehet. A közösségen belüli pártoskodást a tanács által adott utasítás is tiltotta, s rossz fényt vetett volna a magisztrátusra, így hallgatással próbálták megőrizni az egység látványát. Más forrásokból tudjuk azonban, hogy a kiváltságok megszerzésének előestéjén a városi adminisztráció gyakorlatilag kettévált, Bössinger a felettes hatóságoktól érkező iratokat elfogatta és a vádak szerint azokra a tanácsosok nevében válaszolt, amit könnyen megtehetett, mivel hivatalánál fogva nála volt a város két pecsétje. A tanácsosok a szindikusz segítségével ugyancsak megpróbálták kijátszani Bössinger polgármestert és embereit, az ágens hiába igyekezett jobb belátásra bírni a feleket. A tanácsülési jegyzőkönyvbe egyetlen utalás sem került be, de a kapcsolódó iratokból kiderül, milyen indulatok munkáltak a háttérben. 1702 januárjában például tekintélyes polgárok egy csoportját – közöttük két vízivárosi bírói tisztsé-

get viselt személyt és az említett városrész több esküdtjét – hallgatták ki a tanácsosok és a szindikus elleni titkos szervezkedés és összejövetelek szervezésének gyanújával. A vizsgálatot nagyon komolyan vették, mivel a feltételezett vezetőket előre összeállított kérdőpontok alapján hallgatták meg, melyekből kiderül, hogy az elégedetlenkedő polgárok az uralkodóhoz akartak panaszra menni és tőle bizottság kiküldését remélték. Többen megfordultak Bécsben, titkon leveleztek, s az érintett városatyák legnagyobb rémületére állítólag követőik körében pénzt gyűjtöttek lobbitevékenységük finanszírozására. Nem hangzott el, ki állhat a hátuk mögött, de a nevek alapján egyértelmű, hogy Bössinger híveiről van szó, aki a vízivárosi polgárok, a kevésbé tehetős lakosság, valamint a magyarok körében népszerűségnek örvendett. Ezen kívül szembetűnő, hogy a városi kiváltságok megszerzésével kapcsolatos lépésekre a tanácsülési jegyzőkönyvekben csak utalásokat találni, a hallgatás vélhetően szándékos döntésre vezethető vissza: nem akarták, hogy a szabad királyi rangemelésük ellen munkálkodó Budai Kamarai Adminisztráció tisztviselői értesüljenek az ügy érdekében tett minden lépésükről (BFL IV.1002.b. 1702. I. 25.; A tanács és Bössinger későbbi viszályáról lásd részletesen GÉRA 2014: 80–87.)

5. A megjelent első kötetben bevezetett gyakorlatnak megfelelően a kötetek elejére a tanácsülési bejegyzések értelmezéséhez segítséget nyújtó bevezető tanulmányok kerülnek, melyekben szerzőtársaimmal önálló kutatásainkra támaszkodva elsősorban olyan témákat elemeztünk, melyekkel eddig a várostörténeti szakirodalom egyáltalán nem vagy csak érintőlegesen foglalkozott. A regeszták szövegét szélesebb kontextusba helyező bevezető tanulmányoknak és a bőséges jegyzetapparátus lehetővé teszi, hogy a kora újkori várostörténettel foglalkozók nem túl népes csoportján kívül, a kötet mások számára is hasznos olvasmány legyen. Az első kötet megjelenése óta elsősorban a várostörténeti, művelődéstörténeti, jogtörténeti vagy gender témájú egyetemi órák segédanyaga.

Levéltári források

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

BFL IV.1002.a. = Buda Város Tanácsának iratai. Tanácsülési jegyzőkönyvek (Magistrats Protocoll)

BFL IV.1002.b. = Buda Város Tanácsának iratai. A Budai Kamarai Inspektorátus, illetve Adminisztráció rendeletei. 1703–1705.

BFL IV.1002.j = Buda Város Tanácsának iratai. Tanácsli levelezések (Correspondentiae magistratuales)

Irodalom

BÁNRÉVY GYÖRGY 1935. Az iratkezelés története Budán és Pesten 1686–1873. *Levéltári Közlemények* 13: 171–215.

BÓNIS GYÖRGY 1962. Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után 1686–1708. Akadémiai Kiadó, Budapest.

BÓNIS GYÖRGY 1974. *Pest-budai hivatali utasítások a XVIII. században*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest.

GÉRA ELEONÓRA ERZSÉBET 2009. *Buda város tanácsülési jegyzőkönyveinek regesztái 1704–1717*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest.

GÉRA ELEONÓRA 2014. Kőhalomból (fő)város. Buda város hétköznapijai a 18. század elején. L'Harmattan, Budapest.

KOHLHEIM, von ROSA und VOLKER 1998. *Duden – Lexikon der Vornamen* 5., völlig neu bearbeitete Auflage. Dudenverlag, Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich.

NAGY LAJOS (szerk.) 1975. Budapest története 1686–1790. In: *Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig*. Szerkesztette KOSÁRY DOMOKOS. Az I/4. fejezetet írta BÓNIS GYÖRGY. Akadémiai Kiadó, Budapest. (Budapest története III.) 27–254.

D. SZAKÁCS ANITA 2011. *Sopron város tanácsa bírósági jegyzőkönyveinek regesztái* III. 1570–1579. Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron.

WELLMANN IMRE 1954. A Rákóczi-szabadságharcra vonatkozó iratok a Budapesti 1. sz. Állami Levéltárban. *Levéltári Közlemények* 25: 211–221.

HAADER LEA

*MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest
haader@nytud.hu*

Az ómagyar kódexek hibatipológiájának kutatásáról

Abstract

On the research of error typology of Old Hungarian codices

This paper typologizes the emendations in codices written in the 15–16th century and defines what can be an error from psycholinguistic perspective in these texts copied so many times. Summarizing the foregoing researches the author describes the most frequent types of errors and their possible reason. After displaying three scribal individualities she sets out the possible ways of further research.

Keywords: historical psycholinguistics, Old Hungarian period, scribe, error typology, contact effect

1. A forráskiadások elméleti-módszertani kérdései már a 19. század óta foglalkoztatják elsősorban a történészeket (vö. TRINGLI 2000: 11), de természetesen nemcsak őket, hanem mindenkit, akinek kutatómunkájához forrásszövegekre van szükség. A források kiadásával kapcsolatos gondok és a meglehetősen nézetkülönbségek máig elérnek, amint azt érzékelni lehet abból a konferenciaanyagból, amely egy tanácskozás nyomán 2000-ben jelent meg. Az ide vágó kérdések – mint azt a legújabb forráskonferencia (2013) előadásai bizonyították – azóta sem vesztek aktualitásukból, nem jutottak nyugvópontra, sőt a digitális technika kínálta lehetőségek és az ennek következtében előállt feladatok még sokasították is az elvi-módszertani nehézségeket. A „hagyományos” forráskiadások szempontjából a két szélső pólus: a paleográfiai hűségű kiadás és az átírt (értelmezett) közlés.¹ Funkciótól, feladattól, célközönségtől függően nyilván mindkét módnak (és a köztes megoldásoknak is) megvan a maguk helyén a létjogosultságuk. Amiről a továbbiakban itt szó lesz, annak a lehetőségét viszont kizárólag egy betűhű típusú forráskiadás készítése teremtette meg: mégpedig a Régi Magyar Kódexek sorozat. Az egyes kódexek filológiai jegyzeteinek (lábjegyzetei-

---

¹ Stoll Béla szerint a szövegkritikus feladata, hogy a szöveg invariáns jellegét megőrizze, ill. az eredeti szöveget helyreállítsa (2003: 156).

nek) alaposabb szemrevétele juttatott el az ómagyar hibatipológia vizsgálatához. Az első forráskonferencián (2008) hoztam szóba először, hogy a kéziratok hibázásai önálló vizsgálatra érdemesek. Mára már úgy fogalmaznék: ezek rendszerű kutatása a történeti pszicholingvisztika egyik ágát képezheti: a hibák hátterében ugyanis minden esetben agyi folyamatok állnak.

2. Az alapkérdés tehát az: milyen agyi folyamatokról árulkodnak a hibák, a „devianciák”, essenek ezek akár a valós idejű beszédben, akár a 15–16. századi írott szövegek másolása közben. A beszélt nyelvi megakadások (ez a terminológia használatos leginkább) hátterét gazdag nemzetközi és hazai szakirodalom kutatja, elemzi, modellezi. Írott nyelvi hibák problémáival már jóval kevesebben foglalkoztak (érintőlegesen FROMKIN 1980, HOTOPF 1980, HUSZÁR 2005, részletesen NOTTBUSCH 2008), ezeken belül pedig másolt szövegekről alig, századokkal korábban másoltokról jószerével egyáltalán nem esik szó. A vizsgálat céljában azonban az eltérő szövegprodukciók és időviszonyok ellenére sincs különbség: feltárni a mögöttes folyamatokat, amelyek a devianciát létrehozták.

Az írott, történeti forrásokban a hiba fogalmát több okból is szűkebbre kell szabni, mint amit általában annak tartunk. Úgy lehetne definiálni, hogy az a hely számíthat megakadásnak, amely a scriptortól **saját kezűleg** van javítva. A szűkítést több korszecifikus tényező is indokolja (köztük a szakrális szövegek kritika nélküli tisztelete, amely sok esetben még egy nyilvánvalóbb hiba felülbírálatától is tartózkodott), de az az általánosabb szempont is, amely a megakadás kritériumának tartja, hogy az elkövetőnek a saját normatudatához képest kell a normasértést elkövetnie (HUSZÁR 2005: 15). Más szavakkal: „nem nyelvbtlás, ha a beszélő úgy tudja, hogy úgy jó, ahogy ő tudja” (SZÉPE 2007: 1). Mutatis mutandis: a scriptor csakis a javításával jelzi, hogy ő nem „úgy” gondolja, ahogy leírnia sikerült. Az ómagyar korban azonban a helyzet ennél jóval bonyolultabb. Korántsem biztos ugyanis, hogy a javítással a scriptor **saját** hibát korrigál. A többszörös másolatok miatt valamelyik elődje hibáját is javíthatja – amint ez párhuzamos szövegekből igazolhatóan meg is szokott történni. Ilyesmire utal például a közös előzményszövegről készült KeszthK. és KulcsK. egy helye: *Teel fejebe... korona<k>th* (KeszthK. 36), ahol az alapszöveg hibáját a KeszthK. javítja, de csak ő, a KulcsK. érintetlenül hagyja: *koronak* (KulcsK. 38). Továbbá a korrekcióval a másoló esetleg éppen azt is bizonyíthatja, hogy érzékeli: előzményszövegéhez képest, amely a másolás idejénél akár 150-200 évvel korábbi is lehet, megváltozott a nyelvéllapot, és ezt a nyelvi változást érvényesíti. A 15–16. századi megakadások megítélésében egy mai kutatónak komoly módszertani nehézséget jelent, hogy – nem lévén kompetenciája az ómagyarrá nézve – hiányzik a zsinórmérték, a „mihez képest” (ami a beszélt nyelvi megakadásokra nézve a köznyelvi norma). Az ómagyar hibák megítélésében a kor- és a szöveg-

ismeret az egyedüli támasz, de bizonyosság nincs, a megállapításokkal kapcsolatban a kételkedésnek is teret kell hagyni.

3. Az alábbiakban az ómagyar kor leggyakoribb hibatípusainak vázlatos ismertetése következik háttérfolyamataikkal, lehetséges indítékaikkal. A kategorizálás nehézsége, hogy több, eltérő szempontot kell egyidejűleg figyelembe venni. Az írásos szövegprodukciónak **térben** valósul meg. „A nyelvbotlás és az elírás közti alapvető különbség abból adódik, hogy a beszédprodukciónak időbeliségét az írás folyamata térbeliséggé alakítja” (HUSZÁR 2005: 42). Ennek a térbeliségnek a következménye, hogy bizonyos kategóriáknál a javítás **módja** a rendező elv (pl. a betoldások esetében). Máskor viszont a korrekció **funkciója**, indoka tűnik alkalmas rendező elvnek (pl. anticipációkor vagy perszeverációkor), mivel egy sorrendi cserét többféle módon is szoktak korrigálni: kiderülhet akár betűjavításból, akár a betű, szórészes, szó vagy nagyobb egység törléséből. Az alább következő kategóriákat tehát az elméleti és az empirikus szempontok együttesen határozták meg, egyesítve a tévesztések és a korrekciók módozatait.

3.1. Betűcserék (betűjavítások) lehetséges okai:

1. Zöngés-zöngétlen cserék (és bizonytalankodások): *kene* <*d*> *uel* (GömK. 200),² *dycherlegk* (KeszthK. 40 – a *k*-t utólag írta a scriptor a sor végére anélkül, hogy a *g*-t törölte volna). A zöngességi oppozíció gyengének látszik az ómagyarban: a scriptorok ide-oda javítanak, többször pedig mindkét lehetőséget fenntartják.

2. Optikai jegyek elégtelen megkülönböztetése (a betűformák hasonlóságán alapuló betűtévesztés). Ez – az írástípusoktól is függő korszpecifikus jelenség – több grafémát is érinthet. Leggyakoribbak a tévesztések a következő betűk között: [~ *f*: <*f*> *segely* (KeszthK. 174);³ *k* ~ *t*: *czudait* (AporK. 98 – a *t* *c*-ből javított betű)⁴, az *m* ~ *n*: *een* (KeszthK. 70 – az *n* *m*-ből javított betű); *u* ~ *n*: *Danidnak* ~ *Dauidnak* (AporK. 63).

3. Fonéma–graféma megfelelések megváltoztatása. Ezek a javítások többnyire konfliktus termékei. A konfliktus az előzményszöveg hangjelölése, valamint a scriptor által a fonéma–graféma átváltáskor előnyben részesített változat között van: *Hod* → *Hog* (DebrK. 287). Ha halmozódnak, megmutatják, milyen hangjelölésre lett volna hajlama az adott scriptornak. Feltűnő például a LobkK. és a

² A <...> a törlés jele.

³ A kiadások az ún. hosszú [-et paleográfiai variánsnak tekintik, és a mai formára írják át.

⁴ A *k* ~ *t* tévesztések korábbi századok írástípusának és helyesírásának maradványai: a *c* és *t* betűformák hasonlóságán alapulnak egy olyan korban, amelyben a [*k*] fonéma még igen gyakran (szó végén szinte mindig) *c* jelet kapott; vö. az *Eneketec* → *Eneketek* (AporK. 101) típusú javításokat.

DebrK. közös kezénél, hogy az *s*, *sz*, *z* fonéma jelölésében a korabeli úzushoz képest eltérő grafémákat használt (volna) szívesen, emiatt rendszeresen „javít” úgy, hogy mindkét lehetőséget feltünteti: *haznals* (LobkK. 119 – a szóvégi *s* mellé interlineárisan *z* van beszúrva), ill. *foglalazaba* (LobkK. 114 – a *z* mellé a sorközbe *s*-et illesztett be a scriptor). Jelentős a *cs* jelölésének javítgatása is: *czak* → *chak* (ÉrdyK. 117a), *orchadat* (KeszthK. 59 – a *ch* fölé a scriptor *cz*-t írt, de a *ch*-t sem törölte).

4. Az *a* ~ *o*, *o* ~ *a* javítások lehetnek nyelvjárási háttérűek, vagy utalhatnak interferenciajelenségre: *Honem* ~ *Hanem* (GömK. 134). Gyakran előforduló korrekció.

5. Illabiális–labiális (*e* ~ *ö*) váltakoztatás. A háttérben nyelvjárás-használati okok állnak. Jellemzőbb általában az illabiális → labiális javítási irány. Összeségükben ezek a korrekciók az eredetibb illabiális állapot lassú (és egyenetlen) megváltozását mutatják: *mÿwelkedeteknek* → *mÿwelkódetóknak* (ÉrdyK. 118b)⁵.

6. A Nyulak szigeti műhely gyakorlatában gyakran alakították *h*-vá a hibás betűket, mintegy korrektúrabetűként alkalmazva azt: *baahrson* (ÉrsK. 96b – a *h* téves *s*-ből javított betű), *lata* [...] *azzonyonk mariat az processiohznak feyen* (DomK.195 – a *hh* betűk helyén *ba* állt, Ráskay Lea ragot cserélt: a *ban*-t *nak*-ra javította).

3.2. Betoldások. A betoldások okai nem függetlenek a betoldott egységek nagyságától.

3.2.1. Betűbetoldások három okból szoktak történni.

1. Kifejtés miatt. Ebben az esetben az arányok arra utalnak, ki mennyire figyelmesen másol.

2. Fonéma-megkülönböztetés vagy fonéma-egyértelműsítés miatt. Ezek a betoldások már fonológiai tudatosságra is vallanak. Az ilyesfajta javításokra azért kerülhetett sor, mert az ómagyar helyesírásban a hang–betű (fonéma–graféma) megfelelések nem egy az egyben megfelelések voltak. Az *e* betű *e* és *é* fonémát, az *a* pedig *a* és *á* fonémát egyaránt jelölhetett. A hosszúságot kezdetben betűketőzéssel próbálták meg jelezni, így az *é* jele *ee*, az *á*-é *aa* lett – természetesen nem a következetesség igényével. A másolók tudatossága abban látszik, hogy főleg ott javítanak, toldják be a második magánhangzót, ahol a megkülönböztetés fontos (pl. birtokos személyjelek, alanyi–tárgyas ragozású alakok stb. esetén: *lelket* ~ *lelkét*, *láttak* ~ *látták*, *kor* ~ *kór*, *meg* ~ *még* stb.). Hasonló egyértelműsítő törekvés mássalhangzókkal kapcsolatban is előfordul, pl. *vigÿzuan* (DomK. 51). Itt az *y* betoldása „zárja ki” a *vigasván* olvasatot.

⁵ Az ÉrdyK.-ben az $\varnothing$ -nek a mellékjele felül vagy alul-felül is lehet.

3. A beszélt nyelvi alakok javításai az írásbeli norma lassú térnyerésére utalhatnak. Leginkább a beszédben kiesett *l*-eket pótolták utólag: *ȳowoltan*, *volna* (ÉrdyK. 117b és 116a – mindkét esetben az *l* utólagos betoldás a betűközbe).

3.2.2. A szórészbetoldások többször szótagnyi egységűek. Egyetlen indítékuk a figyelmetlenség: *tetemeym* (KeszthK. 71),⁶ *malaztoth* (KeszthK. 221), *kereztyen* (GömK. 223). Az azonos szekvenciák hajlamosíthatnak a hibára: *tetemenjyel* (DomK. 40).

3.2.3. Szóbetoldás.

1. Hátterében kifejejtés áll, ha a mondatban grammatikai hiány van: *Te mehednek gȳmölche ihs xps* (GömK. 224).

2. Nem tartalmaz rövid szavak – névelők, igekötők, névmások, tagadószó, névutó, segédige, kötőszók – betoldása esetén szóba jöhet, hogy egy részük (igekötők, névelők) az alapszöveg keletkezése óta történt nyelvi változások miatt kerül a szövegekbe: *kere hog az bȳneseznek meg bochatna* (DomK. 177), *Hasonlyatok el Es walazyathok el ty magatokath ez wylaghtwl* (ÉrsK. 305a). Másrészt a rövid szavak betoldásának viszonylag nagy száma a pszicholingvisztikának azt a megállapítását is igazolja, hogy az olvasási folyamat során (ez a másolási tevékenység első fázisa) elsősorban a tartalmas szavak fixálódnak.

3. Szövegbővítésre (is) lehet gyanakodni, ha a betoldással nem grammatikai hiányt korrigál a szövegalkotó. A latin forrásszöveg és a magyar alapszöveg(ek) ismerete nélkül viszont nincs bizonyosság arra nézve, hogy eredeti szöveg pótlásával, azaz hibával, vagy pedig a másoló bővítésével van-e dolgunk: *nağ keserw Sȳrassal meg ölele es meg czokola ees keery wala zeretö fȳam iesws* (ÉrsK. 83a).

3.3. Morfoszintaktikai jellegű javítások. A sriptorok a szöveg grammatikai szerkezetén alakítanak. Olykor egyszerűen csak hibát javítanak, máskor igeridőt, igeragozást, névszóragot stb. változtatnak: *zenthseeghet nem <vehe> vezek* (ÉrdyK. 154a), *kȳnek ellenee monda<tyk>nak* (ÉrdyK. 118a).

3.4. A sorrendiséggel kapcsolatos hibák.

3.4.1. Anticipáció. A sriptor szeme előbbre tart, ilyenkor később következő betűt, szót, esetleg sor(ok)at hoz előre: *soltarban* (AporK. 158 – az *l r*-ből javított betű), *fen<kel>letekkel* (AporK. 158), *Az ev <keze> ekes kezeyt* (DomK. 237). Terjedelmesebb szövegdarabokat is érinthet az anticipáció, ha szövegazonosságok vannak. Ilyen zsoltárszövegek esetében szokott előfordulni, pl. a KeszthK. 99 és 183. lapján.

3.4.2. Perszeveráció. Az előbbi ellentéte, itt az aktuális helyen egy korábbi elem jelenik meg: *rakwa* (ÉrsK. 252a – a *w r*-ből javított betű),

⁶ A betoldás félkövérrel van szedve.

Ge<ge>njrwseges (GömK. 82), *elev istennek zent fja*. <*elev istenne*> *te zent neuuednek* (GömK. 123).

3.4.3. Metatézis. Ezekben a hibázásokban hang- vagy betűcsoport-átvetés történik: *Imsegh* → *Ismegh* (SzékK. 331), <*rekez*> *rezkethwe* (KeszthK. 3).

3.5. Szótévesztés sztereotípiából következően. Bizonyos javításokon az lát-szik, hogy a hibázásokban a megszokott szókapcsolatok hatottak, asszociációs kapcsolatokon keresztül: *istennek zent <f> zwleje* (GömK. 215 – itt a *fia* szót kezdte el), *hogy ez te zent <test> aztaladtul* – (GömK. 86 – áldozási imában).

A vizsgált kategóriák természetesen nem mindig tiszta formájukban valósulnak meg. Egy-egy hibázás igen gyakran több okra is visszavezethető.

4. A továbbiakban az eddigi vizsgálatok eredményeiről lesz szó, arról, hogy ezek milyen következtetéseket engednek meg levonni. Mivel az egyes scriptorokra mentálisan jellemző, milyen hibákat és milyen arányban követnek el, ezért elsősorban az egyénre nézve tehetők megállapítások, másodsorban – a jelenségek összeadódásából – a korra vonatkozóan is; harmadrészt pedig tisztábban mentális tekintetben: hogyan befolyásolja például az írástípus, a szociokulturális helyzet stb. a megakadásokat. (Vö. HAADER 2009, 2010, 2011a, 2011b, 2012.)

4.1. Egyén és hibatipológia. Eddig három scriptort vizsgáltam részletesebben (statisztikailag is), mindhármat a Nyulak szigeti műhelyből. Mindhárman a szigeti domonkos kolostor egymást követő könyvtárosai voltak.

4.1.1. Legéndy Kató. Ráskay egy kolofonja szerint „vén soror” volt, saját bejegyzései szerint nagyon beteges. A Gömör-y-kódex másolása után fél évvel, 1517 tavaszán meg is halt. Nagyon figyelmetlen másoló: sok a betű- és szótagpótlás (még több a javítatlan kihagyás), és jócskán kimaradnak tartalmas szavak is. A korrekció sincs mindig teljesen átgondolva, a javított alakok több esetben továbbra is hibásak maradnak. Többször ír le beszélt nyelvi alakokat, majd javítja azokat. Alig korrigálja viszont a felcserélődött zöngés–zöngétlen párokat, amelyekből pedig rengeteg van: nyelvhasználatában feltehetőleg nagyon gyenge oppozíciót jelenthettek: *kevnjergge en teneged*, *altjak*; *takjajual* stb. Anticipációkor a közvetlenül követő betűt hozza előre leggyakrabban, ez szemmozgásának kissé lassabb ütemével függhet össze. A sztereotípiából következő szótévesztés hármuk közül nála a legfeltűnőbb. A rögzült formáknak, szokásszerűségnek több téren is meglehetősen szerep jut – ugyanazokat a szavakat téveszti el több ízben is. A morfoszintaktikai változtatásokkal összefüggő javítások elhanyagolhatók, nemigen kísértette meg, hogy változtasson a szövegen.

Hibatipológiájának legfeltűnőbb vonása azonban az, hogy javításaiban többször szembe megy a folyó változási tendenciákkal: az *ee* és *aa* betűkapcsolatokból éppen hogy törli az egyik elemet, mint ahogy névelőket és igeikötőket is töröl. Korrekcióival mintha egy korábbi nyelvállapot irányába akarna elmozdulni.

Ebben azonban a műfajnak is lehet szerepe: a kódexbe (kivéve a latin Margit-officiumot) imádságokat másolt.

„Szépészeti” szempontjai nincsenek, a *h* mint javítóbetű teljes egészében hiányzik az eszköztárából, a téves betűket jó vastagon átírja, olykor bepacázza.

4.1.2. Ráskay Lea. Fonéma–graféma megfeleltetési rendszere archaikus és szilárd, fonéma-megkülönböztetési törekvései (betűjavításai) finom distinkcióra, pl. az *ö* és *ü* jelölés tudatos szétválasztására irányulnak. Feledékeny másolónak látszik: sok a kifelejtett betű, nem elhanyagolhatók a grammatikai hiányt okozó szókifejtések, és időnként szótagokat is kihagy. Nincs meg benne Sövényházi gondos figyelmessége. A nyelvjárásiasságnak nem jut szerep a javításokban. A zöngéesség ~ zöngétlenség szerinti megakadások igen jelentősek, ezeket jórészt javítja, illetve – még jellemzőbb – mindkét lehetőséget megtartja, jelzi, hogy bizonytalan az oppozícióval kapcsolatban. Számottevőek az *a* ~ *o* korrekciók.

Sok a morfoszintaktikai javítás is: ezek sokszor tényleges megakadások (pl. lefelejtett tárgyragok, többesszám-jelek stb.), a ragcserék viszont szövegátalakításokra is utalhatnak. Sok a kimaradt viszonyzó, egy-egy betoldás pedig grammatikalizációs folyamatot dokumentál; vö. pl. az *úgyhogy* kötőszó létrejöttét a DomK. 164. lapján:

es kezdenek fergek kjjevny ev zemybevl : vgy Hog az ev zomzegya...tyzen nyolc fergeket vet valaky ev zemebevl.

Ráskay számos javítása a szövegbe való aktív beavatkozásra ébreszt gyanút. A harmincat is meghaladják a szövegformálásra utal nyomok, mint például: *It kezdetyk zent damancos atyanknak zent testenek el temeteserevl <es felemeleserevl valo jras ez keppen monduan ÷> Es alazatos helyrevl · meltosagosb magasb helyre valo valtoztatasarol el vitelerevl ez keppen.* (DomK. 149). A kitörölt és az utána következő rész tartalmi ekvivalenciája két forrászöveg meglétére és – talán – kompilációra enged következtetni.

A *h* korrektúrabetűt ő alkalmazza a leggyakrabban.

Ráskay javításainak rendszere nem értelmezhető könnyen, mert bonyolult, de írásképen és következetes helyesírásán kívül javításai is igen jó nyelvi tudatú, intelligens másolóra vallanak.

4.1.3. Sövényházi Márta. Pontos scriptornak látszik. Kifelejtett betűt alig kell pótolnia, szótagkihagyása, valamint grammatikai hiányt is okozó szókiagyása nincsen.

A fonéma-egyértelműsítésre való törekvés az *é* és *á* fonémákkal kapcsolatban nála a legerősebb. Amúgy hangjelölésében ingatag, valószínűleg a forrászöveg hangjelölése hat rá.

A zöngés–zöngétlen oppozíció zavarai nála egyáltalán nem játszanak szerepet, jelentősek viszont az *e* ~ *ö* cserék. Ezeknek a javítgatásoknak az alapján úgy tűnik mintha valamilyen korabeli szokáshoz akart volna igazodni, de – anya-

nyelvjárási kompetencia hiányában – furcsa alakokat, megoldásokat is produkált.

A betűanticipáció mértéke esetében éppen megfelel a pszicholingvisztika szabályainak: a második-harmadik betűt hozza előre leginkább. Társainál gyakoribbak nála a perszeverációs hibák, azaz a korábbi elemek megtartása.

Morfoszintaktikai javításai számosak, többször javít bizonytalankodva igeidőket úgy, hogy mindkét lehetőséget fenntartja. Egyes ragcserék felvethetik bizonyos átalakítások gyanúját is. Sok az utólagosan betoldott rövid szó, olvasáskor ő is döntően a tartalmas szavakra figyelt.

A javítóbetűt alkalmazza. Megfelelhetett céljainak, mivel a kézirat szépsége deklaráltnan fontos szempont volt a számára. Bizonyítják ezt az általa készített miniatűrök és az alábbi mondanivaló többszöri bejegyzése: „*ne gondoldj vele, ha nem szépen írtam*”.

Megakadásai aránylag könnyen értelmezhetők.

A három scriptor közül Sövényházi az, aki leginkább megfelel a pszicholingvisztikai sémának.

4.2. Korszak és hibatipológia. A különféle scriptorok egy irányba mutató, halmozódó hibajavításaiból az ómagyar kor nyelvi állapotára is vonhatók le következtetések.

4.2.1. A német kontaktushatás. A másolás második mentális fázisában fonéma → graféma átváltás történik. Ekkor egyes scriptoroknál egy német, közelebbről bajor–osztrák megfeleltetési kód lép elő: az *f v*-ként jelenik meg, a zöngés mássalhangzó zöngétlenként realizálódik (vagy fordítva), a labiális *a*-nak megfelelő jelet többen az *o*-ban találják meg, és a szibilánsok jelölésében is németes hangjelölés mutatkozik. Ehhez csatlakoznak még az intervokális helyzetben megrövidült hosszú mássalhangzók: *ilic* → *illic*, *tete* → *tette*. A hibák kiterjedtsége és számaránya olyan mértéket is ölthet, hogy egyes scriptoroknál (mint pl. a LobkK. és a DebrK. közös keze) felmerül a nem anyanyelvűség gyanúja.

Az ómagyar korra nézve eddig csupán a latin hatásával volt szokás számolni. A kódexmásolók hibázásai és javításai alapján azonban a nyelvi kontaktusokról alkotott képet némileg módosítani érdemes: meg kell toldani a német kontaktushatással. Ez a hatás – ismerve a magyar–német nyelvi érintkezések történetét (vö. MOLLAY 1982) – bizonyosan kiterjedt és jelentékeny volt, hatóköre azonban erősen különbözött a latinétól.

A **német** hatás inkább az élőbeszédbeli kétnyelvűség következménye, a beszélt nyelven keresztül hatott, és a fonológiai-fonetikait rendszert érintette, nem a grammatikait, szemben a kulturális csatornákon át érkezett **latin**nal, amely az iskoláztatással és a fordításirodalommal jelent meg, és – bizonyos jelenségek felszaporodása révén – a grammatikai rendszert érintette, a fonológiáit érintetlenül hagyta.

Szociolingvisztikai szempontból: a kétfajta hatás két különböző réteghez kötődött.

A latin a tanult, egyetemjáró, kódexfordító rétegre hatott, a kódexmásolókra nem – legalábbis nem jellemzően, mert a scriptorok közül kevesen voltak egyben fordítói is az általuk leírt szövegeknek.

A németnek a hatása ezzel szemben elsősorban a kódexmásoló rétegnél figyelhető meg, és egyénhez kötött. Az egy scriptoriumban másolók közül pl. Legéndynél a legerősebb, Ráskaynál jól látható, Sövényházinál nem jelentős; az ugyanazon forrást másoló scriptorok közül Velikei Gergelynél kimutatható, Pápai Pálnál ugyanazon szöveghelyeken nem. Ugyanolyan tarkaságot feltételezhetünk e tekintetben is a kolostorokban, mint a nyelvjárási hovatartozásra nézve.

A latin kontaktushatás ebben a korban a férfiak privilégiuma volt, a németé a női scriptorok munkáiból is jól látszik.

4.2.2. A 16. századi beszélt nyelv nyomai. A hibázások-javítások által töredékes képet kapunk a kései ómagyar kor beszélt nyelvének feltehető jellemzőiről. Ezek: erőteljes német kontaktushatás, már jelentkező „normatív” törekvések, de döntően még a területi nyelvváltozatok uralma, továbbá a korábbi illabiális állapotot megszüntető, labializálódási folyamat határozott terjedése.

4.3. Írástípus és hibatipológia. Arra a kérdésre, hogy a scriptor által választott írástípusnak (bastarda vagy kurzív) azonos kéz esetében van-e hatása a hibázásokra nézve – Sövényházi Márta gyakorlata alapján – azt válaszolhatjuk, hogy alapjaiban nincs: a mentális folyamatok az egyénre jellemzően stabilak maradnak.

4.4. Szociokulturális helyzet és hibatipológia. A magas(abb) társadalmi–műveltségi helyzetű scriptorok és az aránylag keveset író, az írásképből és a hangjelölésből láthatóan gyengé(bbe)n képzett másolók hibázásainak összevetéséből arra lehet következtetni, hogy a szociokulturális háttérnek van kihatása a hibatípusokra.

5. A további kutatások lehetséges irányai.

1. További scriptorok javításainak vizsgálata.
2. Szociolingvisztika és hibatipológia: van-e különbség a férfi és a női másolók hibázásai között?
3. Mutatkozik-e különbség a nem önálló, de eltérő úton keletkező szövegprodukciónak, azaz a másolt és a diktált szövegek hibatípusai között? E vizsgálat nehézsége, hogy először olyan szövegek azonosítására lenne szükség, amelyek kétség nélkül diktálás után születtek.
4. Regisztrálható-e hibatípusbeli eltérés az önálló szövegalkotással (fordítás, fogalmazás) létrejött, valamint a másolt szövegek között? Ennek a kérdésnek az esetleges megválaszolhatósága a korai ómagyar szövegekkel kapcsolatban az irodalom- és a nyelvtörténet számára egyaránt kulcsfontosságú lenne.

Irodalom

FROMKIN, VICTORIA A. 1980. Introduction. In: FROMKIN, VICTORIA A. (ed.): *Errors in Linguistic Performance. Slips of the Tongue, Ear, Pen, and Hand*. Academic Press, New York, London, Toronto, Sydney, San Francisco. 1–12.

HAADER LEA 2009. Írásbeli megakadásjelenségek történeti pszicholingvisztikai szemszögből. *Magyar Nyelvőr* 133: 48–65.

HAADER LEA 2010. Egy ómagyar kori kontaktusjelenségről. Német hatás nyomai ómagyar szövegeken. In: É. KISS KATALIN és HEGEDŰS ATTILA (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba. 87–97.

HAADER LEA 2011a. Ómagyar megakadásjelenségek: Ráskay Lea tollbotlásainak típusai. In: BAKRÓ-NAGY MARIANNE és FORGÁCS TAMÁS (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 79–94.

HAADER LEA 2011b. Írástípus és hibatipológia. Sövényházi Márta bastarda és kurzív szövegrészleteinek összevetése. In: CSISZÁR GÁBOR és DARVAS ANIKÓ (szerk.) *Klárások*. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére. Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 147–154.

HAADER LEA 2012. A (szocio)kulturális háttér szerepe az ómagyar scriptorok megakadásjelenségeiben. In: BALÁZS GÉZA és VESZELSZKI ÁGNES (szerk.) *Nyelv és kultúra – Kulturális nyelvészet. Magyar szemiotikai tanulmányok* 25–26. kötet, Budapest. 143–149.

HOTOPF, W. H. N. 1980. Semantic Similarity as a Factor in Whole-Word Slips of the Tongue. In: FROMKIN, VICTORIA A. (ed.) *Errors in Linguistic Performance. Slips of the Tongue, Ear, Pen, and Hand*. Academic Press, New York, London, Toronto, Sydney, San Francisco. 97–109.

HUSZÁR ÁGNES 2005. *A gondolattól a szóig. A beszéd folyamata a nyelvbotlások tükrében*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XL. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 154 p.

MOLLAY KÁROLY 1982. Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Akadémiai Kiadó, Budapest.

NOTTBUSCH, GUIDO 2008: *Handschriftliche Sprachproduktion. Sprachstrukturelle und ontogenetische Aspekte*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.

STOLL BÉLA 2003. Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban. In HARGITTAY EMIL (szerk.): *Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*. Universitas Könyvkiadó, Budapest. 154–210.

SZÉPE JUDIT 2007. *Nyelvbotlástipológiák* I. rész. Előadás az MTA Nyelvtudományi Intézetében. Előadásvázlat.

TRINGLI ISTVÁN 2000. Középkori oklevelek kiadásának problémái. In KENYERES ISTVÁN (szerk.): A történeti források kiadásának módszertani kérdései. *Fons* VII. évfolyam, 2000/1.

JAKÓ KLÁRA

*MTA BTK Történettudományi Intézete, Budapest,
jako.klara@btk.mta.hu*

A moldvai és havasalföldi vajdák és főtisztviselők magyar nyelvű levelezésének kutatásáról

Abstract

About the Research of Moldavian and Wallachian Voivods' Correspondence in Hungarian

The present article is about a lengthy ongoing research on communication in Hungarian between the middle of the 16th and beginning of the 18th century (namely the period of the Transylvanian Principality) beyond the Carpathians, in Moldavia and Wallachia. Just as the Turks used the Hungarian language in their correspondence (even outside the occupied territories) so did Romanians utilize it as their tool for diplomatic communication in the region. As no voivode archives exist, missives need to be tracked down as the recipients' legacy scattered about in the Carpathian Basin and neighbouring territories where such old documents kept in family and institutional archives. The so far collected letters getting onto 2000 now provides one with a rare insight to follow individual carriers of Hungarian scribes (*secretarius hungaricus*) working for the voivodes' chancelleries and also to define more accurately their diplomatically important office itself. The collected correspondence is to be part of a larger chartulary volume to help both Hungarian and Romanian historians in their work when study this particular era.

Keywords: Transylvanian Principality, Moldavia, Wallachia, voivodes, Hungarian language, scribe (*secretarius hungaricus*)

„Dikul uram részről való kézírásunk hogy nem tetszik Nagyságodnak, mi csodáljuk, mert az Nagyságod adta compositio szerint van az is, mi mindazonáltal azon tenor szerint magyarul iratjuk le...” szabadkozott Constantin Șerban havasalföldi vajda 1655-ben, II. Rákóczy György erdélyi fejedelemnek küldött levelében (RÁKÓCZY LT. E190 8861). Ez a rövid részlet is a magyar nyelvű írásbeliség egyik sajátos ágának emléke, mely a Kárpátokon túl, román társadalmi közegben alakult ki. Mindeddig erre a jelenségre kevesebb figyelem irányult, noha a magyar történettudomány régóta számon tartja írásbeliségünk másik sajátos ágát, az előbbivel egyidejű jelenséget, a hódoltság korabeli törökök magyar nyelvű levelezését (pl. SZILÁGYI 1879; SZÁDECZKY 1895; MERÉNYI 1901;

TAKÁCS–ECKHART–SZEGFÜ 1915; IZSÉPY 1962; BAYERLE 1972; BAYERLE 1991).

A moldvai és havasalföldi román kibocsátók, elsősorban vajdák és országos főméltóságok 16–17. századi magyar nyelvű misszilisei a sok évszázados magyar–román kapcsolatoknak olyan emlékei, melyek nem katonai hódítás következtében, hanem többnyire békés egymás mellett élés eredményeként születtek. Ezek a levelek, a bennük foglalt történelmi információkon kívül a magyar írásbeliség és a román művelődés történetének is különleges emlékei. Úgy vélem, segítségükkel a magyar és román kapcsolattörténet eddig feltáratlan rétegei is megismerhetők. A témához magam írásbeliség-, értelmiség- és hivaltörténeti szempontból közelítek és kevésbé diplomácia- vagy politikatörténeti oldalról.

A török hatóságok a bécsi udvarral, sőt talán néha a lengyel királyokkal is (TAKÁTS 1961: 167) a 16. század közepétől fogva magyar nyelven kívántak levelezni. A magyar írásbeliségnek ez a különleges ága sokban hasonlít a két román fejedelemség kancelláriájának magyar nyelvű írásos gyakorlatára: mindkét esetben idegen államhatalom hasznosítja a magyar nyelvet a térség kommunikációs eszközeként. Magát ezt az igényt is hasonlóképpen fogalmazták meg missziliseikben. 1565-ben Arszlán budai pasa írta Miksa császárnak: „Továbbá ezenis kérem te felségedet mint kegyelmes uramat, hogy mikor te felséged énnekem levelet ír tehát magyar nyelven írassa felséged, mert deák nyelven az ki jól tud itt nálunk igen szűk”(TAKÁTS–ECKHART–SZEFÜ 1915: 17) 1664-ben pedig Grigore Ghica havasalföldi vajda Johann Rottalnak küldött levelében a következőképpen fogalmazott: „Írjon nagyságod magyarul, amikor ír, mert könnyebben értjük, ne írjon deákul”(NÁDASDY LT. P507 fasc. 17.). A funkció azonossága kétségtelen hasonlóságokat eredményezett a török és a román hatóságok magyar írásgyakorlatában. A törökök magyar íródeákjainak és a román vajdák magyar secretariusának társadalmi helyzete, műveltsége, politikai szerepe közötti különbségek azonban arra figyelmeztetnek, hogy nem tehetünk egyenlőségjelet a magyar írásosság török és Kárpátokon túli, román ága közé.

Kutatásom tárgya tehát ez utóbbi, történelmünk magyar nyelvű írásos emléke anyaga e sajátos csoportjának feltárása és forrástani kérdéseinek tisztázása, melynek részben az a célja, hogy megkönnyítse mások számára e források hasznosítását. A moldvai és havasalföldi román kibocsátóknak (elsősorban vajdáknek és országos főméltóságoknak) a 16. század második felétől kezdődően a 18. század elejéig, a Habsburgok erdélyi berendezkedéséig terjedő időszakból származó magyar nyelvű misszilis leveleit igyekszem a lehető legteljesebben összegyűjteni, okmánytár formájában, kritikai magyarázó apparátussal közreadni és távolabbi céljaim között szerepel az így összeállt anyag több szempontból történő, akár monografikus elemzése, s a források természetéből fakadóan nyitás a fejedelemség tágabb értelemben vett keleti diplomáciájának személyi és intézménytörténeti kérdései felé.

Írásbeliségünk e sajátos ágának vizsgálata természetesen elválaszthatatlan az egész magyar nyelvű írásosság, s kiváltképpen annak az erdélyi fejedelemségbeni fejlődésétől. Köztudomású, hogy a mindennapi, gyakorlati életben történő magyar nyelvű íráshasználattal legdinamikusabban fejlődő ága a kommunikációt szolgáló levelezés volt (HARGITTAY 1981; LAMPÉRTH 1918). A magyar nyelv írásban való használatának gyors terjedését a reformációnak az anyanyelvet az egyházi életben preferáló művelődési politikája, valamint az mozdította elő, hogy a megalakult Erdélyi Fejedelemségben a gyakorlat a közélet nyelvévé az országgyűléstől kezdve a helyi közigazgatásig az anyanyelvet tette szinte kizárólagossá, a latin lényegében a jogügyek és a bíraskodás területére szorult vissza.

A kutatás kapcsolattörténeti alapokon is áll. E három, egymással szomszédos ország viszonyának kereteire vonatkozóan azt hiszem, önmagáért beszél az a tény, hogy a vizsgált időszakban (1541–1690) Moldvában 63 (70), míg Havasalföldön 43 (55) vajda uralkodott. (az adatok némileg eltérők a különböző jegyzékekben: ROLLER 1956: 488–498; ȘTEFĂNESCU–MUREȘANU 2001: 810–813; CÂNDEA 2003: 1031–1034). Az erdélyi fejedelmeknek ilyen körülmények között kellett szomszédságpolitikájukat alakítaniuk a Kárpátokon túli országokkal, szövetségeket kötni, politikai, gazdasági együttműködésre törekedni, élni a mindennapokat, nem mellékesen levelezni.

A levelezésanyag tematikájáról összefoglalóan annyit érdemes megjegyezni, hogy ezek értelemszerűen legnagyobb részt külpolitikai jellegűek (ezen belül is hírközlő szerepüket kell hangsúlyoznunk, némelyike hat–nyolc oldalas is akár és felér egy mai híradóval), az országok közötti kapcsolatokra vonatkoznak, és kitűnő forrásul szolgálnak a vajdaságok belpolitikai életére vonatkozóan is, de vannak köztük udvariassági szerepet betöltők, küldöttségbe járó személyek kísérlőlevelei. Természetesen gyakori a gazdasági téma is (kiváltképpen az alacsonyabb, helyi szintű, a határmenti városokkal, urakkal folytatott levelezésben), de a családi, mindennapi élettel kapcsolatos misszilisek is maradtak fenn.

Az említett államközi kapcsolatok magyar nyelvű írásbeli emlékei összegyűjtésének kezdetén mindenki arra gondolna, hogy mi sem egyszerűbb, hiszen ezek lelőhelyei nyilvánvalóan elsősorban az erdélyi fejedelmi levéltár, valamint Moldva és Havasalfölde vajdai archívumai lennének. A helyzet azonban nem ilyen egyszerű. A kutatást megnehezíti, hogy sajnos az erdélyi fejedelmi levéltár elég töredékesen és szétszórtan maradt fenn (a témáról bővebben l.: JAKÓ 1998). Pedig a külügyi vonatkozású iratok szempontjából ez lenne leglényegesebb forráslelőhelyünk. Az egykori fejedelmi levéltár töredékein kívül főképpen a határmenti szász városok és különböző családi levéltárak, közgyűjteményekbe került egykori magángyűjtemények jöhettek még számba feltételezett lelőhelyként a bécsi archívumok, első sorban a Haus- Hof- und Staatsarchiv mellett.

Ami pedig a kapcsolattörténet másik oldalát illeti, ott a források szinte teljes hiánya a nehezítő körülmény. Hiszen sem Moldvában, sem pedig Havasalföldön

nem volt vajdai levéltár a 18. század elejéig, amikor is azt a fanarióta Mavrocordatok szervezték meg (CIUREA 1971: 2), s számottevő családi levéltári anyagok sem maradtak fenn.

Ez tehát a tényállás, ez a magyarázata annak, hogy a Kárpátokon túli vajdák magyar nyelvű levelezése, illetve akár maguk az országok közötti szerződészövegek is mind főképpen erdélyi és a magyar királyságbeli köz-, és magánlevéltárakban, tehát a „címzetteknel” találhatók. Ezek az erdélyi fejedelmen és főbb tisztviselőin, az ország helyi előkelőségein, és a határszéli szász városokon kívül a Magyar Királyság főurai, a Habsburg uralkodó s udvarának tisztviselői is lehetnek. Ahogyan azt TRÓCSÁNYI ZSOLT megfogalmazta, „a tükörből való rekonstrukció” módszeréhez (TRÓCSÁNYI 1980: 11, 15) kellett tehát folyamodnom és ilyen, mondhatni egyoldalú forrásadottságok között kellett elindítanom és kell lefolytatnom a téma kutatását. Munkám kezdetén nem is sejtettem, hogy mekkora fába vágtam a fejszém. Anyaggyűjtésem során derült ki, hogy a vártnál jóval nagyobb a levelek száma, és sokkal szétszórtabb az előfordulásuk, mint ahogy azt sejtteni lehetett. Azt lehet mondani, hogy elméletileg a Kárpát-medence és a vele szomszédos területek (pl. Ausztria, Szlovákia, Lengyel- és Csehország) régi anyagot őrző minden köz- és magánlevéltárában felbukkanhatnak inkább szórványosan, de csoportosan is ilyen misszilisek.

A kutatás kezdetén, kiindulópontként, segítségként ott voltak az eddigi forrásközlések. Azt eleve gondoltam, hogy a Hurmuzaki-sorozat (HURMUZAKI 1887–1967) és Veress Endre köteteiben (VERESS 1911–1921; VERESS 1929–1939) vagy magyar forráskiadványokban (pl. TTÁR) szétszórvva szép számban elérhetőek engem érdeklő levelek. Sajnos azonban mindezek a szövegeközlések sokszor hibásak, pontatlanok (mind az átírás, mind a lelőhelyek feltüntetése esetében, az iratok pontos leírásáról nem is beszélve). Mindent összevetve ezidáig nem akadt olyan, aki forráskritikai igénnyel közelítette volna meg az anyagot. Úgyhogy ezek a korábbi kiadások legfeljebb az eligazodásban segítenek. Magam valamennyi levelet eredetiben igyekszem megnézni, leírni, hiszen a pontos közlés mellett csak így tudok adatokat gyűjteni az írnokokra, tevékenységi idejükre vonatkozóan.

A régebben kiadott misszilisek esetében külön nehézséget jelent, hogy az említett forrásközlések egy jó része legalább száz éves, s azóta a történelem viharai sok esetben elpusztították az eredetieket (példa erre a Magyar Országos Levéltárban 1945-ben és 1956-ban megtizedelődött Rákóczy–Aspremont és Khuen-Héderváry–Viczy levéltár), vagy jobb esetben csak szétszórták az akkor még meglévő anyagot. Gondoljunk itt a „tulajdonosváltásokra” is, mely leginkább az Erdélyben őrzött állagokat érintette, mint például az egykor az Erdélyi Múzeum–Egyesület tulajdonában lévő Kemény József-, vagy Mike Sándor-gyűjteményt, különböző családi levéltárakat vagy a ma szintén Kolozsváron őrzött Beszterce város levéltárát. Sajnos ezek esetében külön nehezíti a kutató-

munkát, hogy a segédletek nem megfelelőek, sokszor hiányosak, az anyagok egy jó része a mai napig rendezetlen. Ugyancsak lassítja a kutatást, hogy bizonyos állagokat konkordanciajegyzék nélkül oszlattak fel, ilyen pl. a Magyar Országos Levéltárban az egykori Múzeumi Törzsanyag vagy Innsbruckban, a Tiroler Landesarchivban, a valamikori Ambraser Akten. A munka tehát rendkívül időigényes, s az már csupán a ráadás, hogy ezek, a legtöbb esetben cirill betűkkel szignált levelek nagyon sokszor a különböző levéltárakban az „olvashatatlan aláírásúak” kategóriájába sorolva a misszilisgyűjtemények végéhez csapva találhatók.

Az anyaggyűjtéssel párhuzamosan végzem a szövegek közlésre való előkészítését. Mivel sok esetben a kézírás, az íráskép, az írásbeli sajátosságok a levélírók azonosításának egyedüli megbízható módját jelentik, igyekszem viszonylag betűhíven kiadni azokat. A kis- és nagybetűk használatát, a központozást a maihoz megfelelően módosítottam. Az írás sajátosságai nem csupán az írnok személyére utalnak, hanem fontos adalékok a korabeli hivatalnok–értelmiségi réteg íráskultúrájához. A fentebbi módon publikált szövegeket terveim szerint megelőzi egy rövid angol nyelvű regeszta, majd követi az irat pontos diplomatikai leírása (oldalszám, pecsét, esetleg egyéb fontos jellemzők, például más kézzel történő rájegyzések). Azután jön az eddigi kiadások feltüntetése (amennyiben vannak) és a levéltári jelzet megadása.

Eddigi kutatómunkám során megközelítőleg 2000 darabot sikerült feltárnom Moldva és Havasalfölde magyar nyelvű régi írásemlékei közül. Köztudomású, hogy a két ország kialakulásától fogva a cirill betűs írás birodalmának volt a része. Európa nyugati kereszténységhez tartozó országaival való kapcsolataiban azonban rákényszerült a latin betűs írás használatára is. A két Kárpátokon túli vajdaság latin betűs írásgyakorlata tehát a külkapcsolatok szolgálatában fejlődött ki és legfőbb alakítója is mindvégig ez maradt. Feltehetően a két vajdai kancellária létrejöttét (15. sz. eleje) követő időszaktól kezdve, alkalmazottaik között szükségük volt latinul tudó személyre is. A kezdetben valószínűleg alkalmilag foglalkoztatott írnokokat később felváltották az állandó munkakörrel rendelkező secretariusok. A magyar és Moldvában a lengyel kapcsolatok megszilárdulását követően jöhetett létre mindkét kancelláriában a latin betűs írásos feladatokat ellátó részleg. Ennek tagjai a vajdák latin, majd később magyar és lengyel secretariusai voltak. Főként kezdetben, nem is ritkán, a latin nyelvű levelezést szintén a lengyel vagy a magyar titkár, tehát azonos személy látta el. Nyilvánvaló, hogy a Kárpátokon túli írásgyakorlatban a magyar nyelvű írásosság is a latin betűs részleg keretei között működött.

A Kárpátokon túli vajdaságok levéltári anyagának nagyméretű pusztulása következtében a moldvai és havasalföldi vajdai kancelláriák működésére vonatkozóan viszonylag szegényes a szakirodalom. Szinte kizárólag NICOLAE GRĂMADĂ (GRĂMADĂ 1935) és DUMITRU CIUREA (CIUREA 1971) régebbi eredményeire és

főképpen moldvai adatokra vagyunk kénytelenek alapozni. A viszonylag kis létszámú kancelláriákban úgy tűnik, hogy a nem cirill betűs írásos tevékenységben foglalkoztatott latin, magyar és lengyel *secretarius* inkább a vajda „személyi titkáráként”, nem egyszer követeként, mint a *logofăt* (kancellár) irányítása alatt álló kancelláriai alkalmazottként végezte munkáját. A török hatóságok magyar írásosságától eltérően, ahol általában foglyokat, önként vagy kényszerből mohamedánná lett és török iskolázottságú magyarokat vagy ezek eltörökösödött gyermekeit alkalmazták magyar íródeákként, a román vajdák általában kancelláriai gyakorlattal rendelkező, iskolázott erdélyieket fogadtak fel titkárnak vagy íródeáknak. Az eddig feltárt *secretariusi* életutak ismeretében, de csupán az autográf írások külalakját, színvonalát tekintve is megkockáztathatjuk, hogy a moldvai és havasalföldi értelmiségi szolgálat vonzóereje a 16. században volt a legnagyobb. Ekkor általában a legjobban képzett erdélyiek közül verbuválódtak a román vajdák magyar *secretariusai*. Több esetben, amint arra a megmaradt források is utalnak, a szomszédos uralkodók az erdélyi fejedelem vagy kancellárja ajánlása alapján megfelelő kancelláriai „előélettel” rendelkező személyek közül választhattak maguknak magyar *secretariust*. Kitűnő példa erre, hogy amikor Alexandru Lăpuşneanu moldvai vajda János Zsigmondtól a latin írásgyakorlatban jártas személy ajánlását kérte, ez utóbbi a korábban a fejedelmi kancellárián dolgozó Dési Istvánt ajánlotta, ahogyan ezt egy későbbi, 1572-es forrás említi: „szegény király adta volt bé néki [azaz Lăpuşneanunak], mint akkori jó szomszédjának” (SZALAY 1862: 45–46). Ugyancsak erre az eljárásra utal Petru Œchiopul moldvai vajda Kovacsóczy Farkas erdélyi kancellárnak 1584-ben írt levele, melyben kancelláriája számára egy jól képzett, latinul és magyarul egyaránt kitűnően tudó írnokot kér (SZÁDECZKY 1892: 694). Nem egy esetben bizonyítható, hogy a magyar *secretariusok* közül Kárpátonkon túli tevékenységüket megelőzően többen az erdélyi fejedelmi nagyobbik kancellárián dolgoztak. Ilyen például Dési István, aki 1561–70 között, Alexandru Lăpuşneanu moldvai vajda mellett (JAKÓ 2004a: 185), Récsei Boér István, aki 1611–12 között Constantin Movilă moldvai vajda mellett szolgált, (FEJÉR–RÁCZ–SZÁSZ 2005: 487–488; JAKÓ 2009a: 129), illetve Brassai Lukács és majdnem bizonyosan Rác (Makó) János, akik mindketten Mihály havasalföldi vajda idejében, 1597-től 1599-ig (TRÓCSÁNYI 1980: 189; ISTVÁNYI 1934: 85) írnokoskodtak. Sokuknak természetesen az ismeretlenség homályába vész a neve, de kézírásuk alapján legalábbis tevékenységük időbeli határai azonosíthatók, s az esetek többségében felismerhető rajta az erdélyi fejedelmi kancellária írásgyakorlatának hatása. Megállapítható tehát, hogy ezek a hosszabb–rövidebb időre Moldvába vagy Havasalföldre átkerült, korszerű deákos műveltségű írástudók az egész magyar nyelvterületen stabilizálódott általános formai, helyesírási, nyelvi szabályokhoz igazodva végezték kancelláriai munkájukat.

A levelek nyelvi sajátosságaival külön tanulmányban foglalkoztam (JAKÓ 2012). Most csak néhány megállapítást emelek ki. Mivel amint azt már említettem, a vajdai magyar *secretarius*ok erdélyi képzettségűek voltak, írásukra, nyelvezetükre nagy vonalakban az jellemző, ami általában a korabeli írott magyar nyelvre. A Kárpátokon túli magyar nyelvű iratok sajátosságai inkább a deákok tanultságától, műveltségétől, nyelvi kultúrájának szintjétől függött, az idegen nyelvű környezet kevés nyomot hagyott rajtuk. Természetesen valamelyest érezhető, hogy íróik román nyelvi közegben dolgoztak. Ez leginkább a néha a magyar szövegbe ágyazott román kifejezések, helynevek, ritkábban szólások magyarított formájában jelenik meg. Érdekességként megemlíthető a cirill betűk titkosírásként való alkalmazása.

Külön kérdésként merül fel a deákok esetében román nyelvismeretük. Az biztos, hogy többen közülük román származásúak voltak, illetve a magyarok is egyes lakosságú vidékek szülöttei, tehát tudhattak, tudniuk kellett románul. Ennek a kancelláriai munka menetének szempontjából van jelentősége. Erre vonatkozóan ugyan nincsenek pontos információink, de néhány elszórt adatból, s abból a tényből kiindulva, hogy a *secretarius hungaricus* többnyire egyedül végezte munkáját és a vajdák maguk nem tudtak magyarul és az esetek túlnyomó részében latinul sem (GÁLDY 1940: 12–13), feltételezhetjük, hogy kommunikációs eszközük a román nyelv lehetett. Az ismét csak feltételezés a részemről, hogy a vajda románul diktálhatta a levelek szövegét vagy annak tartalmát a deáknak. (Ezt látszik igazolni az, hogy erre az egyik levélben konkrét utalás történik, egy másik misszilisben bennmaradt egy igen hétköznapi román mondatfordék fonetikus átírásban, oldalt az írnok magyar fordításával (NÁDASDY LT. P507 fasc. 17.), vagy például a Mihály vajda levelei által tükrözött észjárás, kifejezésmód hasonlósága az írnokok személyének különbözősége esetén is szembeötlő (pl.: ÖStA HHStA UA fasc. 131. 1598. május 16., Târgovişten kelt, Rác János által ellenjegyzett levél és ÖStA HHStA UA fasc. 132. 1598. június 30. Datcu-n kelt, Brassai Lukács által írt misszilis). A *secretarius* aztán az erdélyi fejedelmi kancelláriában használatos elvárások szerint formába öntötte, le-tisztázta a szöveget, s az így került a vajdához aláírásra. Nyilvánvalóan bizalomnak kellett öveznie a *secretarius* személyét, hiszen a szöveg tartalmát sem a vajda, sem a *logofăt* (aki a vajdai pecsét őrzője volt), nem tudhatta leellenőrizni. Az idegen nyelvű, így a magyar *secretarius*nak a Kárpátokon túli kancelláriákon belüli, mindenképpen bizalminak mondható helyzete tehát nem tisztázható egyértelműen. Az biztos, hogy nem tagozódtak be a meglévő hivatali hierarchiába. Egyetlen egyet, a Matei Basarab alatt szolgáló Sava *logofăt*ot ismerjük kivételként, tehát ő volt az, aki helyi méltóságot is viselt (STOICESCU 1971: 240). A vajdák főtitkárságviselőik java részét lehetőleg rokonaik, atyafiságuk köréből toborozták. A magyar *secretarius* ebben a körben kívülről jöttek számított. Nyelvtudása révén a külpolitikai történések akaratlan résztvevőjévé vált, tehát

az egyszerű kancelláriai deáknál jóval nagyobb befolyással rendelkezhetett, szerepe több volt a közönséges írnokénál. Személye szorosan kötődött a vajdáéhoz. Ahogyan az a kézírások összevetéséből megállapítható, tevékenysége többnyire az uralkodóváltozásokkal egy időben zárult. Általában a vajdakkal együtt távoztak „munkahelyükről”, ha úgy adódott nem egyszer követve őket a száműzetésbe. Például Dési Istvánt, Alexandru Lăpuşneanu többszöri trónra kerülésekor mindig ura mellett találjuk (JAKÓ 2004a: 182–183). Radu Şerban havasalföldi vajda Nagyszombatban keltezett magyar nyelvű levelezése is ismert (pl. VERESS 1929–1939 VIII: 263–264; 278–281), s az, hogy vele menekültek írnoikai, Körösbányai Nagy Miklós, Hévízi János (JAKÓ 2009a: 131) és Halmágyi István (VERESS 1929–1939 IX.: 8–9, 49); Boér István Constantin Movilăt Lengyelországba követte (JAKÓ 2009a: 129), Budai Péter 1658-ban Constantin Şerban havasalföldi vajdával együtt menekült Erdélybe (JAKÓ 2002: 136).

Megfigyeléseim szerint tehát a magyar secretariusok tevékenysége túlmutat a szokványos írnoiki munkakörön. Mivel az Erdélyi Fejedelemségnek egyik vajdaságban sem volt állandó követe, miként a Porta esetében, a források ismeretében egy kis túlzással azt mondhatjuk, hogy ezt a feladatot is a magyar secretarius látta el, annak ellenére, hogy látszólag a vajda szolgálatában állt. A magyar (esetenként latin) nyelvű levelezés lebonyolításán kívül, úgy tűnik, hogy gyakran tolmácként tevékenykedtek, vagy akár követségek tagjaként, tárgyalásokon is részt vettek, mint például Nápolyi Péter (JAKÓ 2004b: 230) vagy Máté deák (ANDEA 1996: 24), nem egyszer erdélyiek, illetve vajdaságokbeliek magánügyekben is eljárak (pl. JAKÓ 2005: 229–229).

Ha az Erdélyi Fejedelemség, és a Kárpátokon túli vajdaságok közötti viszonyt vizsgáljuk, azt hiszem nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy a *secretarius hungaricus* vagy ahogyan a román források nevezik, a *pisarul unguresc* jelenléte a vajdai udvarban lehetőséget teremtett az erdélyi fejedelmi hatalom fokozott érdekérvényesítésének. Mert attól függetlenül, hogy a vajda secretariusaként lényegében az ő beosztottja volt, amint már említettem legtöbb esetben szolgált az erdélyi fejedelemnek is (ez elsősorban hírszerző, -továbbító funkciót jelentett). Ennélfogva helyzete kifejezetten kényes lehetett, mai szóhasználattal élve egyfajta kettős ügynöknek nevezhetnénk őket. Erre nemcsak az a mód utal, ahogyan önmagát az erdélyi fejedelemmel szemben meghatározza (kegyelmes uram legkisebbik szolgája; szolgálók mint kegyelmes uramnak; „sclavus servire paratus”; „az méltóságos erdélyi fejedelemnek ő nagyságának, nekem kegyelmes uramnak”; „nagyságodnak alázatos méltatlan kisebbik szolgája” stb.), hanem az a tény is, hogy nem egyszer a vajda leveléhez mellékelt cédulában bizalmas információkat közöl az otthoniakkal, vagy akár saját nevében írt levélben is fordul hírekkel a fejedelemhez, főurakhoz (pl. VERESS 1929–1939 VIII: 168–169). Ma úgy mondanánk, hogy sokan éltek a secretariusok közül a hírek kiszivárogtatásának módszerével, beszámoltak akár arról is, hogy milyen levelek

és kiktől érkeztek a vajdához, s röviden ismertették tartalmukat is, illetve jelentették a – főként török – követek, küldöttek vajdai udvarba való érkezését, beszámoltak tárgyalásaikról. Úgy tűnik, hogy különösen a határvidékeken a hírszerzésnek mindkét irányban egészen jól működő láncolata volt, amint ez például jól nyomon követhető Beszterce városa esetében. Akad a levelek között egészen személyes jellegű is, melyet az alábbi szövegrészlet is példáz, mely csak áttételesen köthető az írnok hivatali teendőihez, mondhatni a munkakörülmények javítására irányul: Máté deák 1668-ban a következő kéréssel fordult a besztercei bíróhoz: „...ha nagysága [a vajda] számára pénzen vesznek bort, toka-jit, az lengyel deák társommal müis három nagy vederral tokaji bort nagyságod jó egészségéért meginnánk” (BESZTERCE LT. 17321. sz.). Az sem elhanyagolandó, hogy vajdai írnokok secretariusi ténykedésük jutalmaként nem egyszer nemességet, birtokadományt nyertek az erdélyi fejedelemtől, például Szalánczy János (JAKÓ 1999: 201), Nápolyi Péter (JAKÓ 2004b: 231), Boér István (JAKÓ 2009a: 129), Mundrai János (ErdKirKv DVD 29. köt. 609–613). Az is érdekes és a secretariusi szerepkör „kifizetődőségét” jelzi, hogy olyan levelet is ismerünk, amikor a moldvai vajda lengyel secretariususa kínálja fel szolgálatait az erdélyi fejedelemnek (EOE XV.: 360–361). Az ügyesebbje akár vagyont is tudott gyűjteni Kárpátokon túli írnokoskodása idején. Példa erre Máté deák, aki II. Rákóczy György lengyelországi hadjárata után kölcsönrel vett részt a rabok tatár fogságból való kiszabadításában (ANDEA 1996: 25–26).

Egyértelműen a magyar deák segítségével tett eleget a vajda az államközi (egyfelől az Erdélyi Fejedelemség, másfelől Moldva vagy Havasalfölde közötti) szerződésekben megfogalmazott hírközlő kötelezettségének. Ezt legjobban Gheorghie Ștefan moldvai vajda magyar secretariusával, János deákkal íratott hosszú, sokszor hat–nyolc oldalas levelei példázzák (pl. RÁKÓCZY LT. E190 8884, 8932–8933, 8966, 9044). Az erdélyi fejedelem által ajánlott magyar *secretarius* alkalmazásával egybecsengően arra is van adatunk, hogy az erdélyi fejedelem és a havasalföldi vajda közötti együttműködési szerződésben szó szerint kitérnek arra, hogy az ez utóbbi által alkalmazott főbb tisztségviselők kiválasztásánál figyelembe kell venni az erdélyi fejedelem véleményét is. „Körülot-tünk lévő fő tisztviselésekben oly arra alkalmas személyt állatunk és rendelünk, kik az ő Nagyságának tartozó kötelességnek igasságosan megfeleljenek, sőt az olyanoknak rendelésekben is vesszük és követjük az ő Nagysága jó tetszését.” (VERESS 1929–1939. X: 324).

Kutatásaim során világossá vált, hogy a levelezésanyag szétszórtsága ellenére annak minél teljesebb összegyűjtését kell megkísérelnem, különösen ha majd a vajdai kancelláriák magyar secretariusai, íródeákjai és a Kárpátokon kívül működő egyéb magyar tollforgató és diplomáciai feladatot teljesítő erősen összegubancolt személytörténetét rendbe kívánom tenni. Csupán a prozopográfiai módszerek segítségével, az írásösszehasonlítás alkalmazásával lehet remény-

kedni az összekevert adatok, a felületes névazonosítások tisztázásában. Ebben nagy segítséget remélek az Erdélyi Múzeum–Egyesület kolozsvári kutatóintézetétől, illetve közzététel előtt álló forráskiadásoktól: a kolozsmonostori és gyulafehérvári káptalanok protocollumai (BOGDÁNDI–GÁLFI 2006), az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei (FEJÉR–RÁCZ–SZÁSZ 2003; FEJÉR–RÁCZ–SZÁSZ 2005) és a vármegyei és városi jegyzőkönyvek (DÁNÉ 2009; WOLF 1993; KOVÁCS 1998) kiadványaitól. Annyi már a kutatás jelen állásánál megállapítható, és különösen a 17. századra vonatkozóan kimutatható, hogy ez a secretariusi réteg része volt annak a fejedelemség keleti diplomáciájában foglalkoztatott csoportnak, melynek tagjai egymással házasságaik révén ilyen–olyan fokú rokonságban, atyafiságban álltak, emellett pedig átjárás tapasztalható a keleti diplomáciai küldetések és a vajdai secretariusság között. A kérdés árnyaltabb vizsgálata egy további kutatás tárgyául kínálkozik.

A magyar secretariusok életpályáinak rekonstruálására végzett eddigi kutatásaim nyomán azonban már megfogalmazhatók bizonyos következtetések, melyek hasznosak lehetnek társadalomtörténetünk számára, különösen a tanultak társadalmi csoportjára vonatkozóan, akik ugyanakkor koruk értelmiségijeinek is tekinthetők. Megállapítható, hogy általában az iskolázottság, az írástudás elindítója lehetett a társadalmi felemelkedésnek, a vagyonosodásnak, politikai szerephez jutásnak. (JAKÓ 2009b). Az is biztos, hogy a Kárpátokon túli szolgálat, az ottani ismeretségek, összeköttetések (hiszen kézírásuk alapján megállapítható, hogy sok főtisztviselő magyar nyelvű levelezését is ők bonyolították) előnyösen befolyásolták a régi környezetébe hazatérő személy erdélyi érvényesülését. Kitűnő példa erre Szalánczy János (JAKÓ 1999), Nápolyi Péter (JAKÓ 2004b) vagy Budai Péter (JAKÓ 2002) pályafutása.

A bemutatott kutatás tárgyát képező misszilisek a magyar és román nép közötti sok évszázados, igen változatos politikai–gazdasági–művelődési kapcsolatok különleges relikviái. Ugyanakkor az európai latin (nyugati) és bizánci–cirill (keleti) kultúrkörök érintkezésének egyik sajátos változatával állunk szemben, melynek kutatása, feltárása legalább olyan fontos kell, hogy legyen történetírásunk számára, mint a hódoltság korabeli törökök magyar nyelvű levelezéséé. Szándékom szerint ehhez kívánok hozzájárulni, most éppen az okmánytár első kötetének összeállításán dolgozva.

Levéltári források őrzőhelyei

BESZTERCE LT. = Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Cluj, Primăria orașului Bistrița, (Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Beszterce város levéltára), Cluj-Napoca/Kolozsvár.

ÖSTA ÖSTA HHSTA UA = Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten, Wien/Bécs.

NÁDASDY LT. P507 = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Családi fondok, levéltárak, Nádasdy család nádasdladányi levéltára P 507.

RÁKÓCZY LT. E 190 = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Magyar Kincstári Levéltárak, Archivum familiae Rákóczy E 190.

Irodalom

ANDEA, SUSANA 1996. Dieci transilvăneni în cancelaria domnească a Moldovei în a doua jumătate a secolului al XVII/lea. In: MUREȘANU, CAMIL (szerk.) *Transilvania între medieval și modern*. Centrul de Studii transilvane. Fundația culturală Română. Cluj-Napoca. 18–27.

BAYERLE, GUSTAV 1972. *Ottoman Diplomacy in Hungary*. Letters from the Pashas of Buda. 1590–1593. Indiana University, Bloomington.

BAYERLE, GUSTAV 1991. The Hungarian Letters of Ali Pasha of Buda. 1604–1616. Akadémiai Kiadó, Budapest.

BOGDÁNDI ZSOLT – GÁLFI EMŐKE (kiad.) 2006. *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599*. Erdélyi Múzeum–Egyesület, Kolozsvár. Erdélyi Történelmi Adatok VIII.1.

ACAD. CÂNDEA, VIRGIL (szerk.) 2003. Istoria Românilor vol. V. *O epocă de înnoiri în spirit european 1601–1711/1716*. Editura Enciclopedică, București.

CIUREA, DUMITRU 1971. Diplomatica latină în Țările Române. Noi contribuții. *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A. D. Xenopol Iași* 8:1–24.

DÁNÉ VERONKA (kiad.) 2009. *Torda vármegye jegyzőkönyvei I, 1607–1658*. Erdélyi Múzeum–Egyesület, Kolozsvár. Erdélyi Történelmi Adatok IX.1.

EOE= SZILÁGYI (szerk.) 1875–1898.

ErdKirKv. = Gyulai (szerk.) 2005.

FEJÉR TAMÁS – RÁCZ ETELKA – SZÁSZ ANIKÓ (kiad.) 2003. *Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei I, 1569–1581. János Zsigmond Királyi Könyve 1569–1570.* JAKÓ ZSIGMOND (szerk.) Erdélyi Múzeum–Egyesület, Kolozsvár. Erdélyi Történelmi Adatok VII.1.

FEJÉR TAMÁS – RÁCZ ETELKA – SZÁSZ ANIKÓ (kiad.) 2005. *Báthory Zsigmond Királyi Könyvei 1582–1602.* JAKÓ ZSIGMOND (szerk.) Erdélyi Múzeum–Egyesület, Kolozsvár. Erdélyi Történelmi Adatok VII.3.

GÁLDI LÁSZLÓ 1940. XVIII. századi humanizmusunk és a románság. Budapest.

GRĂMADĂ, NICOLAE 1935. Cancelaria domnească în Moldova până la domnia lui Constantin Mavrocordat. *Codrul Cosminului* 9: 129–231.

GYULAI ÉVA (szerk.) 2005. Az erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689). Erdélyi Királyi Könyvek DVD. Arcanum.

HARGITTAY EMIL (szerk.) 1981. *Régi magyar levelestár (XVI–XVII. sz.)* I–II. Magvető Kiadó, Budapest.

HURMUZAKI, EUDOXIU 1887–1967. *Documente privitoare la istoria românilor.* I–XLV. București.

ISTVÁNYI GÉZA 1934. A magyar nyelvű írásbeliség kialakulása. Budapest.

IZSÉPY EDIT 1962. Végvári levelek. Egri és váradi pasák s szolnoki bégek levelezése magyar végvári kapitányokkal és hódoltsági helységekkel 1660–1682. A Budapesti Egyetemi Könyvtár Kiadványai. 17. sz., Budapest.

JAKÓ KLÁRA 1999. A Szalánczyak. (Egy fejezet az erdélyi fejedelemség keleti diplomáciájának történetéből). In: : KISS ANDRÁS – KOVÁCS KISS GYÖRGY – POZSONY FERENC (szerk.) *Emlékkönyv Imreh István nyolcvanadik születésnapjára.* Erdélyi Múzeum–Egyesület, Kolozsvár.

JAKÓ KLÁRA 2001–2002. Methodological Aspects Concerning the Investigation of the Hungarian Correspondence of Wallachian and Moldavian Rulers. *Colloquia. Journal of Central European History.* vol. VIII–IX. no.1–2. 106–121.

JAKÓ KLÁRA 2002. Budai Péter: egy újszerű értelmiségi pálya előfutára a hanyatló Erdélyi Fejedelemségben. In: PÁL JUDIT – RÜSZ FOGARASI ENIKÓ (szerk.) *Studii de istorie modernă a Transilvaniei. Tanulmányok Erdély újkori történelméről. Omagiu profesorului Magyari András Emlékkönyv.* Presa Universitară Clujeană. Cluj–Napoca/Kolozsvár. 132–137.

JAKÓ KLÁRA 2004a. Magyar secretariusok Moldva fejedelmi kancelláriájában. Adatok a XVI. századi román archontológiához. In PÁL JUDIT – SIPOS

GÁBOR (szerk.) *Emlékkönyv Csetri Elek nyolcvanadik születésnapjára*. Erdélyi Múzeum–Egyesület, Kolozsvár. 178–185.

JAKÓ KLÁRA 2004b. Nápolyi Péter, a Movilă–vajdák magyar secretariususa. In: GÁBOR CSILLA (szerk.) *Mindennemű dolgok változása. Hagyományok, források, távlatok*. Komp-Press Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár. 223–234.

JAKÓ KLÁRA 2005. Die ungarischsprachige Korrespondenz der Woiwoden und obersten Amsträger in der Moldau und der Walachei. Editionausgewählter Beispiele aus dem 16–18. Jahrhundert. *Ungarn-Jahrbuch*. Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie. Band 27. Jahrgang 2004. Verlag Ungarisches Institut. München. 209–230.

JAKÓ KLÁRA 2009a. Báthory Gábor és a román vajdaságok. In: PAPP KLÁRA – JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA – ULRICH ATTILA (szerk.) *Báthory Gábor és kora*. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete és az Erdély–Történelmi Alapítvány közös kiadása, Debrecen. 123–132.

JAKÓ KLÁRA 2009b. A társadalmi felemelkedés lehetősége a moldvai és havasalföldi magyar secretariusok körében. In: PAPP KLÁRA – PÜSKI LEVENTE (szerk.) *Arisztokrata életpályák és életkörülmények*. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen.

JAKÓ KLÁRA 2012. A 16. és 17. századi moldvai és havasalföldi vajdák és főtisztviselők magyar nyelvű leveleinek nyelvi sajátosságairól. In: DÁNÉ VERONKA – OBORNI TERÉZ – SIPOS GÁBOR (szerk.) „...*éltünk mi sokáig 'két hazában'...*” *Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012. 233–242.

JAKÓ ZSIGMOND 1998. Az erdélyi fejedelmek levéltáráról. In: CSUKOVITS ENIKŐ (szerk.) *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. Magyar Országos Levéltár, Budapest. 105–129.

KOVÁCS ANDRÁS (kiad.) 1998. *Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei*. Erdélyi Múzeum–Egyesület, Kolozsvár. Erdélyi Történelmi Adatok. VI.2.

LAMPÉRTH GÉZA 1918. A magyar levélírás kezdetei. *Századok* 52: 1–21.

MERÉNYI LAJOS (kiad.) 1901. Mehmed budai pasa levelezése Eszterházy Miklós nádorral 1641–1642. *TTÁR* 305–316.

PAPP LÁSZLÓ 1961. Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. *Nyelvtudományi Értekezések* 25. Budapest.

PAPP LÁSZLÓ 1964. Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. *Nyelvtudományi Értekezések* 44. Budapest.

ROLLER, MIHAIL (felelős szerk.) 1956. *Documente privind istoria României. Introducere I. Anexa I*. Editura Academiei Republicii Populare Romîne.

ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU – ACAD. CAMIL MUREȘANU (szerk.) 2001. *Istoria Românilor. vol. IV. De la universalitatea creștină către Europa „patriilor”*. Editura Enciclopedică, București.

STOICESCU, NICOLAE 1971. *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova sec. XIV–XVII*. Editura enciclopedică română. București.

SZALAY LÁSZLÓ (kiad.) 1862. *Erdély és a Porta 1567–1578*. Lauffer és Stolp, Pest.

SZÁDECZKY LAJOS (kiad.) 1892. Kovacsóczy Farkas levelei I. *TTÁR* 684–699.

SZÁDECZKY LAJOS (kiad.) 1895. Pálffy Miklós levelezése a törökkel és tatárral a béke felől, 1599 őszén. *TTÁR* 566–573.

SZILÁGYI SÁNDOR (szerk.) 1875–1898. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Monumenta comitialia regni Transylvaniae*. I–XXI. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

SZILÁGYI SÁNDOR (kiad.) 1879. Illésházy István török levelezése. 1607–1609. *TTÁR* 63–95.

TAKÁTS SÁNDOR – ECKHART FERENC – SZEKFÜ GYULA (kiad.) 1915. *A budai pasák magyar nyelvű levelezése I. 1533–1589*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

TAKÁTS SÁNDOR 1961. A magyar és török íródeákok. In: UŐ: *Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból* (sajtó alá rendezte BENDA KÁLMÁN) Budapest.

TTÁR = *Történelmi Tár*. 1878–1911. Évnegyedes folyóirat. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat közvetítése mellett a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága. Gondolat Kiadó, Budapest.

TRÓCSÁNYI ZSOLT 1980. *Erdély központi kormányzata 1540–1690*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

VERESS ANDREI (kiad.) 1929–1939. *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*. I–XI. Cartea Românească, București.

VERESS, ANDREAS (szerk.) 1911–1921. *Fontes Rerum Transilvanicarum*. I–V. Budapest–Veszprém.

WOLF RUDOLF (kiad.) 1993. *Torda város tanácsi jegyzőkönyve 1603–1678*. Erdélyi Múzeum–Egyesület, Kolozsvár. Erdélyi Történelmi Adatok VI.1.

KISS MARGIT

*MTA, BTK, Irodalomtudományi Intézet, Budapest
kiss.margit@btk.mta.hu*

„Mit tészzen ez a szó?” Az elektronikus Mikes-szótár

Abstract

„What does this word mean?” The digital Mikes dictionary

In this paper I present the details of the ongoing digital Mikes dictionary. This work has specific importance for the history of language and lexicology, as the language of the period before 1772 is rather unexplored by historical linguistics and etymological-phraseological studies. Our work combines modern computerised tools with traditional philological methods. I present the structure of the vocabulary and the novelty of our approach in comparison to traditional dictionary work. I also demonstrate a prototype Web implementation. Finally I show the relation between the vocabulary and the critical edition of Mikes' oeuvre.

Keywords: Kelemen Mikes (1690–1761), historical digital dictionary

1. A Mikes-szótár elkészítésének terve nem újkeletű, már az 1900-as évek elején SZILY KÁLMÁN is közölt szómagyarázatokat a Törökországi levelekből (SZILY 1906). Jó fél évszázad elteltével HOPP LAJOS az író összes műveinek kritikai kiadását (MIKES 1966–1988) követően ugyan tervezte az írói szótár elkészítését, de ez a munka ténylegesen csak 2010-ben kezdődhetett el egy sikeres OTKA-pályázat (K 81 337) elnyerésével a MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének XVIII. századi osztályán. A cél nem kevesebb, mint Mikes Kelemen teljes életművének digitális szótári feldolgozása. Ebben a munkában többféle kompetencia egyesül: a nyelvészetin túl filológiai, irodalom-, művelődés-, vallástörténeti és informatikai ismeretekre is szükség van.

2. A szótár anyaga a teljes kritikai kiadás a szövegvariánsokkal együtt. Az igen terjedelmes írói életmű mintegy 6000 oldalnyi, zömében prózai szöveget tesz ki. Jelentős részben fordításokról van szó, a saját szövegek ehhez képest jóval kisebb arányban képviseltetnek.

3. A munka első jelentős szakaszában a szövegek digitalizálását végeztük el. A MEK-vel kötött együttműködési megállapodás lehetőséget teremtett a gyors

szkennelésre és a szövegfelismertetésre. A korrektúra során nemcsak a szoftveres szövegfelismertető hibáit javítottuk, hanem a kéziratok és a mikrofilm alapján a kritikai kiadás nyilvánvaló nyomdahibáit is. Ennek eredményeképpen Mikes Kelemen összes műveinek betűhív átirata elektronikus formában már a MEK-en is elérhető a nagyközönség számára (<http://mek.oszk.hu/09000/09000/>).

4. A korrektúrával egyidejűleg előkészítettük a szövegeket a szótári és az adatbázisban történő feldolgozásra is. Azért, hogy a szövegtörzsnek ne csak egy-egy adott szóalakjára tudjunk keresni, hanem az ugyanolyan funkcióban álló, a szócikkíráshoz szükséges tartalmi elemeket is ki tudjuk gyűjteni, csoportosítani, XML-tageket illesztettünk a szövegbe. Külön jelöltük a versbetéteket, a különféle címfokozatokat, az idegen nyelvű szövegrészleteket, a fordításrészleteket, az idézeteket, margináliákat és a rövidítéseket. A műcímekhez kidolgoztunk egy rövidítésjegyzéket az egyszerűbb azonosítás céljából. Ez a digitális anyag lehetővé tette, hogy különféle szövegstatistikákat készíthessünk. Tudjuk már, hogy Mikes összes szavának száma kb. 1,5 millió, a teljes konkordanciaalista mintegy 60 ezer oldalt tenne ki nyomtatásban, kb. 162 ezer különböző szóalakot használt az író, s a várható címszavak száma kb. 15-20 ezerre tehető. Ezeket az adatokat érdemes összevetni más szótárak hasonló paramétereivel. Ha csak az írói szótárakat nézzük függetlenül attól, hogy milyen típusú feldolgozásban készítették őket, kiderül, hogy a címszavak számának tekintetében a harmadik helyre várható a Mikes-szótár a Petőfi- és a Jókai-szótár (kb. 22, ill. 25 ezer) után. A feldolgozott szövegszavak számát (1,5 millió) illetően pedig messze kiemelkedik a többi közül: a Petőfi-szótár követi a sorban a 400 ezer szövegszót valamivel meghaladó mennyiségével, a többi írói szótár még ennél is nagyságrendekkel kevesebb szövegszót dolgoz fel. Ez a kimagasló mennyiség azt is jelenti, hogy a Mikes-korpusz a középmagyar kor jelenlegi legnagyobb szövegtörzse. A mikesi szókincs statisztikáit vizsgálva láthatjuk, hogy a nagyszámú tartalmatlan szavak mellett az *Isten*, *nagy*, *szent* szavak a leggyakoribbak. Más rendezési elvű szótárszámítások is rendelkezésünkre állnak, amelyek mind elemzésre várnak még.

4.1. Elkészült továbbá egy Folio-adatbázis is, amely új lehetőségeket nyújt a szövegek feldolgozásában. Nemcsak tipográfiai különülnek el markánsan a különböző típusú tagelt szövegrészletek, de számos, eddig nem ismert információhoz juthatunk, ha a gépi keresési lehetőségeket alkalmazzuk. Kereshetünk a korpusz egészében vagy csak akár bizonyos műveket kijelölve. Kereshetünk adott szóra, szókezdetre, de szavak különféle kapcsolataira is az és/vagy/kizáró logikai operátorokkal vagy a tagelt szövegtípusokra is stb.

5. A Mikes-szövegek számítógépes feldolgozásának további jelentős eredménye az összes művekből készített konkordanciaalista. Önmagában ez a lista is

többféle kutatás kiindulási alapjául szolgál(hat), hiszen az író által leírt összes szóalakot tartalmazza a hozzá tartozó szóelőfordulásokkal, azok számával, valamint minimális, gép generálta szöveggörnyezettel és a forrásmegjelöléssel együtt. Manapság több helyütt ezek a viszonylag könnyen és gyorsan előállítható gépi listák önmagukban is publikálásra érdemesek, hiszen rengeteg új információt megtudhatunk vagy kielemezhetünk belőlük. Példaként kiemelhetők SAVOCA–CALDERONE 2011, illetve más online változatok:

<http://www.opensourceshakespeare.org/concordance/>,

http://www.rc.umd.edu/reference/keatsconcordance/a_af.html,

<http://tsoules.com/dante/concordance/stb>.

5.1. A konkordencialista rendszerszerű feldolgozása, címszavakba rendezése már nagyságrendekkel több erőfeszítést igényel különösen a történeti szövegek esetén. A különböző szóalakok, szóelőfordulások megfelelő címszóhoz illesztése már jelentős emberi munkával jár, hiszen minden egyes szót a maga kontextusában kell értelmezni. Ez történik jelenleg a Mikes-szótár esetében is. Az említett kb. 60 ezer oldalnyi anyag minden egyes példamondát a megfelelő címszóhoz, azon belül alakváltozathoz, illetőleg szóalakhoz kell sorolni. A gépi automatizmusok ebben a munkában már vajmi keveset segítenek. Mikes központosítása egyenetlen, tipográfiai szempontból sem törődött a mondatagolással. A helyesírás is következtelen. A prefixumok, utótagok gyakorta találhatók különírva, viszont bizonyos szószerkezetek, de még a névelő is egybe van írva a főnévvel. A régies, nyelvjárási alakok több változatban, a legkülönfélébb szegmentálással találhatók meg a szövegekben, pl. *leg aláb, meg ijedet, udvara beli, felejtesékel, ajutalomrol, mitsoda félehalálal*. Az írásmódból adódó gondok mellett a grammatikai homonimák is körültekintő feldolgozást igényelnek. Pl. **köz 1** „*közöttünk, és közöttetek, nagy közt erősített meg*” É 288); **köz 2** „*azért. hogy a koronájokhoz tartozando közt meg tarthassák, a népek*” (VKT 913); **között** „*apapi jóságokot. az urak közt el osztá*” (TL 158). (A forráshelyekre a zárójelű rövidítés utal. A betű a műcímek rövidítését jelöli, melynek feloldását l. a cikk végén; a szám pedig a kritikai kiadás (MIKES 1966–1988) megfelelő kötetének az oldalszámát.)

5.2. Külön nehézséget jelent a tulajdonnevek, idegen szavak változatos formáinak a címszóba sorolása. A tulajdonnevek esetében, hasonlóan a köznevekhez, alapvető szempont a ma leginkább használatos forma meghatározása. Ám így sem egyértelmű sokszor a különféle írás- és alakváltozatok egységes címszóba rendezése. Mikes általában nem a görög, hanem a latin alakot használta, ugyanakkor a mai köznyelvi szótárakban többnyire a görög átírás szerinti tulajdonnevet találjuk. A különböző szótárak, lexikonok névanyagát összevetve további eltéréseket találunk a tulajdonnevek írásmódjában, ezért a tulajdonnévi címszavak felvételekor rangsoroltuk az irányadó szótárakat, lexikonokat. Alap-

vető szempontunk az volt, hogy a kereshetőség érdekében az elterjedt nevek esetében a mai, közismertebb formát vegyük fel, legyen szó bármilyen írásmódról, egyébként hagyjuk meg a mikesit.

5.3. A címszóba rendezés hosszadalmas, egyenkénti feldolgozást igényel. Létezik azonban egy olyan félautomata módszer, amely gépi segítséget nyújt ebben az aprólékos, időigényes munkában – ám sajnos még nem a magyar nyelvre szabva. A firenzei székhelyű szótári központban (CNR OVI) kidolgoztak egy olyan eljárást, amelynek segítségével a már meglévő lemmatizált anyagból a szoftver a szóelőfordulás alapján lehetséges címszavakat kínál. Ezzel a módszerrel a grammatikai homonimák egyértelműsítése is megoldható. A módszer lényege a következő: a már lemmatizált, hasonló időszakból származó szövegek alapján a kérdéses szóelőfordulásokhoz lehetséges szótári szavakat ajánl a rendszer, s a szótárkészítő elfogadhatja a felkínált lehetősége(ke)t vagy új címszót hozhat létre. Minden címszóhoz grammatikai leírás is társul. Ez az új eljárás alkalmazza részint az automatikus lemmatizálók eljárásait, részint a már meglévő elemzett korpusz leírásait, tanulságait. Meglepően nagy hatékonysággal, minimális hibaszázalékkal működik ez az eljárás az olasz történeti szövegek esetén (IORIO-FILI 2012: 41–56). Minthogy a magyar nyelv történeti forrásainak a feldolgozása is egyre több helyütt aktuálissá válik, érdemes lenne hasonló eljárásokat kidolgozni, alkalmazni.

6. A szótári címszavak mellett a Mikes-szótárban kialakítottuk az ún. referencia-címszavak típusát is. Gyakran gondot okozott, hogy a több címszóváltozat közül melyik legyen a szótár címszava, mely szakmai vagy felhasználóbarát indok alapján válasszunk. A legfontosabb szempont az volt, hogy a szavak megtalálhatóságát kibővítsük a különböző címszóvariánsok felvételével és a más címszavakkal való összefüggések bemutatásával. A keresési spektrum szélesítésével a szótárhasználó megtalálja a keresett szót akkor is, ha több variánsa is van a szónak, s az általa keresett eltér a szövegből meghatározható címszóváltozattól, de egyéb – különböző szavak közti – összefüggésekre is rávilágítunk.

A referencia-címszavak az alábbi főbb típusokat alkotják szótárunkban: a szótáron belüli, illetve más szótárak címszóállományával való vö. típusú utalás, pl. *hívség* – *hűség*; idegen szói, jövevényszói funkcióban álló szavak mai magyar (v. idegen nyelvi) megfelelőire való utalás, pl. *decembris* – *december*, *gótus* – *gót*, *cáfra* – *caffre*; a mai magyarban is meglévő címszóvariánsok együttes bemutatása, pl. *caritas* – *karitás*; a mai magyarban is meglévő tulajdonnévi variánsok együttes bemutatása, pl. *Kroiszosz* – *Krózus*; latin tulajdonnevek magyar megfelelőinek bemutatása, pl. *Casimirus* – *Kazimír*; régies szavak mai formával való társítása, pl. *milliom* – *millió*; idegen szói kapcsolódások bemutatása, pl. *clinicus* – *klinikus*; Mikes által használt török szavak eredetijének bemutatása, pl. *cház oda* – *has oda*.

7. A Mikes-szótár nemcsak egy-egy szónak a kontextuális vonatkozásait látatja, hanem egy kevésbé feldolgozott korszak meghatározó szövegtörzse is a maga teljességében. Más szótárakhoz, szótári állományhoz képest is találhatunk benne új adatokat, hiszen listázhatjuk Mikes másuttal nem szótározott szavait. Nemcsak egy-egy szó kutatására, hanem különféle szövegvizsgálatok elvégzésére is alkalmas az anyag. Olyan új összefüggések tárhatók fel a feldolgozás módjának köszönhetően, amelyek a könyv alapú művekből aligha bontakoznának ki. Két jelentős területet emelek ki ezek közül. Az egyik terület a szövegvizsgálatok vizsgálata, amely bizonyos fogalmak, fogalomkörök árnyaltabb értelmezését teszi lehetővé. A *bujdosás* szó családját és környezetét vizsgálva negatív konnotációjú szavak tömegét várnánk, emellett azonban pozitív jelentésű kifejezések is akadnak bőven. A vallásos tárgyú művekben hangsúlyozottan a „szere-ti”, „sirattya” alakok dominálnak, itt a *bujdosás* a ’földi lét’-et jelenti. A *Törökországi levelek*ben sem csak a konkrét élethelyzetre utaló kifejezésekkel találkozunk, hanem a vallásos művekben is kirajzolódó motívumokkal: „*ne panaszkodjunk róla*”, „*Isten jovunkra adta*”, „*hasznos*”, „*szükséges*”, „*könynyebb lesz*”, „*súlyosnak nem tetszik*”, „*ajánljuk Istennek*”. Mindezek alaposabb vizsgálata nemcsak a szójelentések meghatározásához nyújt segítséget, hanem a száműzetésben való lét értelmezéséhez is konkrét adalékkal szolgálhat.

7.1. A másik kutatást igénylő terület a szövegvariánsok és a szövegátdolgozások kérdését érinti. Mikes egyes műveket két változatban is lefordított. Míg a katekizmusok variánsait egybevetve inkább csak grammatikai, ortográfiai eltérésekkel találkozunk, addig az Ifjak kalauzában jelentősebb különbségeket is felfedezhetünk: „*mondot, hogy mitsoda nehéz a gazdagoknak üdvözülni, három dolgot kel tehát tselekedned*” (IK/A 203); „*bé tellyesedik hogy nehéz az gazdagoknak üdvözülni. azért három dologra vigyázz*” (IK/B 550). (Rövidítésjegyzéket l. a végén.) A forrásmű ugyan nem változott, a variánsokat ugyanakkor érdemes alaposabban szemügyre venni az egyezések és a különbségek tekintetében. Történt már erre kísérlet az Ifjak kalauza bizonyos nyelvi síkjait érintve (SZATHMÁRI 2012), azonban a számítógépes feldolgozás jóval bővebb teret nyújt erre. Az egyezőségek és különbségek kérdéséhez tartozik a szövegátdolgozások vizsgálata is. Szintén a számítógépes szövegfeldolgozásnak köszönhetően egyértelműen látszik, hogy akkor is, amikor Mikes eltérő idegen nyelvi forrásokat használt, szép számmal vannak szinte szóról szóra visszatérő, több műben is megjelenő frázisok. Alaposabb kutatásnak fontos feladata volna nem csak textológiai szempontból, hanem a 18. századi irodalmat meghatározó fordítások elméleti kérdéseinek tisztázása miatt is, pl. „*nem akartátok, meg utáltátok minden tanátsomot. és dorgálásomat el henyéltétek*” (É 193); „*és meg utáltátok. minden tanátsomot, én is nevetek*” (KG 461); „*meg utáltátok minden tanátsomot. és minden dorgálásomat el mulattátok*” (VKT 820); „*meg utáltátok*

minden tanátsomot; és dorgálásimot, el henyéltétek” (C/A 287); „*meg utáltátok minden tanácsomot. és dorgálásimot el henyéltétek*” (C/B 1116).

7.2. A szövegvizsgálaton túl grammatikai szerkezeteket, sajátosságokat is elemezhetünk a szövegkorpuszból. Ilyen többek között az egyeztetés, az igenévi formák, bővíthetőség, szórend, igeidők vizsgálata, amelyek már a konkordancia-listából is kigyűjthetők, s a korpusz mennyiségi jellemzői miatt megbízható, reprezentatív értékekkel elemezhetők.

8. A Mikes-szótár ezidáig elkészített rendszerezett feldolgozását az interneten is közzé tesszük (<http://mikesszotar.iti.mta.hu>), s az anyagot folyamatosan bővítjük az újabb részekkel. Későbbi terveink között szerepel a szótári struktúra bővítése a jelentésszerkezettel, a frazeológiai feldolgozással stb.

9. Kifejezetten szerencsés helyzetben van a szótárkészítő, ha a teljes írói életmű kritikai kiadás formájában áll rendelkezésre, hiszen a megbízható szövegforráson kívül a hozzá tartozó értelmező-magyarázó jegyzetapparátus is segíti a munkáját. A névmutató s a tárgyi jegyzetek a címszavak meghatározásában is támpontot adnak. A szótári szócikkek és az irodalmi szövegekhez készített jegyzetapparátus között sok egyezést találunk annak ellenére, hogy tudjuk, a szótár nem tárgyi jegyzet. Ám a szövegmagyarázatok terén, az idegen szavak, tulajdonnevek egységes alakjának megadásában, az értelmezések leírásában bőven találunk közös metszéspontokat.

Ha megvizsgáljuk a Mikes-köteteket, kiderül, hogy a Törökországi levelekhez közel ugyanannyi jegyzet készült, mint az összes fordításhoz együttvéve, holott a Törökországi leveleknél tizenhétszer több a fordítások szövege. Ha a jegyzetelt anyagot alaposabban szemügyre vesszük, megfigyelhető, hogy míg a Törökországi levelekben az idegen szavak, a tulajdonnevek s az egyéb értelmezendő szavak bőséges magyarázattal, számos hivatkozással vannak ellátva, addig a fordítások jegyzetapparátusa ennél jóval szűkszavúbb, hiányosabb. Több esetben más fogódzót nem kapunk, mint az eredeti műben szereplő megfelelőket, sokszor viszont azt sem. Ez különösen a tulajdonneveknél, főként a földrajzi neveknél figyelhető meg: pl. „*a tág vize torkában*” (MN 21) ez esetben a jegyzetekben az eredeti francia műből származó idézet szerepel „...Tage”. Ebből nehezen azonosítható a latinul *Tagus*, spanyolul *Tajo*, portugálul *Tejo* folyó neve, márpedig erről van szó. A Mikes-szótárban ezek a változatok mind együtt állnak. „*Capre szigetiből.freskatiban mene*” (SUT 539). Itt a *freskati* nem kap semmilyen magyarázatot a jegyzetben, s a mai olvasót tévútra is viheti a földrajzi név betű szerinti keresése, hiszen ugyanebben a formában egy svéd kikötővárost is találunk. Csak a bővebb szövegkörnyezetből derül ki, hogy egy Róma közeli településről van szó, s ennek segítségével azonosíthatjuk *Frascati* helységgel. A *Delphus* esetében *Delfi* megfelelőt találunk a jegyzetekben, amely még a Földrajzi nevek etimológiai szótára (KISS 1978) alakváltozatai közt sem

szerepel. Címszóként, mai alakban a *Delphoi* forma a legmegfelelőbb. Nemcsak a jegyzetanyag földrajzi nevei, de a névmutató személynevei is egyenetlenséget mutatnak a felvett alakok számában és írásmódjában.

A jegyzetíróval ellentétben jelen szótári feldolgozásból egyetlen szót sem hagyhatunk ki, s a szöveg jellegéhez igazított szerkesztési elveknek minden szóra egyformán érvényesnek kell lenniük. Kétségtelen, hogy a legproblematicusabb terület – a sok változat feldolgozása miatt – a tulajdonnevek címszavasítása, ezáltal kereshetővé, vagyis leginkább megtalálhatóvá tétele. A referencia-címszavak kialakításának köszönhetően a szótárban a címszótól eltérő névváltozatokat is fel tudjuk venni, s nem szűkítjük a lehetőségeket egyetlen változat kikényszerítésére, pl. *Beryt* → *Berütoosz*, *Bejrüt*.

Az idegen szavak esetében is a tulajdonneveknél tapasztalt egyenetlenséget látjuk a fordítások jegyzetanyagában: „*mint a feketék, és a Cáfrik, akiknek eppen eszek nintsen*” (KSZ 458). A jegyzetekben a francia eredeti, többes számú alakban álló *les cafres* formát találjuk. Ez jegyzetként csak annyiban segíti az olvasót, hogy a francia alapján tovább kutakodjon. A *Trésor* (<http://atilf.atilf.fr/>) szótárból kideríthető, hogy a *cafre*, *caffre* szó a franciában 1685-ből eredeztethető, s Mikesnél feltételezhetően a 'hitetlen dél-afrikai fekete ember' jelentése szerepel. Más típusú problémával találkozunk a *clinicus* esetében „*de anép clinicusoknak nevezé azokat*” (KSZ 315). Magyarázatot itt sem találunk a jegyzetekben, pedig nyilván nem a mai *klinikus* alakról van szó, még ha az eredetjük azonos is. Ezzel szemben a bőven jegyzetelt *Törökországi levelek colligatio* szava a jegyzetekben alapos, tárgyyszerű értelmezéssel áll, hiszen a ma használt *kolligáció* szó esetében is már az eredetihez mérten jelentésváltozásról beszélhetünk.

A tárgyi jegyzetekben megjelenő keresztutalások szintén rokonságot mutatnak a szótári feldolgozással. A *kádiaszker* szó 'a török igazságszolgáltatás csúcán álló legfelső bíró'-t jelöli. A *Törökországi levelek* jegyzetanyagában megtaláljuk a szó alapos magyarázatát, a török eredetijét stb. A szó négyszer fordul elő Mikes írásaiban. Az első és a harmadik előfordulás jegyzetei egymásra utalnak, a második és a negyedik előfordulás azonban csak az elsőre. A *tamarik* szó esetében utalást találunk a *Thamar* ('pálmafa', 'annak gyümölcse') való öszszefüggésre, ugyanakkor a mikesi anyagban szintén fellelhető *Tamár* alakhoz már nem tartozik jegyzet. Ezen kívül a tulajdonnév felvételi módja is eltér a korábitól. A jegyzetanyag hivatkozásai tehát esetlegesek, s nincs köztük minden esetben oda-visszacsatolás.

Mit tehet hozzá az újonnan készülő szótár a kritikai kiadáshoz? A jegyzetanyagban esetlegesen megjelenő részösszefüggések, utalások a szótárban már a maguk teljességében szerepelnek részint az egy címszó alá tartozó szavak együttes láttatásával, részint a referencia-címszóban meghatározott utalások bemuta-

tásával. Minden egyes szó feldolgozásánál, legyen az köznév, tulajdonnév, idegen szó, egységes irányelveket alkalmaztunk.

10. Mikes életművének az irodalmi kánonban betöltött szerepét, azaz a Törökországi levelek súlyozottabb voltát a fordításokhoz képest, tükrözi a kritikai kiadás jegyzetanyaga is. A szótár azzal, hogy minden egyes szót azonos módon dolgoz fel, s a műveket egységben kezeli, az életművet más megvilágításba helyezi, így teljes mértékben kisimítja az egyenetlenséget. Enélkül ugyanis nem lennének olyan szavaink szótárázva, mint a *cáfra*, *diszciplináz*, *elme fáradság*, *feleségvétel*, *balgondolat*, *gonoszságszóoló*, *gyalogfutás*, *halálszolgálat* stb.

Rövidítésjegyzék

- C/A – V/1. Catechismus Formájára valo közönséges Oktatasok
- C/B – V/2. Catechismus Formájára valo közönséges. Oktatások
- É – II. Épistolák
- IJE – VI. Az idő Jóll el Töltésének Módgya Minden féle rendben
- IK/A – IV. Az Ifjak Kalauza
- IK/B – IV. Az Iffiaknak kalauzza
- ISZ – VI. Az Izraéliták Szokásáról
- KG – III. Keresztényi Gondolatok
- KJÉ – III. A Kristus Jépus Életének Historiája
- KKU – III. A Keresztnek királyi uttya
- KSZ – VI. A Keresztényeknek Szokásairól
- ML – I. Misszilis levelek
- MN – III. Mulattságos napok
- SUT – VI. A Sidok és az Ujj Testámentumnak Historiája
- TL – I. Törökországi levelek
- VKT – III. A Valóságos Keresztényeknek Tüköre

Irodalom

BALÁZS GÉZA – P. EÖRY VILMA – KISS GÁBOR – J. SOLTÉSZ KATALIN – T. SOMOGYI MAGDA (szerk.) 1994. *Jókai-szótár*. Unikornis Kiadó, Budapest.

GÁLDI LÁSZLÓ – J. SOLTÉSZ KATALIN – SZABÓ DÉNES – WACHA IMRE (szerk.) 1973–1987. *Petőfi-szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

IORO-FILI, DOMENICO 2012. Il lemmatizzatore semiautomatico di GATTO4. *Bollettino. Dizionari e ricerca filologica*. Supplemento III.

KISS LAJOS 1978. *A földrajzi nevek etimológiai szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

MIKES KELEMEN 1966–1988. *Mikes Kelemen összes művei 1–6*. Sajtó alá rendezte Hopp Lajos. Akadémiai Kiadó, Budapest.

SAVOCA, GIUSEPPE – CALDERONE, BARTOLO (szerk.) 2011. *Concordanza del Canzoniere di Francesco Petrarca*. In: *Strumenti di lessicografia letteraria italiana* 27. 1–2. Firenze.

SZATHMÁRI ISTVÁN 2012. Mit mutatnak Mikesnek Az Ifjak kalauza 1724/1744-es fordításán 1751-ben elvégzett javításai? In: TÜSKÉS GÁBOR (szerk.) – CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN – HEGEDÜS BÉLA – LENGYEL RÉKA (munkatársak), *Író a száműzetésben: Mikes Kelemen*. Universitas, Budapest. 101–109.

SZILY KÁLMÁN 1906. Mikes Törökországi Leveli nyelvi szempontból. *Magyar Nyelv* 2: 337–47.

Trésor = Le Trésor de la Langue Française informatisé (<http://atilf.atilf.fr/>)

KOROMPAY KLÁRA

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
korompay.klara@btk.elte.hu

Forráskiadás jelen időben: az Apor-kódex munkálatai*

Abstract

Source edition in the present: the Apor Codex

The up-to-date edition of the Apor Codex will be the upcoming 33rd part of the series *Régi Magyar Kódexek* (Old Hungarian Codices), which (according to the long standing practice) consists of three parts: the facsimile, a letter-perfect transcription with notes and an introductory essay. The editing work has been done at the Department of Language History, Sociolinguistics and Dialectology of Eötvös Loránd University with the help of two colleagues from the National Széchényi Library. The Apor Codex written in the 15th century is a special linguistic record containing the first Hungarian translation of the Book of Psalms (relating in its origin to the Hussite Bible). The study describes the main stages of the work and some special problems of the manuscript.

Keywords: linguistic record edition, 15th century manuscripts, psalm translation, the so called Hussite Bible

1. Az Apor-kódex új kiadásának szükségessége, sőt sürgős volta hosszú idő óta a levegőben van. Több mint 70 év telt el azóta, hogy Kolozsváron, 1942-ben, a *Codices Hungarici* sorozat II. köteteként megjelent ennek hasonmás kiadása, SZABÓ DÉNES gondozásában és előszavával (SZABÓ 1942). Az elmúlt csaknem három emberöltő alatt e kiadás könyvészeti ritkasággá vált. Konceptióját tekintve merőben új irányt képvisel: az előtte megjelent Jókai-kódexhez hasonlóan fakszimilét közöl (ami radikális újítás), ugyanakkor betűhű átiratot nem, márpedig mai felfogásunk szerint ez is nélkülözhetetlen a kutatás számára. Jellemző tény, hogy ha (egy-egy vitás olvasatú hely kapcsán) az Apor-kódex átiratát meg akarjuk nézni, ma is a *Nyelvemléktár* 8. kötetét vesszük elő, mely VOLF GYÖRGY munkájaként jelent meg csaknem 135 évvel ezelőtt (VOLF 1879–1881). Érthető tehát, hogy amikor az elsárgult kötetet felütjük, rendre felhangzik a kérdést „Mit mond az Öreg?“, amire persze nem marad el az emlékeztetés,

---

* A tanulmány az OTKA K-81537 pályázatának keretében készült.

miszerint az „Öreg”, akinek a magyar kódexirodalom egyetlen máig teljes kiadását köszönhetjük, mindössze ötven egynéhány évet élt... Nem lehet eléggé megbecsülni az ő személyét és azt a kort (a 19. század utolsó harmadát), mely ma is használatos forrásaink egy részét megalkotta, s melyet BENKŐ LORÁND (1969) joggal nevezett a szintézisek korának. (Vö. ehhez PUSZTAI 2012.)

Azóta – mint tudjuk – több korszerű sorozat is megindult, illetőleg kiteljesedett. Ilyen a Codices Hungarici, mely IX. kötetéig jutott el, s ilyen az ennek folytatásaként elgondolt s Tanszékünkhöz erősen kötődő Régi Magyar Kódexek, melynek munkálatairól – mint kutatási és pedagógia programról – 2008-as konferenciánkon számoltam be (KOROMPAY 2009). Azóta e sorozat két új kötettel gazdagodott (a Tihanyi kódexszel s a közelmúltban megjelent monumentális Érsekújvári kódexszel). Eddig összesen 32 szám látott benne napvilágot, s a következő az Apor-kódex lesz.

E kódex azon nyelvemlékeink közé tartozik, amelyek – részint különleges koraiságuk és történeti értékük miatt, részint mert nem rendelkeznek a korszerű igényeknek minden tekintetben megfelelő kiadással – feltétlenül számba jöhetnek és számba is jöttek az elmúlt időszak kiadási terveinek kimunkálása során.

A fenti általános megfontolások mellett több olyan mozzanat is van, mely az Apor-kódexet az utóbbi időkben valósággal az érdeklődés középpontjába állította. A beavatottak tudták, hogy magának a kéziratnak a sorsát a háború óta kérdőjelek vették körül; sokunk számára csak az elmúlt öt-tíz évben derült fény arra, hogy a kódex megvan és eredeti őrzőhelyén restaurálásra vár. Az ezzel kapcsolatos fordulat a 2009-es nyelvemlék-kiállításához, a felejthetetlen „Látjátok feleim...”-hez kötődik. Ennek közeledtével ugyanis egy olyan megállapodás született az Országos Széchényi Könyvtár és a kódex őrzőhelye, a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum között, hogy a Múzeum a kódexet kölcsönadja a kiállításra, ennek fejében viszont előzőleg sor kerül ennek restaurálására az OSZK műhelyében. Ez TÓTH ZSUZSANNA munkájaként (melyet többen menet közben is megcsodálhattunk, s melynek az OSZK honlapján is megtaláljuk dokumentumait) meg is valósult (vö. TÓTH 2011). Így állt elő az az egyedülálló pillanat, hogy a kiállítás fő helyén, egy stilizált kolostorkert kútjának kávéja fölé hajolva az érdeklődők egy helyen, egymás mellett láthatták az ún. Huszita Biblia három fennmaradt kódexét: a 15. századból származó Bécsi, Müncheni és Apor-kódexet – melyek történetük során itt és most találkoztak először. Jó ezt az élményt felidézni, s jó ezt megosztani is, különösen most, hogy Tanszékünk több oktatója és hallgatója egy németországi tanulmányútról a Müncheni kódexszel való találkozás kivételes élményével tért haza.

Az Apor-kódex kiadási munkálatai értelemszerűen a restaurálás után vehették kezdetüket. 2010-ben indult OTKA-pályázatunk megtervezésekor azzal is számolnunk kellett, hogy az OSZK és a Székely Nemzeti Múzeum között már korábban, a kiállításához kapcsolódó tárgyalások keretében írásos megállapodás

született a kódex közös kiadására nézve; ezt is szem előtt tartva s a partnerség jegyében vállalkozott a munkálatokra az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociológiai, Dialektológiai Tanszékén működő OTKA-kutatócsoportunk.

2. A feladatok rendkívüli összetettségét egy rövid előadás keretében legfeljebb csak felvillantani lehet. A sorozatunk köteteiben következetesen megjelenő három nagy egység: a hasonmás, a betűhű átírat és a bevezető tanulmány közül most elsősorban az átíratral kapcsolatos munkákról számolok be, arra törekedve, hogy minden fontos munkafázisról mondjak valamit, lehetőség szerint kidomborítva egy-egy sajátos problémát s egyszersmind jelezve a kutatások néhány várható hozadékát is. Ezek után, előadásom vége felé, a bevezető tanulmány szempontrendszerét is körvonalazom.

Munkálataink első fázisa a **betűhű átírat elkészítése** volt, mégpedig a restaurálás előtt készült DVD alapján. A kódex törzsanyagát hat egyetemi hallgató írta át: KLEIN LAURA, KOCSIS RÉKA, KOCSIS ZSUZSANNA, PÁJI GRÉTA, TAKÁCS EMMA és TIBA DOROTTYA. Harminc-harminc lap átírása után az ellenőrzés első fázisa is az ő feladatuk volt: párosával átnézték egymás munkáját. Mindez egy teljes tanéven át tartott, s rendszeres probléma-megbeszélésekkel járt együtt. E munkaszakasz pedagógiai jelentőségét aligha lehetne túlbecsülni. Egyrészt világosan kiderült, mennyire igénylik a diákok azt, hogy szervezett formában tudjanak bekapcsolódni olyan tudományos munkálatokba, melyeket a Tanszék – velük is számolva – szervez. (A csapatmunka iránti igény szerintem ma sokkal erősebb, mint korábban volt.) Másrészt napfényre kerültek olyan tehetségek, akikről kiderült, hogy kitűnő érzékük van az ilyenfajta filológiai munkához, akik tehát az ezután tervezendő kódexkiadási munkálatoknak kulcsemberei lehetnek – ez pedig a jövő szempontjából különösen fontos kérdés. Ennek kapcsán jelzem azt is, hogy azóta két doktorandusz – ma már doktorjelölt –, CSERNÁK-SZUHÁNSZKY DEBÓRA és MOHAY ZSUZSANNA is csatlakozott a csapathoz: részint az ún. csonkalapokban mélyedtek el, részint a bevezetés bizonyos alfejezeteinek kidolgozása lett a feladatuk.

A második fő munkafázis az **átírt lapok ellenőrzése** volt. Ez jól képzett szakembereket kíván; tapasztalt kódexkiadók szerint legalább kettőt. A mi esetünkben a kör még tovább bővült, mivel három társam is örömmel mondott igent a felkérésre. Hálás vagyok HAADER LEÁNAK, aki a kezdet kezdetétől bekapcsolódott a munkába, páratlan kódexkiadói gyakorlatával mintegy megalapozva annak szakmai hitelességét, továbbá SZENTGYÖRGYI RUDOLFNAK, aki a forráskiadás egy másik területén, a szórványemlékek világában szerzett már kivételes tapasztalatokat, valamint KOCSIS RÉKÁNAK, akiről az átírás során kiderült, hogy a régi kéziratok megközelítése terén elsőrangú szakember. Az ellenőrzés fázisában mi négyen ültünk össze a nyitott kérdések megvitatására, az átírat véglegesítésére. Az ellenőrzés forrása számunkra is az a DVD volt, amely a kódexlapokról a restaurálás előtt készült. Nehéz egy-két szóval érzékeltetni, mekkora

segítséget jelent ez például a javítások, átírt helyek, összekuszálódott betűelemek tisztázásához. (Ugyanakkor nem mondhatja ki az utolsó szót az eredeti helyett; készülünk is Sepsiszentgyörgyre!) Mindenesetre magát a DVD-t az olvasókkal is meg akarjuk osztani; a fekete-fehér hasonmás mellett ez egyszerre jelent majd különleges élményt és egyben hiteles forrást.

3. A vitáink során felmerülő kérdések mindegyikéről akár külön-külön előadást lehetne tartani. Közülük kettőt emelek ki, mely a kézirat kapcsán különösen élesen merült fel.

Az egyik az a tény, hogy a kódex állapotának fokozatos romlása következtében feltűnően sok **a papír sérüléséből adódó hiány** (több centiméteres lyuk; szavakon végighúzódo vízszintes csík, mely az írásból szinte semmit nem hagy épen; számtalan félig látható betű vagy alig látható betűmaradvány). Ezek hátterében a savmarás áll, mely gyakran a papír kisebb-nagyobb darabjainak a kihullásáig vezetett. Fő kérdésünk az volt, hogy az átírat során meddig mehetünk el a rekonstrukció terén. Ennek során célszerű volt számolni azzal, hogy VOLF a 19. században mégiscsak többet láthatott, mint mi, sőt az 1942-es hasonmás is nem egyszer a mainál épebb formákat tükröz; ezeket tehát figyelembe kell venni. Másrészt arra is törekedtünk, hogy a „kiolvasható vagy sem” közötti árnyalatok szinte végtelen sorát igyekezzünk néhány fő típus szerint és minél egyszerűbben visszaadni, hogy a szöveg az olvasó számára viszonylag áttekinthető, jól olvasható legyen.

Hosszú elemzést érdemelne a kiemelendő másik kérdés is: **a mellékjelek** funkcióját, sőt hovatarozását hogyan lehet, s meg lehet-e mindig határozni? Egyetlen példát idézek. Egy *tengernek* szóalakban (vö. 60/5) van egy mellékjel, mely nagyjából a *g* és az utána következő *e* betű között helyezkedik el. Első feltevésünk az lehet, hogy ez a *g* betűhöz tartozik, a mellékjeles *g* tehát ez esetben a /g/ hang jele. Ez beleillene abba a nagyon korai rendszerbe, melyet az ún. Huszita Biblia másik két kódexe képvisel; viszont ellentmond annak a főszabálynak, hogy a mellékjeles *g* az Apor-kódexben jellemző módon a /gy/ hangot jelöli, bár ellenpéldákat is lehet találni. Másfelől gondolhatunk arra is, hogy az ékezet nem más, mint az *e* betű balra elcsúszott mellékjele. Ehhez szintén sok analógia idézhető, a gond csak az, hogy nem dönthető el egyértelműen, hogy ilyen esetekben a mellékjel mire utal: a magánhangzó zárt voltára, nyílt voltára, esetleg hosszúságára, vagy valami másra... Bizonyos lexikai kötöttségek jól kirajzolódnak (a *neved* szóalak adataiban például mindkét *e* mellékjeles szokott lenni), ám átfogó, világos tendenciákat nehéz megállapítani.

Ez a kis példa különösen akkor válik beszédessé, ha tekintetbe vesszük azt a tényt, hogy az Apor-kódex egyrészt kedveli és használja a mellékjeleket, másrészt jelen vannak benne a nem mellékjeles helyesírás egyes megoldásai (például jellegzetes betűkapcsolatok) is; elmondható tehát, hogy a ránk maradt, nyil-

ván sokadik másolat egymásnak ellentmondó jelölismódokat őrzött meg; közöttük, nyomokban, bizonyára egészen archaikusakat is. Mi lehetett a másolói szándék? – ezt a kérdést próbáltuk szem előtt tartani, néha arra a következtetésre jutva, hogy erre talán maguk a másolók sem tudnának mindig választ adni...

Megbeszéléseinknek külön szint adott az, hogy mind a négyünknek szemlátomást megvoltak és megvannak a saját „vadászterületei”: kinek a zsoltárversek szokásos központosítása, kinek a scriptor javításai, kinek a latin és a bibliai háttér, kinek a fonológiai szempontok. Ennek jegyében megtanultunk engedni is: „Ehhez te jobban értesz...” Úgy gondolom, igazán szerencsés helyzet, ha ennyi-féle megközelítési mód találkozik egymással.

S ha már a szerencsét említettem: különleges szerencse az is, hogy e rendkívül bonyolult átírat technikai gondozását kitűnő szakember vállalta: HEISZER ERIKA, aki az Érsekújvári kódex munkálatai során már bebizonyította ritka rátermettségét.

4. Az átíratához visszatérve, de egyben tovább is haladva: egészen különleges problémákat vetett fel a kódex szövegének két sajátos egysége: az ún. **csonkalapok** és az ún. **summák**. Mindkettőről külön-külön is szólni kell röviden.

Ismeretes, hogy a kódex első fennmaradt 21 leveléből (42 oldalából) mindössze a bal felső sarok van meg: a többi egy erőteljes kéz kitépte, a nyomok szerint nem is túlságosan régi időkben: nem sokkal a Nyelvemléktár munkálatai előtt. Körülbelül ugyanennyi lap a fenti rész előtt a maga egészében hiányzik. A veszteség tekintélyes: az első ránk maradt teljes lapon már az 56. zsoltár kezdődik, egészében véve tehát a zsoltárok egyharmada hiányzik. Néhai kolléganőnk, H. BOTTYÁNFY ÉVA sokat foglalkozott a csonkalapok kiegészítésének lehetőségeivel, részint más kódexek párhuzamos helyeire, részint a zsoltárok latin szövegére építve gyakran messzire menő rekonstrukcióit. Anyagát ZELLIGER ERZSÉBET-re hagyta, aki (megtűzve a kéziratos hagyatékok feldolgozásának ismert nehézségeivel) elkészített egy olyan átíratot, amelyet azután együtt megvitattunk, arra a döntésre jutva, hogy a párhuzamos helyek és a latin eredeti feltüntetésére a jegyzetekben kerüljön sor, a rekonstrukció eljárásával pedig csak nagyon megalapozott esetekben és mértéktartóan éljen a kiadás.

A „summák” (nevezzük őket egyelőre így) az egyes zsoltároknak olyan összefoglalásai, melyeket a felső vagy az alsó margóra írt „egy kéz”. Sokatmondó az a vita, amely az ezekhez kapcsolódó jegyzeteink bevezető mondatának megfogalmazását érintette. Idézek három lehetséges verziót: a) „A lap tetején más kéz írásával”, b) „A lap tetején későbbi kéz írásával”, c) „A lap tetején kurzív bejegyzés”. Természetesen az utolsó, a legsemlegesebb állásfoglalás mellett döntöttünk. Munkánk során egyre határozottabban érzékeljük azt is, hogy mi csoda kincs ez az anyag, mely mind helyesírásában, mind bizonyos grammatikai megoldásaiban, de néha még szemléletében is más világot tükröz, mint a kódex törzsszövege. (A 100. zsoltár összefoglalásakor például a bűnösök ostorozása

kapcsán váratlanul a tisztartók és a gazdák kötelességeit emeli ki a summázó, vö. 103.) Szerencsés választás, hogy KOCSIS RÉKA e szöveg feldolgozásának szenteli MA-s diplomamunkáját, a részletelemzések során bizonyára fényt derítve nyelvjárástörténeti és kronológiai kérdésekre egyaránt.

Egészében elmondható, hogy sok olyan részletkutatás kíséri a kiadás munkálatait, amelyek megérdemlik, hogy kétféle módon is napvilágot lássanak: először egy részletes tanulmány formájában, majd a kódex bevezetésében is, de ott már röviden összefoglalva és megfelelő szakirodalmi hivatkozással kísérve. Ez egyaránt vonatkozik a csonkalapok tudománytörténeti vonatkozásaira, a summák kérdéskörére, továbbá a restaurálás szövevényes történetére, melyről TÓTH ZSUZSANNA már részletes összefoglalást készített, valamint azoknak a bejegyzéseknek a tanúságára is, amelyek HADROVICS LÁSZLÓ egykori Apor-kódex példányának margóján szerepelnek az ő kézírásával. Ezeket szintén ZELLIGER ERZSÉBET vette gondjaiba, először is azzal, hogy Szombathelyen, a Nyugat-Magyarországi Egyetem könyvtárában e példányról másolatot készített.

5. További kérdések elősorolása helyett előadásom végén vázlatosan ismertetem **a bevezető tanulmány** szempontrendszerét és szerzőgárdáját. Mint minden ilyen kiadványban, itt is első a nyelvemlék leírása. Az Apor-kódex esetében ez TÓTH ZSUZSANNA tollából származik, aki a kódexet hónapokon át restaurálta, aki tehát annak minden titkát a legjobban ismeri. Azután az emlék történetéről kapunk ismertetést. E kérdésről a sepsiszentgyörgyi múzeum szakemberei már közzétettek tanulmányokat; az idevágó ismereteket KOCSIS RÉKA foglalja össze. Ezután következik egy irodalmi és művelődéstörténeti szempontból kiemelt alfejezet: a kódex tartalma és forrásai. A zsoldárfordítást a zsolozsmához tartozó szövegekkel együtt SZENTGYÖRGYI RUDOLF vizsgálja, a kódex további elemeit MADAS EDIT, a summák kérdésköréről pedig KOCSIS RÉKA szól. A fentiekben már utaltam két tudós hagyatékának az Apor-kódexhez kapcsolódó elemeire: ezek tanúságát ZELLIGER ERZSÉBET mutatja be. Mindig központi kérdés a kódex scriptorainak a vizsgálata: ez HAADER LEÁra várt. A kódex helyesírásának az elemzése pedig énreám; bár a végső elrendezés során az utóbbi két szempont várhatóan egy közös alfejezetben kapcsolódik össze. Végül a kódex párhuzamos helyeinek és szakirodalmának összeállítását a két doktorjelölt, CSERNÁK-SZUHÁNSZKY DEBÓRA és MOHAY ZSUZSANNA végzi el.

Ilyen módon a kiadvány egy 14 fős munkaközösség (6 hallgató, 2 doktorjelölt, 6 tapasztaltabb kutató) alkotása lesz.

Ami a kutatás távlati eredményeit illeti, ez a kötet hozzájárulhat az első ránk maradt magyar bibliafordítás forrásvidékének és művelődéstörténeti hátterének jobb megismeréséhez. Ez pedig (reményeim szerint) talán annak is kedvezhet, hogy egy nagyon fontos és valójában nyitva maradt kérdésre, az ún. Huszita Biblia keletkezéstörténetére (hosszú szünet után) ismét ráirányuljon a figyelem.

Irodalom

BENKŐ LORÁND 1969. A szintézisek szerepe a magyar nyelvtudományban. In: KIRÁLY PÉTER (szerk.), *A nyelvtudomány a haladásért. (Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából.)* Akadémiai Kiadó, Budapest. 41–65.

KOROMPAY KLÁRA 2009. Egy kutatási és pedagógiai program története: a Régi Magyar Kódexek. In: KOROMPAY KLÁRA – TERBE ERIKA – C. VLADÁR ZSUZSA – ZSILINSZKY ÉVA (szerk.), *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet. Budapest, 2008. április 17–18.* Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 11–18.

PUSZTAI FERENC 2012. A szintézisek szerepe Benkő Loránd munkásságában. *Magyar Nyelv* 108: 182–187.

SZABÓ DÉNES 1942. *Apor-kódex*. Bevezetéssel ellátta és hasonmásban közléteszi Szabó Dénes. Codices Hungarici II. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár.

TÓTH ZSUZSANNA 2011. Az Apor-kódex restaurálása (2009–2010). In: *Acta Siculica*, Sepsiszentgyörgy. 33–72. A teljes dokumentáció olvasható: <http://www.szm.ro>.

VOLF GYÖRGY 1879–1881. *Nyelvmléktár. Régi magyar codexek VIII.* A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Budapest.

SIPOS ANDRÁS

*Budapest Főváros Levéltára, Budapest
siposa@bparchiv.hu*

A digitalizálás mint a levéltári forráskiadás új útja?

Abstract

Digitization as a new way of publication of archival sources?

This paper discusses digitization and publication of the sources on archival portals not only as a new technology of accessibility but as a new possibility to get the mastery over contradiction of archival order and needs of research. Searchability with one click of multitude of records preserved in different countries, different repositories and different fonds makes it possible to disclose new linkages among them. The paper outlines the results of Hungarian archives in the field of digitization of mass records and proposes to maintain clear distinction between digital source edition and the accessibility of records via internet.

Keywords: archives, digitization, accessibility of historical sources, methodology of source edition

1. A tömeges források kiadásának problémája

VÖRÖS KÁROLY, a levéltárakról és a levéltári anyagról akkoriban az egyik legkiválóbb áttekintéssel bíró történész 1969-ben megjelent cikkében a korszerű forráskiadás jövőbeni irányaként a „tematikus mikrofilmpublikáció” műfajának meghonosítását javasolta. A mikrofilm publikáció „a meghatározott tárgyon belül és esetleg bizonyos, ám nagyon pontosan meghatározott fond- vagy állagkeretek között [...] *minden* dokumentumot tartalmazzon, *kivétel nélkül, a teljeségre* törekvően, tekintet nélkül arra, hogy azt hány levéltárból, illetve fondból kell összegyűjteni – és mindezt már nem levéltári, hanem történeti rendje szerinti csoportosításban. [...] És ebből magától értetődően következik, hogy a mikrofilm publikáció egyes darabjai között is az összefüggéseknek *történetileg* és nem *levéltárilag* kell szervesnek lenniök: pl. egy több fórumot megjárt s ilyen módon részleteiben is több különböző szerv fondjában megmaradt ügynek iratai a mik-

rofilm publikációban egymás után, az ügyintézés logikus rendjének megfelelően kell, hogy előjőjjenek.”¹ (VÖRÖS 1969: 237).

A forráskiadás ilyen módon történő megvalósítására – alig áthidalható technikai, szervezési és pénzügyi problémák sokaságától eltekintve – talán azért sem történt érdemi kísérlet, mert az összeállítótól lényegében monografikus igényű forráskutatást kívánt meg, hogy azután a közlő a monografikus feldolgozásról lemondva, az anyagot külön kísérő kötetben kiadandó tudományos apparátussal felszerelve, mások számára nyersanyagként szolgálja fel. Érdekes vonása az elgondolásnak, hogy a kellően fontosnak minősített témák határait stabilan kijelölhetőnek, így a rájuk vonatkozó anyagot pontosan körülhatárolhatónak vélte. VÖRÖS KÁROLY ezzel együtt az akkori technológiai lehetőségek mellett talán egyedül lehetséges feloldását kísérte meg annak a kétségtelen ellentmondásnak, mely az új- és jelenkori levéltári anyag tömegessége, illetve a forráskiadás lehetőségei között feszül. „Tömegesség” alatt ebben az összefüggésben nem csupán – sőt nem is elsősorban – az amúgy önmagában is nyomasztó mennyiségi tényezőkre kell gondolnunk, hanem az iratanyag jellegére. Amint túllépünk a hivatali írásbeliség azon korszakán, melyet az oklevelek határoznak meg, és belépünk az „aktakorszakba”, a történész által vizsgálandó források túlnyomó része különféle, önmagukban is összetett bürokratikus szervezetek egymásba kapcsolódó rutintevékenységeinek terméke. Egy-egy ügy, eseménysor, téma szálaait elvileg mindazon „iratképzők” anyagában nyomon kell követni, melyek annak valamilyen módon részesei, közreműködői voltak, s az iratok nagy része nem önmagában, hanem csak ebbe a rendszerbe illesztve válik sokatmondóvá. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a történésznek levéltári kutatása során nem egyszerűen tűt (azaz számára értékes adatokat, szövegeket) kell keresnie a szénakazalban, de hasonlóan fontos kutatói feladat meghatározni magát a „szénakazlat”. Egy-egy téma feldolgozásához szükséges forrásoknak szükségképpen legfeljebb csak kis része olyan, aminek a hagyományos értelemben vett filológiai, szövegkritikai megalapozottságú kiadása egyáltalán lehetséges és érdemes.

VÖRÖS KÁROLY írásának születése idején vélhetően még sokan feltételezték, hogy a 2010-es években már az újraszervezés is rutintevékenységgé válhat, és az újraszervezés menetrendszerűen fogják közlekedni – sokkal inkább tűnhetett utópiának az, hogy az infokommunikációs technológia a történész munkáját forradalmasítja oly módon, hogy számára valóban a mindennapi rutin része lesz akár távoli őrzőhelyeken található források teljes értékű, valamiféle „világhálón” elérhető képeinek monitoron történő tanulmányozása. Ma már sokak által használt teljes irategyüttesek aknázhatók ki ilyen módon, s az utóbbi évtizedben hazánkban is nagy lendülettel bontakozott ki a levéltári anyag tömeges digitalizálása és interneten történő közzététele. Ami ráadásul annak lehetőségét is meg-

---

¹ Kiemelések az eredetiben.

teremti, hogy a kutató – a tematikus mikrofilm publikációval ellentétben – ne előzetesen definiált témák szerint összeállított és megszürt anyaghoz férjen hozzá. Hanem a *levéltári* rendben azaz alapvetően az irattermelő intézmények logikájának megfelelően – közzétett források között a számban és variációban is szinte végtelen keresési, szűrési lehetőségeket kihasználva, olyan kapcsolatokat, kapcsolódásokat tárjon fel, melyek nem csak a hagyományos levéltári kutatás, de egy meghatározott forráscsoportot vagy előzetesen definiált tárgyat közép-pontban helyező forráspublikálás során is szükségképpen rejtve maradnak; így maga hozza létre és bővítsé folyamatosan kutatásának forrásbázisát.

Ez hatékonyan csak akkor valósul meg, ha az egyes irategyütteseket, illetve az egyes forrásőrző intézmények anyagát nem elszigetelten tesszük közzé, a google-ra bízva a kapcsolatteremtést, hanem közös portálokat hozunk létre, melyeken megvalósul a különböző intézményekben épített adatbázisok integrációja és közös lekérdezhetősége. A levéltári anyag, mint forrás értékeléséhez a keletkezés és fennmaradás kontextusának ismerete hasonlóan fontos, mint a tartalom. A levéltári közös adatbázisok lehetővé teszik, hogy miközben a kutató felfedezheti a forrás őrzőhelytől, levéltári rendtől független tartalmi kapcsolatait, egyúttal lássa annak a levéltári rendszerben elfoglalt helyét is.

A továbbiakban rövid áttekintést próbálok adni arról – korántsem a teljesség, csak az érzékeltetés igényével – hogy levéltáraink eddig milyen fő forráscsoportokat tettek eddig elérhetővé, elsősorban azokra koncentrálni, amelyek a hazai levéltárügy közös vállalkozásaiként a fenti értelemben vett közös adatbázisokba is illeszkednek.

2. Tömeges levéltári források az interneten

2009 óta működik a Magyar Levéltári Portál (www.archivportal.hu), melynek folyamatosan fejlesztett közös adatbázisa már mintegy 26 levéltári intézmény által szolgáltatott tartalmakat tesz egységes rendszerben kereshetővé. Ennek része az ún. összetett adatbázis, mely az egyes levéltárakban különféle forrástípusokra (pl. építészeti tervek, térképek, peres iratok, végrendeletek, hagyatéki ügyek, közjegyzői okiratok, vármegyei és városi jegyzőkönyvek stb.) vonatkozóan – sokszor különböző módszerek, adatstruktúrák szerint – épített adatbázisokat tesz kereshetővé egységes rendszerben, egységesített metaadat-készlettel (közös lekérdezéssel vagy forrástípusra, őrző intézményre szűkítve is). Az adatbázis-építés előtte jár a digitalizálásnak, de – 2013. évi állapot szerint – a több mint 1 millió rekordból mintegy 128 ezer rekordhoz az eredeti forrás digitális képe is elérhető. Egyes országos akciók keretében digitalizált specifikus forráscsoportok – így a kataszteri felmérések térképei és az 1948–1989 közötti „pártállami” (MDP és MSZMP) vezető testületek iratai – külön adatbázist ké-

peznek, s itt is elérhető az Országos Levéltár több kulcsfontosságú digitalizált irategyüttese (középkori oklevelek, Királyi Könyvek, Urbaria et Conscriptioes, térképek). Mindezek az adatbázisok és források közös keresőben egységesen is lekérdezhettek. A jól rendezett találati listák az iratórzó intézmények, azon belül a levéltári egységek (az egyes iratképzők szerint kialakított fondok) szerint jelennek meg, a különböző részadatbázisokban együttesen mintegy 1 millió eredeti levéltári irat (szöveges és vizuális forrás) digitális képeihez biztosítva gyors és egyszerű hozzáférést, elszakadva ugyanakkor a fizikai őrzés és a levéltári rendbéklyóitól.

Ugyanebben a rendszerben, teljes szövegű kereshetőséggel, rendelkezésre áll a közreműködő levéltárak általában 2009-ig megjelent kiadványainak zöme és a levéltári szakfolyóiratok összesen mintegy 560 ezer oldal terjedelemben² (http://www.archivportal.arcanum.hu/mltk/opt/a130322.htm?v=pdf&a=start_mltk). Köztük nem csak számos önálló forráskiadvány, de a különböző évkönyvekben, periodikákban, tanulmánykötetekben eldugott és hagyományos formában a szakemberek számára is szinte számba vehetetlen forrásközlések tömkelege is, melyek így szintén bevonhatók az iratokkal együttesen „egy kattintásra” történő lekérdezésbe. Ebben a rendszerben már a puszta mennyiségi bővítéssel is exponenciálisan nő az egyes adatok és források hasznosulásának lehetősége, hiszen ha több forrást vonhatunk be a közös lekérdezésbe, minden egyes forrás esetében nő az újabb kapcsolatok és összefüggések felszínre kerülésének esélye.³

2013 végén lépett működésbe az Elektronikus Levéltári Portál (www.elevertar.hu), amely a Magyar Nemzeti Levéltár és Budapest Főváros Levéltára digitalizált, valamint a már eleve elektronikusan keletkezett anyagainak közzétételét szolgálja, s a közös keresést nem csak egymással, hanem a még

---

² Elnyert NKA pályázatnak köszönhetően 2014-ben remélhetőleg mód lesz ennek csaknem napjainkig terjedő időbeni bővítésére és kiegészítésére az egyházi, egyetemi és szaklevéltárak még hiányzó kiadványaival.

³ A közelmúltban elérhetővé vált a digitális Közgyűjteményi Könyvtár (<http://library.arcanum.hu/hu/>) amelyben a levéltári kiadványok a többek között a Magyar Múzeumi Digitális Könyvtár, az Evangélikus Digitális Tár és számos könyvtár kiadványaival kereshetők egy rendszerben, „egy kattintással”, ugyancsak sok elszórt forrásközlést vonva be a rendszerbe. Az eddigi eredményekre építve remény van arra is, hogy a nem távoli jövőben a három fő közgyűjteménytípus – levéltárak, könyvtárak, múzeumok – által közzétett különféle digitális tartalmak (segédletek és nyilvántartások, a források különböző csoportjait és típusait specifikusan feltáró adatbázisok, digitalizált eredeti források és kiadványok) egy átfogó közgyűjteményi portál közös keresőjében lesznek egységesen kereshetők. A közös rendszerekben az eredeti adatbázisok számos funkcionalitása, finomabb keresési és szűrési lehetősége természetesen nem érvényesül, így azok használatát nem teszi nélkülözhetővé, hanem kiegészíti a közös lekérdezés előnyeivel.

csak papíralapon létező anyagok segédleteivel és nyilvántartásaival is lehetővé teszi.⁴

A hazai levéltári rendszer, mint ismeretes, hagyományosan külön gyűjteményként kezeli és darabszinten tartja nyilván a mohácsi csatát megelőzően keletkezett forrásokat. Az Országos Levéltár Collectio Diplomatica Hungarica (<http://mol.arcanum.hu/dldf/opt/a110505htm?v=pdf&a=start>) adatbázisában közzétette középkori oklevélgyűjteményeinek teljes digitalizált anyagát: a Diplomatikai Gyűjtemény és a másutt őrzött oklevelek teljesség igényével gyűjtött fotóit tartalmazó Diplomatikai Fényképgyűjtemény állományát a hozzájuk készült régi segédletekkel együtt. Több évtizedes feldolgozó munka eredményeként alakult ki az az adatbázis, amelyre alapozva az összes fennmaradt és azonosított oklevélszöveg szintjén lehetséges a keresés, beleértve tehát a nem önálló oklevélként, hanem más oklevélbe foglalt átiratban, protocollumokban, chartulariumokban fennmaradt szövegeket is. Ilyen módon több mint 300 ezer oklevélre vonatkozó mintegy 800.000 digitális felvétel vált az interneten kutathatóvá (RÁCZ 2010). Remény van arra, hogy ez hamarosan kiegészülhet a 18. századi jezsuita történetíróknak az ELTE Egyetemi könyvtárában őrzött gyűjteményeivel. Elmondható lesz tehát, hogy a középkori Magyar Királyság szinte teljes ismert és fennmaradt forrásanyaga hozzáférhető a világhálón, ami nemzetközi összehasonlításban is kiemelkedő eredménynek számít. Ezt egészíti ki „A középkori Magyarország digitális könyvtára” adatbázis (http://mol.arcanum.hu/medieval/opt/a101101.htm?v=pdf&a=start_f), amely szintén teljességre törekedve, a kötetben megjelent oklevéltárakat és sorozatokat öleli fel teljes szövegre kiterjedő keresési lehetőséggel, FEJÉR GYÖRGY 1820-as évektől megjelent Codex Diplomaticusától kezdve a 2000-es évek újabb kiadványaiig.

A középkori oklevél adatbázis fejlesztése részben a bécsi székhelyű ICARUS (International Centre for Archival Research – www.icar-us.eu) által koordinált ENArC (European Network for Archival Cooperation – <http://enarc.icar-us.eu>) projekt támogatásával valósul meg. Ugyancsak ennek keretében folyik a Monasterium Európa Virtuális Oklevéltára portál fejlesztése,⁵ mely ma már 132 európai levéltár (osztrák, német, svájci, olasz, spanyol, lengyel, cseh, szlovák, szerb, horvát, szlovén, észt, magyar) több mint 400 ezer oklevélét tartalmazza,

⁴ Itt is elérhetők sok, a Magyar Levéltári Portálon megtalálható anyag mellett olyan központi fontosságú irategyüttesek is, amelyeket az MNL Országos Levéltára már korábban a Digitarchiv rendszerében tett hozzáférhetővé, így az 1867–1944 közötti minisztertanácsi jegyzőkönyvek és a „pártállam” (MDP, MSZMP) 1948–1989 közötti központi vezető testületeinek jegyzőkönyvei.

⁵ A *Monasterium* név a vállalkozás eredetére utal – az alsó-ausztriai kolostorok „virtuális oklevéltárának” megteremtésére irányuló vállalkozásból nőtt ki a St. Pölten-i Egyházmegyei Levéltár kezdeményezésére (HEINZ 2005).

természetesen a közlés és a feldolgozottság igen eltérő szintjén.⁶ A Monasterium azonban túllép a pusztá közzétételén, és a hálózatos „kooperatív levéltár” alkalmazást kifejlesztve, a felhasználók számára is lehetővé teszi az oklevelek feldolgozásába való bekapcsolódást és munkájuk eredményének hozzáadását az egyes oklevelekhez (<http://www.mom-ca.uni-koeln.de/mom/home>). A regisztrált felhasználóknak módjuk van az oklevelekhez regesztát, átírást, kommentárt, datálást, forráskritikai megjegyzéseket fűzni, ezeket személy- hely- és tárgyi indexekkel ellátni. A portál ilyen módon képes sok országban és intézményben szétszórt tudományos kapacitás és szakértelem hasznosítására, egyben a szakmai képzés eszközeként is szolgál.

A hazai megyei levéltárak több, mint 30 évre visszanyúló közös munkája áll a 16–18. századi vármegyei jegyzőkönyvek regesztákkal ellátott digitális kiadása mögött. A kora újkori nemesi vármegyei és a városi jegyzőkönyvek regeszta-kötetei az 1970-es évek vége óta jelennek meg. A nyomtatott regeszták adatbázisba szervezve és a digitalizált eredeti jegyzőkönyvek megfelelő oldalai-val összekapcsolva DVD-kiadványként is megjelentek (Á. VARGA – KENYERES – TÓTH 2009) és a Magyar Levéltári Portál összetett adatbázisában hozzáférhetőek. Ez esetben tehát az eredetileg nyomtatásban megjelent regesztákhoz „mellékelték” az eredeti dokumentumokat, így a kutató a rövid kivonatot összevetheti az eredetivel, de az önállóan is „lapozgathatja”.⁷

Hasonlóképpen először lemezen jelent meg, de on-line is hozzáférhető az Országos Levéltár honlapján és a többi adatbázissal közös lekérdezést biztosítva a Magyar Levéltári Portálon keresztül is az 1527–1918 között vezetett Királyi Könyvek teljes digitalizált anyaga és adatbázisa, mely könyvek az uralkodó nevében kiadott legfontosabb dokumentumok másolatát tartalmazzák, így a nemeség, birtokok, rangok, kiváltságok adományozásával kapcsolatos ügyeket (<http://mol.arcanum.hu/digilat/opt/a100513.htm?v=moldigilat&a=start&a1=>).

---

⁶ Megjelenhetnek csak az oklevelek alapadatai képek nélkül, vagy digitalizált oklevél pusztá nyilvántartási adatokkal éppúgy, mint minden igényt kielégítő tudományos apparátussal ellátva, regeszták, átíratok, nyomtatott forráskiadványok digitalizált oklevélszövegei.

⁷ Több más megemlített adatbázishoz hasonlóan, a vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvek adatbázis először DVD-kiadványként jelent meg, ezt követően vált on-line kutathatóvá nagyobb közös adatbázisba integrálva. A két használati mód összevetése mutatja a digitalizált forrás különböző „létmódjainak” egymást kiegészítő jellegét: a DVD tartalmazza a kötetek bevezető tanulmányait, mutatóit, a regesztázás módszertanát meghatározó munkautasítást, így teljes értékű forráskiadványként használható. Az összetett adatbázis ezzel szemben a más forrásokkal együttes lekérdezés lehetőségét nyújtja.

A hatalmas személy- és helynévanyagot tartalmazó, így különösen sokrétűen kiaknázható digitalizált források közül érdemes kiemelni az 1715. és 1720. évi országos összeírások anyagát, mely az Országos Levéltár Adatbázisok Online rendszerében (<http://adatbazisokonline.hu>) és az Elektronikus Levéltári Portálon is hozzáférhető.

Budapest Főváros Levéltára mintegy másfél évtizede egységes rendszerben épít adatbázist azokból a 18–20. századi tömeges iratokból, amelyek különböző levéltári fondokban szétszórva az egyes lakosok életének, a közöttük lezajlott ügyleteknek, konfliktusoknak, interakcióknak a nyomait őrzik: peres iratok, közjegyzői okiratok, hagyatéki és árvaszéki ügyek, végrendeletek, választói névjegyzékek, igazoló bizottsági ügyek, fogolytörzskönyvek. Az adatbázis-építés – a hagyományos megközelítéssel ellentétben – nem az iratok tartalmának leírására, hanem az iratokban szereplő természetes vagy jogi személyek adatainak szabványos rögzítésére helyezi a fő hangsúlyt abból a gyakorlati tapasztalatból kiindulva, hogy nagy tömegű irat szereplő, hely, idő és ügýtípus szerinti hatékony lekérdezhetősége ebben a korszakban már mindenképp hatékonyabban támogatja a kutatást, mint korlátozott számú irat tartalmi kivonatolása. Egy-egy szereplőre vagy szereplők hálózataira vonatkozóan így néhány perces munkával annyi, különböző irategyüttesekben elszórt információ tárható fel és kapcsolható össze, ami hagyományos kézi kutatással több hónapos munkával is elvégezhetetlen volt (NAGY Á. – NAGY S. 2007). Az iratok digitalizálása annak figyelembe vételével halad előre, hogy a már létező és használatos adatbázisokban szereplő iratok minél nagyobb hányadához – közvetlenül az adatbázisból – hozzá is férjenek a kutatók az interneten. Jelenleg 1875–1918 közötti közjegyzői okiratok, 18. századi budai és a 19–20. század fordulójáról származó budapesti kihirdetett végrendeletek, valamint a 19. század végéről származó fogolytörzskönyvek érhetők el a Magyar Levéltári Portálon (<http://home.arcanum.hu/fogoly/>; <http://www.archivportal.arcanum.hu/lear/opt/a130223.htm?v=pdf&a=start>,). És akkor még nem szóltunk az ugyanitt közzétett vizuális forrásokkal, különösen az építészeti tervekkel történő együttes lekérdezés lehetőségéről, hiszen az építető és építő személyéhez kapcsolva ezek egyben társadalomtörténeti forrást is jelentenek.

Részletesebben itt nem térhetünk ki rá, de mindenképpen szükséges utalni arra, hogy a digitalizált levéltári iratok interneten való közzétételének döntő jelentősége van a keletkezésüket és tartalmukat tekintve összetartozó, de határváltozások és történelmi kataklizmák által szétszakított irategyüttesek „virtuális újraegyesítésében”. Több megyei levéltár már ilyen irányban is eredményes együttműködést alakított ki a határ túloldalán lévő partnereivel.

A levéltári digitális tartalmaknak az eredeti levéltári kontextust is megőrző, ugyanakkor számos ország számtalan őrzőhelye és gyűjteménye között virtuális átjárást biztosító elérésében a jövőben minden bizonnyal meghatározó szerepe

lesz az EU által támogatott nemzetközi projekt keretében fejlesztett Európai Levéltári Portálnak (<http://www.archivesportaleurope.net/hu/home>).⁸

3. Az internetes közzététel és digitális forráskiadás

Fentiekben a tömeges iratok digitalizálásának, a különböző őrzőhelyeken és irategyüttesekben szétszórta különböző típusú források közös kereshetőségének előnyeit ecseteltük. Természetesen szerencsés, ha ezekbe az adatbázisokba beépülnek és a találati listákban megjelennek filológiai és forráskritikai megalapozottságú forráskiadványokban feldolgozott iratok is. A forráskiadvány azonban egységes mű, amelyben a közreadó által megmunkált szövegkorpusz, a bevezető(k), kísérő tanulmány(ok), a jegyzetapparátus, a kommentár és a mutatók együttesen és elválaszthatatlanul biztosítják a teljes értékű használhatóságot.⁹ A közös adatbázisokban a forráskiadói munkának a forrásszövegről leválasztott eredményei általában nem, vagy csak töredékesen jelennek meg, sőt sok esetben a felhasználó nem is tud egyértelmű megkülönböztetést tenni a forráskiadó keze nyomát viselő, illetve a digitalizálás eredményeként „nyersen” felkínált források között. Szerencsés lenne tehát a „digitális forráskiadás” fogalmát egyértelműen a tudományos igényű „hagyományos” forráskiadvány adatbázis formájában való létrehozására korlátozni,¹⁰ megkülönböztetve az iratok „hálózatos virtuális levéltárban” történő hozzáférhetővé tételétől.

Mindemellett a tömeges források digitalizálása és jól szervezett adatbázisokban való együttes kereshetősége máris biztosítja azt, amit VÖRÖS KÁROLY 1969-ben a tematikus mikrofilm publikációtól remélt: „[...] legfőbb értelme így annak az anyagnak egyetlen publikációban való összevonása lenne, amit még soha senki egészében nem látott, s egységében – mégpedig belsőleg, immár *történeti* logika és nem a levéltári rend formalizmusa szerint rendezett egységében – soha használni nem tudott. A mikrofilm publikáció így nem egyszerűen csak levéltári anyag technikailag új formájú, s mennyiségileg is új (teljes) típusú

---

⁸ A levéltárak segédleteiket és nyilvántartásaikat közös adatbázisba töltik fel, maguknak a digitális objektumoknak az eléréséhez azonban a rendszer átírányítja a felhasználót az intézmények adatbázisához.

⁹ A történeti források tudományos igényű kiadására nézve irányadó: KENYERES 2009.

¹⁰ A hazai történettudományban ez egyelőre kivétel számba megy. Kitűnő példa az eredendően irodalomtörténeti indíttatású, de a történettudomány számára is kitűnően hasznosítható *Inscriptiones Alborum Amicorum* adatbázis (<http://iaa.bibl.u-szeged.hu/index.php?page=home>), mely a 16–18. századi emlékkönyvek hungarika jellegű bejegyzéseinek adatait tartalmazza.

közzététele lenne, hanem minőségileg, történetírói műfajilag is új úton járna: a levéltári anyagot *újfajta* teljességben és *újfajta* összefüggésekben tenné közzé. Áthidalva ilyen módon a szakadékot nemcsak a forrásanyag növekedése és a hagyományos forrásközlés lehetőségei, hanem a levéltári egység és a tárgyi tematikai egység között is.” (VÖRÖS 1969: 239).

Irodalom

Á. VARGA LÁSZLÓ – KENYERES ISTVÁN – TÓTH PÉTER (szerk.) 2009. 16–18. századi vármegyei jegyzőkönyvek regesztái. DVD-ROM, Arcanum, Budapest.

HEINZ, KARL 2005. A *MONASTERIUM* projekt (MOM) – www.monasterum.net. *Levéltári Szemle* 55/2: 3–13.

KENYERES ISTVÁN (szerk.) 2009. A történeti források kiadásának módszertani kérdései. *FONS* 7/1: 3–193.

NAGY ÁGNES – NAGY SÁNDOR 2007. Társadalomtörténeti adattár az interneten. Elektronikus levéltári segédlet készítése Budapest Főváros Levéltárában. *Korall* 30: 204–217.

RÁCZ, GYÖRGY 2010. Meieval Hungary online: The Hungarian National Archives' online portal on medieval charters. THOMAS AIGNER – STEFANIE HOHENBRUCK – THOMAS JUST – JOACHIM KEMPER (Hrsg.): *Archive im Web – Erfahrungen, Herausforderungen, Visionen*. Diözesanarchiv St. Pölten, Icarus, Österreichisches Staatsarchiv, St. Pölten, 2011. 120–141.

VÖRÖS KÁROLY 1969. A mikrofilmpublicációhoz. *Levéltári Közlemények* 40: 233–243.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

*Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba
MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, Budapest
szenal@btk.ppke.hu*

Tűnődés régi szövegek közlésekor

Abstract

Musings on publishing old texts

This paper, starting out from the problems of publishing old Hungarian sources, deals with two types of editions: „true-to-text” (transcribing the original text according to the supposed contemporary sounding with modern letters) and „true-to-letter” (preserving the original orthography, but using modern letter forms) on paper or on the internet. It leads to the conclusion that since digital sources on the internet can be widely accessed, there is no real need for „true-to-letter” editions. The author urges cooperation between scientific fields so that sources in different databases would be recorded in the same way, in a transcription quotable in popular works as well.

Keywords: publishing old texts, digitization, texts of digital databases

2013-ban indítottuk útjára Lelkiségtörténeti források című sorozatunkat, amelyben 1800 előtti magyarországi hitélettel kapcsolatos szöveges emlékeknek és nem írásos szöveggént ránk maradt dokumentumnak biztosítunk helyet. Nincs nyelvi megkötésünk. Indításkor elgondolkodtunk a szövegközlés módjáról, az átírás szabályairól. Tanulmányozva az irodalmárok, nyelvészek és történészek egymástól eltérő és egy-egy szakmán belül is változó szabályzatait és gyakorlatát, továbbá figyelembe véve a digitalizálással beálló, a forrás eredetijének hasonmásához, ha ma még nem is, de belátható időn belüli hozzáférhetőségét, úgy döntöttünk, hogy sorozatunk minden egyes tagjánál egyedi elbírálást alkalmazunk. Két szélsőséges példával indoklom döntésünket.

Az első kötet Szent Bernát világosvölgyi apátúrának az jó életnek módjáról való könyve Ebeczky Sándor 1612-ből származó fordításában (T. FEJES 2013). A kiadás alapjául szolgáló autográf kéziratot az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őrzi. (Jelzete: Duod. Hung. 7.) A pozsonyi klarisszáknál a ferences lelkiatyjuk által fordított kéziratra tulajdonbejegyzésként ezt írták: Sororum Conuentus de ueteri Buda, a nővérek Pozsonyban is óbudai apácáknak tartották magukat. A De modo bene vivendinek középkori kódexeinkben is van fordítása,

Ebeczky fordítása azonban teljesen új, könnyed, a latin eredeti csak ritkán érződik rajta. Ma is élvezhető, ezért választottuk sorozatindító kötetünkbe. Kiadás közben vált csak egyértelművé, hogy ebben az esetben betűhű szövegközlést kell választanunk, sőt néha még ezen is túlmenve, fel kell tüntetnünk az azonos hangokat jelölő betűvariánsokat, mert azok középkori ferences scriptoriumaink egyik jellemző vonásának, a mellékjeles helyesírásnak a nyomait őrzik. Néhány jellemző sajátosságot ugyan le lehetett írni szövegközlési megjegyzésekben, például a *z* és *sz* hangok különböző betűvel jelölését (*z* és *ʒ*),

Kéziratban:	<i>z</i>	<i>ʒ</i> (nem <i>β</i>)	<i>cs</i>
Kiadásban:	<i>z</i>	<i>sz</i>	<i>cs</i>
Hangértéke:	<i>z</i>	<i>sz</i>	<i>cs</i>

de a lágy mássalhangzók jelölésének következetlen írását csak nagyon bonyolult és az átírás olvashatóságát nehezítő módon tudtuk volna körülírni. A kéziratban a mássalhangzók lágyságát *i* jelöli (*di*, *li*, *ni*, *ti*), ám meglehetősen sokszor és rendszertelenül, a mássalhangzót mellékjel és *i* együtt kíséri.

Kézirat és kiadás: *gi*, *li*, *ni*, *ti*, *ǵi*, *l̄i*, *n̄i*, (*t̄i*) (*i* helyett ritkán *j* is)

Hangérték: *gy*, *ly*, *ny*, *ty*

Példák:

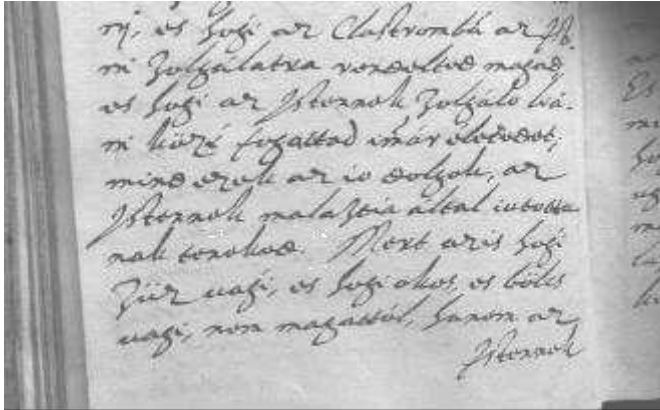
(1) „*ol̄i naǵi a szeretetnek ereie, hogi...*” (43. lap)

(2) „*uǵi hogi...*” (44. lap)

Talán abból ered ez a bizonytalanság, hogy nem mindig lágyít az *i*:

(3) „*mezönek uirágia, es giönǵi uirág*” (18. és 19. lap)

Hogy mikor és miért szerepel egyik vagy másik változat, nem sikerült megállapítani. Az biztos, hogy azonos a hangértékük és nem következetes történeti fejlemény a kétféle íráskép. Ezt jól bizonyítja alábbi példánk, amelyben ugyanazok a szavak azonos helyzetben és funkcióban állnak, mégis eltér írásuk:

„Mert azis hōgi Szüz uāgi, es hōgi okos, es bölcs
uagi, nem magattól, hanem az...” (16. lap utolsó sorai)

Miként már láttuk, más esetben is előfordul, hogy a hangok jelölése nem egyezik a hagyománnyal, például a *z* és *sz* esetében, ám következetes a két hang írásképe. Kiemelhetjük, hogy itt az egy betű – egy hang elve érvényesül, de a lágy mássalhangzók betűkapcsolattal jelölése eleve nem ezt az elvet követi, sem a *cs* írása. Szövegkiadásunk közzétételekor számoltunk az eredeti nem távoli jövőben történő internetre kerülésével. Lágy mássalhangzók átírásakor maradtunk az eredeti íráskép megtartása mellett. Erre készítetted az azonos hang kétféle rögzítésének rendszertelensége, de még inkább az, hogy bizonyára ferences nyelvemlékeinkben alkalmazott mellékjeles írás hagyományozódásáról van szó. A rendszertelenséget nem jellemeztük számítógépről lekérdezhető aránnyal, nem bocsátkoztunk a jelenséget magyarázó fejtegetésbe. Mindössze felhívtuk az írástörténetet kutatók figyelmét a jelenségre. Ez a jelenség együtt van jelen az *i* és *j* betűk azonos funkciójával, esetleg megkülönböztethetlenségével. Még e mellékjelekről: nem tudtuk megállapítani, hogy azt mindig a másoló írta, esetleg néha utólag kerültek a kötetbe; gyakran nagyon halványan látszanak.

Bár ellenünkre van, különösen újkori kézirat esetében, a betűhű szövegközlés, mégis ezt a megoldást választottuk, ám ahhoz a szabályhoz tartottuk magunkat (a fenti kivételtől eltekintve), hogy csak a mai magyar nyelvű szövegekből közismert betűformákat használtunk. Felmerült, hogy, mivel a kézirat hasonmása ma még nem olvasható interneten, hasonmást is közöljünk, de a kézirat egészen kicsi méretű, 16 x 11 cm, ennél jóval kisebb az írástükör. Jellemző, hogy kiadványunk 150 lapja a kéziratban 600 beírt lap. Reméljük, nem kell már sokáig várnunk a művelődéstörténetileg jelentős kéziratok digitalizált változatának (köztük kiadványunk eredetijének) interneten való hozzáférhetőségére, és akkor a kézirat mindenki számára alapos tanulmányozás tárgya lehet.

A sorozat egyetlen további, még csak tervezett kötetéről kissé részletesebben szólok. Ludovico Antonio Muratori *Della regolata divozine dei cristiani*-jának fordítását 1763-ban adták ki Egerben A keresztény embernek valóságos áhítosságáról címmel. A kézirat, amelyről a nyomtatvány készült, ismeretlen. Ebben az esetben a betűhű szövegközlés csak az egri nyomdában megjelent könyvek helyesírásának vizsgálatához nyújtana bizonytalan támaszt, ráadásul anélkül, hogy ismernénk a fordító kéziratát és a szedő személyét. Sok bonyodalmat jelentenek a magyar helyesírásról szóló szakirodalomban a nyomtatványok írásképéből való ingatag következtetések, nem ritkán a szerző nyelvjárására is.

Muratori műve lelkiégtörténeti, főleg liturgiai szempontból a korra nagy hatást gyakorolt, elsősorban ezen szakterület iránt érdeklődőket képzeljük el majdani olvasóként. Reprint kiadását elvetettük, mert: 1. maga az eredeti nyomtatvány sem ritkaság, 2. egyetemi oktatói tevékenységem szomorú tapasztalata, hogy a hallgatóknak, a kezdő, de néha már idősebb kutatóknak is nehézséget jelent a régi nyomtatvány olvasása. És itt érdemes megállnunk. Szükséges-e az interneten olvasható (nemsokára olvasható) kéziratokról, nyomtatványokról betűhű, esetleg még a mai írásgyakorlatban nem szereplő betűformákat is utánzó kiadást készítenünk? Nem több-e még a szakmai haszna is olyan megbízható átírás közreadásának, amely a továbbiakban idézhető szöveggént szerepelhet? A betűhű másolatokat többnyire néhány szakember egymás számára jelenteti meg. Igényesen, szöveghűen átírt közreadást a szakmával foglalkozók, a szakma iránt érdeklődők és a művelt közönség egyaránt haszonnal forgathat. Le kell szögeznünk, hogy szöveghű átírásunkban sem engedünk teret az ún. népszerű kiadványok olyan elveinek, ahol az átírás nyelvtani szerkezetek vagy szavak megváltoztatását jelentheti. Bizonyos hangtani és egyéni sajátosságok eltűnése azonban elkerülhetetlen, ha csak az átírt áll a kutató vagy olvasó rendelkezésére. Szerencsére a digitalizált források közzétételével ezek is a kutatók szeme elé kerülnek. Ezt figyelembe véve vetjük el a betűhű szövegközlést mindazon esetekben, amikor a szöveg olvasása nem követel hosszú paleográfiai előtanulmányokat, amikor a szöveg hasonmása megjelenik, vagy akár internetes megjelenése várható.

Általában alapelvünk, hogy csak teljes művet jelentetünk meg. Ez mindenképpen szükséges ahhoz, hogy hitelesen tudjunk műelemzést végezni. A mű közléséhez a járulékos részek, ajánlások, előszavak, margóra írt és egyéb, a szerző vagy kiadó által elhelyezett feljegyzések is hozzátartoznak, ám ezek esetében sem csak a szolgálai másolás lehet jó megoldás. Például a margó szövege maradhat a margón, a jelzett helyre kerülhet a főszövegbe (tipográfiaiileg jelezve az attól való elkülönülést), de kerülhet lap alá is. Végjegyzetként való elhelyezéstől a használat nehézkessége miatt eltekintünk.

Milyen legyen átírásunk? Szöveghű vagy betűhű? (Szöveghű kiadáson mindig tudományos, kritikai igénnyel átírt kiadást értünk, ettől nem térünk el a nép-

szerűsítés kedvéért. Betűhű kiadás esetében is csak mai írásunk betűit használjuk.) Megfontolásra ajánlom alábbi szempontjainkat.

Szöveghű átírásunkban az eredetiben szereplő, szakmailag átgondolt hangzasképet egyeztetni kell a mai helyesírással. Tudatában vagyok annak, hogy sokféle szempont sérül a mai helyesírással közölt kiadások esetében, ha csak az átírás áll rendelkezésünkre. De előbb nézzük a mérleg másik serpenyőjét, az előnyöket.

1) Olyan idézhető szöveget bocsátunk a kutatók rendelkezésére, amely minden kiadásban egységes formában szerepelhet, ezáltal a filológiával nem foglalkozók alkalmi átírásaira nem lesz szükség.

2) Szövegkiadásaink internetre kerülésével jelentősen bővül a nyelvtörténeti, stilisztikai kutatások forrásbázisa, nyelvünk állandó fordulatai könnyen és széles körűen kereshetővé válnak.

3) A tudományágak művelésének utánpótlása, az érdeklődő szakmai közönség száma növekedhet, ha hiteles, ám különösebb előképzettség nélkül is olvashatóak kiadott szövegeink.

Nézzünk néhány hátrányt, kiküszöbölésükre tett javaslatokkal:

Bizonyos szövegek esetében előnyben kell részesítenünk egy-egy szakterület speciális szempontjait. Például éppen a nyelvészekét. Ilyenkor még sorozaton belül is változtatjuk a kiadás szabályait. Imént szoltam már erről.

Gondot jelenthet és jelent az, hogy ha szöveghű átírással egységesítünk, a forrás eredeti ritmusa megváltozhat. Nemcsak a központosítás maihoz igazítására gondolok, hanem főleg az időmértékes versek, szabály szerint kialakított kolonok ritmusának „elrontására”. Jelentheti ez időmértéket nem alkalmazó versformák esetében is a ritmikai változást. Egy példa: Egyetemi tananyag a Faludi tízes sor ismerete. A szakirodalom jelentős része szerint a sor nem a hagyományos énekek 6 + 4-es sora, hanem Faludi Ferenc által kialakított 6 + (3 + 1) osztatú, a végén kiaprózó „rebellis hangulatú ... [melynek] sorvégi utolsó szótagja ... csattan”. „Fortuna szekerén okosan ülj”. A versornak három szerzőtől származó kézírata ismert és van kritikai kiadása. Bennük a sor így szerepel: „Fortuna szekerén okosan ülj”. Kiadók hosszú sora (RÉVAI MIKLÓS, BATSÁNYI JÁNOS, TOLDY FERENC és antológiák) hozzák a verstani szakirodalomban máig továbbgörgötett „okosan” változatot. S hiába javította ezt kritikai szövegkiadásában már 1900-ban NÉGYESY LÁSZLÓ „okosan”-ra, (FALUDI F. 1900) ma is gyakoribb a kiaprózást bizonyító „okosan” változat (SZELESTEI N. 2010: 127–129).

Mindenképpen megemlítem még egy jelentősnek vélt kezdeményezésünket. 1800 előtti imádságainkat, népekeinket és prédikációinkat az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoportban számítógépes adatbankokba rendezzük. Hosszú időre tervezett, a Magyar Tudományos Akadémia által támo-

gatott munkáról van szó, amelynek során kutathatóvá szeretnénk tenni múltunk ezeket a (magyar művelődéstörténet szempontjából) különösen jelentős forrásokat, azoknak teljes szövegét adatbankunkba visszük be. Alapkérdés: Milyen olvasattal? Az előzetes viták ismertetése helyett csak a döntést mondom el: Szövegűen, mai helyesírással, háttérszöveggé megadva a forrásban szereplő változatokat: átírtan, nem szavanként, hanem szintaktikai egységként. Tesszük mindezt azért, hogy adatbankunk minél szélesebb kutatási lehetőséget teremtsen a magyar nyelv-, irodalom- és művelődéstörténet kutatóinak.

Tudatában vagyunk annak, hogy minden kutatói igénynek nem tudunk eleget tenni adatbankjainkkal. De ezek jelentős részét pótolja, hogy az adatbankokba táplált források eredetijének digitalizált változata a képernyő megfelezésével és egy kattintással együtt lesz tanulmányozható. Bár ma még ez többnyire nem lehetséges a gyűjtemények és a digitalizálási közpénzek marakodók, a digitális felvételeket árusítók furcsa jogszemlélete miatt. Ma még megoldatlan, hogy a kutatók szabad hozzáférésű interneten dolgozhassanak a közpénzből örzött nemzeti örökségünk közpénzből digitalizált termékeivel. Reméljük, rövid időn belül változik a helyzet és a kiadványokat, adatbankokat és az eredeti dokumentumok jó minőségű digitális felvételeit együtt láthatjuk otthoni képernyőnkön. Ebben az esetben elcsitulhat az irodalmárok, nyelvészek és történészek ellenérdekeltsége, hiszen mindegyik fél végezheti az idézhető szöveg és az alapul szolgáló hasonmás együtt-látásával a maga tevékenységét, formai és tartalmi elemzést, nyelvészeti és irodalmi sajátosságok vizsgálatát, s közben mindegyik szakterület forrásbázisa gyors ütemben növekedne.

Egy káros jelenségre már most figyelhetünk. Az állami pénzekből folyó kutatások összehangolatlanságára. Mennyire jó volna például, ha a különböző, magyar nyelvű szövegeket tartalmazó adatbankok egységes átírással készülnek! Ehhez nagyszabású, tudományos egyetértésen alapuló koncepció és arra támaszkodó felelős politikai döntés kellene. Közpénzeket osztani digitalizálásra, adatbanképítésre csak a folyamat végén, előre kialakított feltételekkel volna szabad. Mert ha a létrehozott szövegkorpuszok más-más átírással kerülnek különböző adatbankokba, azok csoportérdekek mentén készülnek, csak részben lesznek alkalmasak a kutatóknak a számítógépes kutatások adta előnyöket biztosítani. Persze nehéz volna a megegyezés, ez eddig sem sikerült a forráskiadási szabályokat tekintve. A digitalizált források szaporodása és ennek következtében az új kutatási lehetőségek előbb-utóbb kikövetelik a szakmai egységet. Ma még azonban, sajnos, a pályázatok külön nyomvonalon járatják a szakmákat. A szakterületek pedig elkülönülten nem képesek a politikai döntéshozóknál elérni, hogy a digitalizálásért versengők ne csak anyagi érdekeikre figyeljenek. A tudós szakma és a politikai akarat összefogására és széleskörű tájékoztatásra, meggyőzésre volna szükség.

Maradjunk azonban a jelenben. Lehetne még sorolni az érveket a betűhű és szöveghű kiadás előnyeiről és hátrányairól. Az egyes szakterületek képviselőinek többsége (a múltból eredően) sajnós ma is ellenérdekeltként látja a nyelvészek, irodalmárok, történészek kiadási gyakorlatát. Két nagyon súlyos érv áll egymással szemben: az olvasóbarát, az ismeretek megszerzését könnyítő, a magyar nyelvtörténetnek és stílusnak kereshető adatbankot létrehozó szöveghű kiadások, illetve a csak szakmai közönségnek, néha csak egy-egy szűk szakmának az érdekei. Úgy látom, hogy papír alapú és digitális kiadásainkban a mérleg nyelve a szöveghű közlések felé tolódik.

Irodalom

FALUDI FERENC 1900. *Faludi Ferencz versei*. Összeszedte és jegyzetekkel kísérte NÉGYESY LÁSZLÓ. Franklin Társulat, Budapest.

T. FEJES ILDIKÓ (szerk.) 2013. *Szent Bernát világosvölgyi apátúrnak az jó életnek módjáról való könyve. Ebeczky Sándor fordítása (1612)*. PPKÉ BTK, Piliscsaba. (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti források, 1)

SZELESTEI N. LÁSZLÓ 2008. Szent Bernát – és régebbi irodalmunk. In: Sz. N. L.: *Rekatolizáció és barokk áhítat*. METEM, Budapest. 7–16.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ 2010. *Eszmék és arcok a 18. századi Magyarországról*. Universitas, Budapest. (Historia litteraria, 26).

SZÖGI LÁSZLÓ

*Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
szogi.laszlo@btk.elte.hu*

**„Az ismeretlen magyar felsőoktatás”
A magyar értelmiségi adattár összeállításának
első eredményei 1150–1850**

Abstract

**„The unknown side of Hungarian higher education” First steps of a
database of Hungarian university students (1150–1850)**

Except for some early attempts there were no universities in Hungary in the Middle Ages. That is why the peregrination of Hungarian students has a great significance and the computer database of students studied abroad is very important. There were about 100,000 students registered at a university outside Hungary between 1150 and 1918. The other aim of our research team is to make a database of almost 300,000 students who studied in the 115 ecclesiastical or secular universities in Hungary before 1850. A consistent processing system was worked out for unified and complex queries.

Keywords: peregrination or studying abroad, universities in Hungary before 1850, electronic data base, ecclesiastical and secular higher education

A magyar közvélemény sajnálatosan keveset tud a hazai oktatásügy, ezen belül is a magyar felsőoktatás korai történetéről, intézményeiről, fejlődéséről. Ha őszinték vagyunk, akkor el kell mondanunk, hogy az átlagos magyar középiskolában a diák megtanulja, hogy Nagy Lajos király Pécsen egyetemet alapított, de ez nem sokáig állott fenn. Ezután feltételezhetően szóba kerül Pázmány Péter nagyszombati egyetemalapítása, s esetleg az 1635-ös évszám is. Jó esetben a felvilágosult abszolutizmus kapcsán említésre kerül a Selmeci Bányászati Akadémia alapítása, majd a Nagyszombati Egyetem Budára költöztetése 1777-ben. A keszthelyi Georgikon feltehetően említésre kerül még, a 19. században pedig bizonytalannal szólnak arról, hogy a dualizmus idején hatalmas fejlődés következett be, de hogy ez intézményeiben mit jelentett, arra aligha marad idő. A vidéki egyetemek alapításáról szólnak még a 20. században, Klebersberg Kuno nevével kapcsolatban, de valahol itt ér véget a magyar felsőoktatásról szóló tényanyag említése.

Nem véletlen ezek után, ha a hazai közvéleményben egy olyan kép alakult ki, hogy Magyarországon 1635 előtt nem volt egyetem, az is csak egy kis jezsuita tanintézet volt és felsőoktatásról csak valamikor a 18. század végétől beszélhetünk, de valódi egyetemi képzés itt igazában a kiegyezés után kezdődött. Ehhez képest nehéz megérteni, hogy hogyan volt Magyarországon a középkortól kezdve – bár kétségtelenül a nyugat-európainál kisebb számban – de ugyanolyan magas szintű műveltséggel rendelkező egyházi és világi értelmiség? Ugyancsak nehéz azt is megmagyarázni, hogy a 18. és 19. század magyar értelmisége honnan kerül elő a felvilágosodás és a reformkor időszakában olyan nagy számban és olyan műveltséggel, amelyre lehetett a 19. század második felének gyors fejlődését építeni? Ezekre a kérdésekre csak akkor tudunk választ adni, ha megismerjük a magyar felsőoktatásügy fejlődéstörténetét, hazai intézményeit és külföldi kapcsolatait.

Tanulmányomban azokra a tényekre és intézményekre szeretnék rámutatni, amelyek a tavaly megalakult egyetemtörténeti kutatócsoport főbb kutatási tevékenységének középpontjában állnak, és amelyek magyarázatot tudnak adni az előbb említett kérdésekre. Elsőként arra a ma már jól ismert tényre utalok, hogy a magyar értelmiségi képzés nem csupán a hazai intézményekben történt, s a legnehezebb történelmi korszakokban is százak tanultak Európa fontos egyetemein. Kutatócsoportunk egyik fő feladata a középkori külföldi magyar egyetemjárás, eddig soha nem látott pontosságú adattárának elkészítése.

A középkori egyetemjárás új kutatási eredményeiről egy sorozatban tesszük közzé az adatokat „Magyarországi diákok a középkori egyetemeken” címmel.

Most elegendő, ha csak azt jelzem, hogy immár 12300 körüli beiratkozást ismerünk tényszerűen az 1526 előtti korszakból. Ez minimum 11500 személyt jelent, mert néhányan több egyetemre is beiratkoztak. Izgalmas kérdés, hogy ezeket az adatokat össze tudjuk majd hasonlítani a ma már egyre több európai országban készülő hasonló adattárakkal és végre valóban pontosan meg tudjuk határozni Magyarország helyét a középkori tudományos transzfer folyamatában, természetesen a hozzánk hasonló adottságú régiókkal összehasonlítva.

A Mohács utáni magyar peregrináció adatbázisát két évtizedes munkával elkészítettük és ennek eredményeként 1526 és 1800 között jelenleg 27558 magyarországi diák beiratkozását ismerjük a korszak európai egyetemein, ami ténylegesen 22004 személy külföldi tanulását jelenti. A hosszú 19. századból, azaz 1801 és 1919 között eddig 60088 magyarországi beiratkozót találtunk az általunk vizsgált európai egyetemeken és főiskolákon. Ez számításaink szerint 50996 természetes személyt jelent a többszörös beiratkozások következtében.

A kutatás eredményeit „Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban” címmel egy adattár sorozatban tesszük közzé, amelyben eddig 21 kötet jelent meg.

Összességében tehát a középkori kezdetektől Trianonig legalább 100 ezer külföldi beiratkozást ismerünk külföldi egyetemeken, minimum 84500 személytől. Az természetesen külön kutatás tárgya lehet, hogy ez a szám nemzetközi összehasonlításban soknak, vagy kevésnek minősül, de az nem vitatható, hogy a hazai értelmiség létrejöttében és az Európához való felzárkózásunkban szerepük óriási volt.

Az előbb feltett kérdéseket azonban e tények közlésével még aligha válaszoltuk meg, mert kizárólag külföldön való képzésből nem jöhetett volna létre az a szélesebb hazai honoratior vagy éppen nemesi értelmiség, amely a 18–19. századi nagy társadalmi változások szélesebb társadalmi bázisát képezte, s amely a fejlődés motorja lett. Fel kell tennünk a kérdést, ők hol szerezték műveltségüket, hol képezték őket, s valójában hányan lehettek?

E kérdés megválaszolásához kell megvizsgálnunk a hazai felsőoktatás változásait a 18. században és a 19. század első felében. Először arra a kérdésre kell választ találnunk, mit tekintünk felsőfokú képzésnek a korabeli Magyarországon? Ha abból indulunk ki, hogy mindazt, ami túlmutat a kor középfokú iskoláin, akkor természetesen azokat az intézményeket kell keresnünk, ahol a hatosztályos gimnáziumi oktatás utáni további képzésről van szó. Tekintve, hogy Magyarországon és Erdélyben éppen a 16. században terjedt el a kollégiumi típusú oktatás rendszere, meg kell találnunk, hol lépett túl a hat klasszikus gimnáziumi osztályon az adott tanintézet. Valamennyi történelmi felekezet a 16–18. században kiépítette saját oktatási rendszerét. Elsőként az evangélikusok hozták létre, líceumnak nevezett iskoláikat Erdélyben, a Felvidéken és a Nyugat-Dunántúlon. Ezután a reformátusok kollégiumnak nevezett iskoláikat az ország számos régiójában, ugyanígy az unitáriusok hasonlóan kollégiumaikat, elsősorban Erdély területén. A híres protestáns iskolákban azután kialakultak az ún. felsőbb vagy akadémiai osztályok, amelyekben a gimnázium után bölcsészeti, jogi és teológiai ismereteket oktattak, de úgy, hogy ezek az intézmények tudományos fokozat adására nem voltak jogosultak. Ebben az értelemben nem voltak jogi értelemben vett egyetemek, de az itt tanuló tógatus diákok mégis felsőfokú tanulmányokat folytattak. Közülük a legkiválóbbak tanulmányaikat külföldi egyetemeken folytatták tovább, és sok esetben ott szereztek tudományos fokozatot.

A katolikus oktatás megújítói a jezsuiták voltak, akik 1599-ben végleg elfogadott oktatási rendszerükben pontosan meghatározták a közép- és felsőfokú oktatás közötti határokat. A jezsuita hatosztályos gimnázium után tovább lehetett lépni azon intézetekbe, amelyek pápai, vagy császári jóváhagyással elnyerték az akadémiai rangot, vagyis mai értelemben egyetemek lettek. A csonka szerkezetű jezsuita egyetemek két karból álltak, a három évfolyamos *Facultas Philosophiae*-ből, amelyen már tudományos fokozatokat lehetett szerezni, valamint az ez után következő négy évfolyamos *Facultas Theologiae*-ből, amely a papi és rendi utánpótlás képzését szolgálta. Az egyes szerzetesrendek, valamint

az egyházmegyék, saját utánpótlásuk céljából ugyancsak bölcsészeti és teológiai kurzusokból álló rendi főiskolákat, szemináriumokat tartottak fenn.

A jogi képzés, egyetemi szinten kezdetben kizárólag a Nagyszombati Egyetem 1667-ben alapított jogi fakultásán folyt, majd ehhez 1740-ben az Egri Jogakadémia csatlakozott. A 18. század végén nagyot változott a protestáns felsőoktatás és nagyon sok protestáns liceumban, kollégiumban jogi kurzusok indultak. Nyilvánvaló, hogy ezen intézmények hallgatóit 1850 előtt felsőfokú tanulmányokat végzőknek kell tekintenünk. Ezeken kívül az egyes korszakoknál kitérek azokra az új típusú intézményekre, amelyek tovább színesítették a hazai felsőoktatási intézményhálózatot a felvilágosodás és reformkor időszakában.

Az újkori magyar felsőoktatás történetét áttekintve, arra a meglepő végeredményre jutunk, hogy 1850 előtt 115 intézményt ismerünk, ahol valamilyen formájú felsőfokú képzés folyt az országban, beleértve Erdély és Horvátország területét. Ezek közül a megmaradt források tekintetében a következő a kronológiai megoszlás.

5 intézmény	1585–1600 közötti
8 intézmény	1601–1650 közötti
9 intézmény	1651–1700 közötti
12 intézmény	1701–1750 közötti
47 intézmény	1751–1800 közötti
34 intézmény	1801–1850 közötti
115 intézmény	1585–1850

Munkánk során közös adatbázisban dolgozható fel 20 olyan intézmény, amelyek ugyanabban a városban működtek, ideértve 3 generális szemináriumot és 2 görög katolikus szemináriumot. Tehát levonódik az intézmények számából 25. Ezek a következők: Eger teológia, bölcsészet, jog, Pécs teológia, bölcsészet, jog; Kassa teológia, bölcsészet, jog (3 intézmény); Nagyvárad teológia, bölcsészet, jog; Győr teológia, bölcsészet, jog (3 intézmény); Temesvár teológia, bölcsészet, jog; Nagyszombat teológia, bölcsészet; Szombathely teológia, bölcsészet; Szatmárnémeti teológia, bölcsészet; Kalocsa teológia, bölcsészet; Vác teológia, bölcsészet; Rozsnyó teológia, bölcsészet; Balázsfalva teológia, bölcsészet; Kolozsvár teológia, bölcsészet, jog, sebészet (3 intézmény); Zágráb teológia, bölcsészet, jog (3 intézmény); Selmechánya bányászat, erdészet; Zágráb generális szeminárium; Eger generális szeminárium; Pest generális szeminárium. Ezen kívül 1848 előtt a körösi görög katolikus szeminaristákat Zágrábban, a nagyvá-

radi görög katolikus kispapokat pedig a nagyváradai római katolikus szemináriumban képezték.

Összesen tehát 115 intézményről van szó, amelyek közül: 3 egyetem (Nagyszombat, Pest, Kolozsvár), 6 királyi jogakadémia (Pozsony, Kassa, Nagyvárad, Győr, Kolozsvár, Zágráb), 1 jogi szakiskola (Pest), 1 művészeti iskola (Pest), 4 műszaki, reáltanintézet (Selmecbánya bányászati, Pest mérnöki intézet, Pest ipartanoda, Fiume tengerészeti), 4 agrártanintézet (Keszthely, Magyaróvár, Pest állatorvosi, Selmecbánya erdészeti), 19 katolikus líceum, akadémia, 16 református kollégium, 10 evangélikus líceum, kollégium, 1 unitárius, 1 görög katolikus líceum, 3 ortodox teológiai akadémia. 29 egyházmegyei, és generális szeminárium, 17 szerzetesrendi főiskola.

Az összevonások után, a 17 szerzetesi intézményt is beleszámítva 90 különféle adatbázist kell készítenünk, amelyek később egy egységes rendszert fognak alkotni. Érdeemes a fejlődést korszakonként nyomon követni.

A 16. században tudjuk, hogy az első protestáns kollégiumok már 1531-ben (Sárospatak és Pápa református kollégiumai), illetve 1538-ban (Debrecené) megalakultak és 1566-ban már létrejöttek az első egyházmegyei szemináriumok (Nagyszombatban, illetve Zágráiban), de sajnos ezek hallgatói névsorai nem maradtak ránk. Pápáról 1585-ből, Debrecenből 1588-ból ismerjük az első névsorokat, viszont a Brassói Evangélikus Gimnázium első anyakönyve 1544-től fennmaradt, de abban a század végétől lehetnek adatok felsőfokú tanulmányokra.¹ A hasonló nagyszombeni és beszercei anyakönyvekről jelenleg nincs biztos információnk.

A 17. század első felében újabb intézetek alakultak. Ezek közül a Bethlen Gábor által 1622-ben alapított híres Gyulafehérvári Kollégium feltehetően létező anyakönyvei az 1658-as tatárdúláskor elpusztultak. A Zilahi Református Kollégium anyakönyveit még nem adták ki, ennek kutatása szándékunkban áll.² A század első feléből már ismertek a Sárospataki Református Kollégium anyakönyvei (HÖRCSIK 1998) és ha nem is eredetiben, de másodlagos forrásokból összeállíthatók a Nagyszombati Egyetem hallgatói névsorai (BOGNÁR – KISS – VARGA 2002; KÁDÁR – KISS – PÓKA).

Ugyancsak a 17. század első felében már működtek a pálosok és a ferences mariánusok hazai rendi szemináriumai. Itt kell megjegyeznem, hogy a szerzetes-

---

¹ Archiv und Bibliothek der Honterusgemeinde, Evangelische Kirche A. B. Kronstadt; Anyakönyv 1544–1810. – Ezt a forrást még nem állt módomban kutatni.

² Az iratokat Románia Nemzeti Levéltára Kolozs Megyei Igazgatóságán őrzik: 438. Colecția Colegiului Reformat Zalău 1646–1936. Nincs információnk, hogy milyen névsorok maradtak meg.

rendek hallgatói névsorainak összeállítása nagyon nehéz feladat, nemcsak a források hiányossága miatt, hanem azért is, mert ezek képzőhelyei folyamatosan változtak, a novíciusok rendházzól rendházra vándoroltak, vagyis itt nem székhelyhez, hanem személyekhez lehet csak kötni a képzés folyamatát. Éppen ezért ezzel az intézménytípussal csak a kutatás későbbi szakaszában kívánunk foglalkozni.

A 17. század második felében az előzőnél már kedvezőbb a helyzet. Az 1662-ben alapított nagyenyedi, és az 1669-ben létesült szászvárosi református kollégiumok anyakönyvei megmaradtak, sőt kiadásra is kerültek (JAKÓ–JUHÁSZ 1979; ÖSZ 2006). 1657-ben megalakult a második jezsuita akadémia Kassán, amelynek névsorai szintén rendelkezésre állnak. A század legvégén, 1698-ban újra megnyílt a korábban már létezett, de több évtizedig szünetelt kolozsvári, ugyancsak jezsuita akadémia, amelynek diáklisztáját másodlagos forrásokból sikerült rekonstruálni (VARGA 2007). A török kiűzése után 1700-ban Egerbe visszatért püspökség szemináriumának is megmaradtak nagyon korai levéltári forrásai.

A 18. század első felében néhány további új intézmény alakult, illetve régebbi intézmények forrásai ettől kezdve maradtak ránk. A protestáns kollégiumok közül a Gyulafehérvárról Marosvásárhelyre költöző református intézmény névsorai 1716-tól már ismertek (TONK 1994).³ A történetét 1568-tól származtató kolozsvári Unitárius Kollégium diákjegyzékét 1721-től őrzi az ottani unitárius levéltár. E korszakban a jezsuiták előbb Budán alapítottak újabb akadémiát 1713-ban, de névsoraikat csak 1730-tól ismerjük.⁴ Az 1745-ös alapítású győri intézményük névsorai viszont egyelőre nem ismertek. E korszakban fejleszti akadémiai szintre Bél Mátyás a pozsonyi evangélikus liceumot, de a forrásokból ekkor még nehéz meghatározni azt, hogy kik tanultak a felsőbb évfolyamon.⁵ Néhány újabb szerzetesrendi főiskola mellett, e korszakból már ismerjük a veszprémi és a nagyváradi egyházmegyei szemináriumok néhány hallgatói névsorát. A legrégebbi ortodox papi szeminárium 1702-től működött Karlócán, de eddig minden igyekezetünk ellenére forrásairól nincs pontos információnk.

A legnagyobb változásokat a magyar felsőoktatási rendszerben a 18. század második felében tapasztalhatjuk. A felvilágosult abszolutizmus időszakában óriási változások következtek be, részben Mária Terézia, részben II. József ural-

---

³ Az alsóbb osztályok névsorai már 1653-tól megvannak, de a tógatusoké csak későbbtől.

⁴ ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattára F 89. Catalogus studiosorum in archi-episcopali Societatis Jesu Academia Budensi 1730–1773.

⁵ A pozsonyi liceum anyakönyveit a Szlovák Tudományos Akadémia Könyvtárának kézirattárában őrzik.

kodása alatt. Egyrészt meg kell emlékeznünk a jezsuita rend feloszlatásáról, amelynek eredményeként megszűnt, illetve átalakult mind a hat jezsuita egyetem, vagy akadémia. Nagyszombat, Kassa, Zágráb, Kolozsvár és Győr főiskolái alakultak át állami tanintézetté, a Nagyszombati Egyetem Budára költözött, így az ottani akadémia beszüntette működését.

Az 1777-es Ratio Educationis rendelkezései szerint hat királyi kerületi akadémia jött létre két éves bölcsészeti és két évfolyamos jogi karokkal. 1777-ben Nagyszombat, Kassa, Győr, Nagyvárad, Zágráb és Kolozsvár adott helyet a királyi akadémiáknak, 1784-ben a nagyszombati Pozsonyba, a győri Pécsre költözött, de az utóbbi 1802-ben visszakерült Győrbe.

Az állami oktatáspolitikai törekvéseinek megfelelően megkezdődött az új, szakirányú felsőoktatási intézmények létrehozása. A piaristák vezette szenci Collegium Oeconomicum 1763–1776 közötti működése egy rövid életű kísérlet volt, de 1776-ban már akadémiai szintre emelkedett a bányatisztképzés Selmecbányán. 1782-ben megkezdődött a hazai mérnökképzés az Institutum Geometrico-Hydrotechnicumban, majd az állatorvosképzés 1787-ben az Institutum Veterinariumban. Mindkettő a már Pestre költöztetett egyetem keretében. A század legvégén, igaz magánkezdeményezésből, de Keszthelyen elindult az agrárszakemberek képzése a Georgikonban. A magyarországi Piarista Rend a 18. század második felében több gimnáziumban megkezdte a felsőfokú bölcsészeti tanfolyamokon való oktatást. Pest, Vác, Tata, Kalocsa, Szeged adott helyet rövidebb-hosszabb ideig ilyen tanfolyamoknak. Vácon és Szegeden egészen 1850-ig működtek e kétéves bölcsészeti kurzusok, amelyekről ugyanúgy lehetett beiratkozni az egyetemek felsőbb fakultásaira. Pest városában rövid ideig egy jogi szaktanfolyam is működött 1756 és 1771 között, ami mutatta a jogászképzés iránti igény növekedését.

A korszak felsőoktatási rendszerét hatalmas mértékben változtatták meg II. József egyházpólitikai rendelkezései. A türelmi rendelet kiadása után soha nem látott virágzásnak indult a protestáns felsőoktatás. Az evangélikus, református és unitárius líceumok és kollégiumok egymás után indították be felsőfokú tanfolyamaikat, esetenként csupán bölcsészeti, másutt már jogi kurzusokat is, természetesen a teológiai képzés mellett. A már minden egyházmegyében megalakult szemináriumokat II. József ún. generális szemináriumokban vonta össze, előbb Egerben, Pesten, Zágrábban, később kizárólag Pozsonyban. Mindez hatalmas zavarokat okozott a papképzésben, de 1790 után fokozatosan visszaállt a korábbi rendszer. E korszakban a görög katolikusok bölcsészeti és teológiai főiskolái is megalakultak, a románoké Balázsfalván, a ruszinoké Ungváron. Az ortodox románok részére előbb Nagyszében, majd már a 19. század elején, Aradon nyílt szeminárium.

A 19. század első felében még szélesebb lett a hazai felsőoktatási kínálat. Valamennyi katolikus egyházmegye székhelyén bölcsészeti és teológiai képzés

volt a papnövendékek részére. Ezek közül néhány bölcsészeti kurzus azonban nyilvánossá vált és világi hallgatóknak is rendes kétéves tanfolyamban biztosította az akkori akadémiai képzést. Ilyen bölcsész akadémiák működtek Szombathelyen, Nagyszombatban, Szatmárnémetiben, Rozsnyón és Temesváron. Katolikus Jogliceum létezett már régóta Egerben, s újabb alakult Pécsen, majd Temesváron. A szakirányú felsőoktatás újabb intézményei jöttek létre Magyaróváron, és Selmecbányán, amelyeken német tannyelvű mezőgazdasági, illetve erdészeti képzés kezdődött. Fiumében tengerészeti szakiskola nyílt és korszakunk legvégén, igaz, hogy egy magán tanfolyam formájában, de a művészképzés is megkezdődött Pesten.

A most folyó kutatás nehézségeit és méreteit jellemezve elmondható, hogy a vizsgálandó intézmények földrajzi megoszlása a mai határok szerint a következő. Az intézmények egykori székhelye közül 48 Magyarország, 29 Románia, 27 Szlovákia, 9 Horvátország, 1 Szerbia, 1 Ukrajna területén van. A kutatandó és feldolgozandó forrásanyag legalább 103 hazai és külföldi közgyűjteményben található. Ebből 86 levéltár, 2 irattár és 15 könyvtár.

Ezek közül 59 közgyűjtemény magyarországi, amelyből 46 levéltár, 2 irattár és 11 könyvtár. 17 közgyűjtemény szlovákiai, ebből 15 levéltár és 2 könyvtár. 15 közgyűjtemény romániai, ebből 13 levéltár és 2 könyvtár. 7 közgyűjtemény horvátországi, valamennyi levéltár. 4 közgyűjtemény szerbiai, levéltár. 1 közgyűjtemény ukrainai, levéltár.

Módszertani szempontból fontos hangsúlyozni, hogy az adattár nem forráskiadvány a klasszikus szabályok szerint. Az adatokat úgy rendezi egységes formába, hogy az eredeti tartalom ne sérüljön, viszont lehetőség legyen a legkülönbözőbb lekérdezésekre, amelyek más módszerekkel nem lennének elérhetők. Olyan hozzáadott értéket hordoz, amely – igen jelentős munkával – a forrásokból új információkat tud kinyerni. Anyakönyvek esetén az eddigi módszertani megbeszélések alapján akár 75 adat is leírható egy-egy hallgatóról. Ez azt jelenti, hogy valamennyi személyes és tanulmányi adatot egymástól elkülönítve külön-külön rovatba kell és lehet bejegyezni szabályozott és egységes formában, ami később lehetővé teszi a nagyon sok szempont szerinti keresést. Természetesen az esetek többségében ennél jóval kevesebb adat áll rendelkezésünkre. A legfontosabb adatok a következők:

1. Az intézmény kódszáma
2. A hallgató neve, keresztnéve, névvariációi, előneve
3. Vallási adatok
4. Társadalmi állás
5. Nemzetiség, később anyanyelv
6. Életkor, vagy a születés időpontja

7. Születési, vagy származási hely
8. Apa, gyám, vagy anya neve
9. Apa, gyám foglalkozása
10. A beiratkozás és a tanulmányok adatai
11. Fakultás, tagozat, szak megjelölése
12. Előzőleg látogatott iskola megnevezése (közép-, felső-)
13. Kapott ösztöndíj, támogatás megnevezése
14. Megszerzett diplomák, fokozatok megnevezése
15. Az intézményből való távozás időpontja
16. A felhasznált forrás adatai

A kutatás várható eredményeként 1566–1850 között mintegy 250–300 ezer magyar tanintézetekbe beiratkozott hallgató személyi és tanulmányi adatait lehet összegyűjteni. Ha ezt a munkát időben kiterjesztjük az első világháború végéig, akkor 1850–1918 között további mintegy 1,5–2 millió magyar tanintézetekbe beiratkozott hallgató személyi és tanulmányi adata állna rendelkezésünkre. Ennek kutatási és feldolgozási ideje azonban olyan óriási feladat, ami egy kutatócsoport legalább egy évtizedes munkáját igényelné, a megfelelő személyi és anyagi feltételek biztosítása esetében. Úgy vélem, hogy ezt a befektetést a magyar tudománynak érdemes megtenni, hiszen az adattár elkészítése évszázados hiányt pótol, másrészt számos további kutatáshoz lesz óriási segítség.

Kiadványaink

Magyarországi diákok a középkori egyetemeken című sorozat

1. TÜSKÉS ANNA 2008. *Magyarországi diákok a Bécsi Egyetemen 1365–1526*. Budapest.

A krakkói és prágai peregrináció adattárának kiadását 2014-ben tervezzük.

Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban című sorozat

1. SZÖGI LÁSZLÓ 1994. *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemlein I. 1790–1850*. Bp. – Szeged.

2. KISS JÓZSEF MIHÁLY 2000. *Magyarországi diákok a Bécsi Egyetemen 1715–1789*. Budapest.

3. SZÖGI LÁSZLÓ 2000. *Magyarországi diákok svájci és hollandiai egyetemeken 1789–1919*. Budapest.
4. MÉSZÁROS ANDOR 2001. *Magyarországi diákok prágai egyetemeken 1850–1918*. Budapest.
5. SZÖGI LÁSZLÓ 2001. *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919*. Budapest.
6. HEGYI ÁDÁM 2003. *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526–1788 (1798)*. Budapest.
7. SZÖGI LÁSZLÓ – KISS JÓZSEF MIHÁLY 2003. *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és főiskolákon 1849–1867*. Budapest.
8. FAZEKAS ISTVÁN 2003. *A Bécsi Pazmaneum magyarországi hallgatói 1623–1918 (1951)*. Budapest.
9. SZÖGI LÁSZLÓ 2003. *Magyarországi diákok lengyelországi és baltikumi egyetemeken és akadémiákon 1526–1788*. Budapest.
10. PATYI GÁBOR 2004. *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és főiskolákon 1890–1918*. Budapest.
11. TAR ATTILA 2004. *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789*. Budapest.
12. VARGA JÚLIA 2004. *Magyarországi diákok a Habsburg birodalom kisebb egyetemein és akadémiáin 1560–1789*. Budapest.
13. KISSNÉ BOGNÁR KRISZTINA 2004. *Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben 1526–1789*. Budapest.
14. GÖMÖRI GYÖRGY 2005. *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789*. Budapest.
15. BOZZAY RÉKA – LADÁNYI SÁNDOR 2007. *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*. Budapest.
16. SZLAVIKOVSKY BEÁTA 2007. *Magyarországi diákok itáliai egyetemeken I. rész 1526–1918*. Budapest.
17. SZÖGI LÁSZLÓ 2011. *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700*. Budapest.
18. ROBERT OFFNER – HANSGEORG VON KILLYEN 2013. *A bécsi orvossebészeti József-Akadémia (Josephinum) magyarországi növendékei 1775–1874*. Budapest.
19. SÁRKÖZI GABRIELLA 2013. *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1789–1919*. Budapest.
20. SZÖGI LÁSZLÓ 2013. *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és akadémiákon 1789–1848*. Budapest.

21. MÉSZÁROS ANDOR – SZÖGI LÁSZLÓ – VARGA JÚLIA 2014. *Magyarországi diákok a Habsburg birodalom kisebb egyetemlein és akadémiáin 1789–1919*. Budapest.

További három kötet kiadása még várható.

Irodalom

BOGNÁR KRISZTINA – KISS JÓZSEF MIHÁLY – VARGA JÚLIA 2002. *A Nagyszombati Egyetem fokozatot szerzett hallgatói 1635–1777*. ELTE, Budapest.

HÖRCSIK RICHÁRD 1998. *A Sárospataki Református Kollégium diákjai 1617–1777*. Sárospatak.

JAKÓ ZSIGMOND – JUHÁSZ ISTVÁN 1979. *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Kriterion, Bukarest.

KÁDÁR ZSÓFIA – KISS BEÁTA – PÓKA ÁGNES 2011. *A Nagyszombati Egyetem Hittudományi Karának hallgatósága 1635–1773*. ELTE, Budapest.

ŐSZ SÁNDOR ELŐD 2006. *A Szászvárosi Református Kollégium diáksága 1669–1848*. Kolozsvár.

TONK SÁNDOR 1994. *A Marosvásárhelyi Református Kollégium diáksága 1653–1848*. Szeged.

VARGA JÚLIA 2007. *A kolozsvári jezsuita gimnázium és akadémia hallgatósága 1641–1773 (1784)* Budapest.

TERBE ERIKA

*Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
terbe.erika@btk.elte.hu*

A misszilisek forráskiadásának módszertani kérdéseiről*

Abstract

On the methodology of missive editing

The principles of Hungarian missive editing goes back to 1833 and these are the academic requirements even today. According to these principles the text of the letters has to be letter-perfect and an introductory essay and notes to the letters have to be included in the publication. A lot of problems can be emerged during source editing: deformed personal names or older forms of geographical names. The unknown or old terms and expressions have to be explained in notes: e.g. Latin legal terminology, medical terms, names of clothes, animals, plants, old expressions, phrases or names of measures. Sometimes even dating and localizing a letter can be quite problematic.

Keywords: missive, source edition, notes, deformed names, localization, explanation of words

1. A magyar nyelvű misszilisek forráskiadásának alapelvei a 19. század első felében születtek. A Magyar Tudós Társaság 1833-ban Vörösmarty Mihály javaslatára határozza el a nyelvemlékek nyelvészeti szemléletű kiadását, hogy azokban a nyelvtudós vizsgálhassa a nyelv változását. A negyedik nagygyűlésen megfogalmazott kiadási elvek ma is elfogadott tudományos követelmények: Ezek szerint 1) A kézirat 16. század előtti legyen (ezt később 1550-re változtatják). 2) Hasonmást adjanak minden különböző kézírás egy lapjáról; a szöveget mai betűkkel írják át, de az eredeti helyesírással; a régi ábécét mai betűkkel magyarazzák, és az elavult szavakat és szószerkezetek jegyzetben fejtsék ki. 3) Előszó mutassa be a kézirat leírását, és amennyire ki lehet nyomozni, történetét. (MTTÉvk. II, 32)

---

* A tanulmány az OTKA K 81537. számú, „Régi magyar nyelvi források kiadásra való előkészítése és kiadása” című pályázat támogatásával készült.

Az első két kritérium, az évkör meghatározása és a betűhű átírás – szemlélet kérdése. A történészek, irodalmárok, nyelvészek munkáiban más-más prioritások jelennek meg, számos érv hozható pro és kontra a betűhű kiadás tekintetében. Ezzel a kérdéssel minden tudományterület sokat foglalkozott már eddig is. Jelen munkámban ezért inkább a misszilisekhez kapcsolódó tárgyi jegyzetek módszertani problémáira szeretném felhívni a figyelmet. A harmadik követelmény, vagyis a kézirat leírása, illetve az irat történetének feltárása, valamint a második pontban szereplő kíváncsi, az elavult szavak és szószerkezetek jegyzetelése ritkán jelenik meg a módszertani kérdéseket tárgyaló munkákban. Látványosan egyszerű feladatról van szó, azonban a gyakorlatban kiderül, hogy elég szerteágazó problémákra kell megoldást keresnie a kutatóknak.

A feladatot nehezíti, hogy nyelvészeti, történelmi, levéltárosi ismeretekre van szükség: jó, ha a forrásközlő el tudja olvasni a kora újkori – nyelvészeti korszakolás szerint – középmagyar kori szövegeket, mi több, tudja értelmezni azokat, beleértve a latin és német részeket is. Ezen kívül ismeri a különböző kézikönyveket, genealógiákat, földrajzi névtárakat, tisztában van a korabeli területi viszonyokkal, közigazgatási beosztásokkal, tudja, hogy hol kell keresni a tisztségviselők listáját, megküzd a régi mértékegységekkel és sikeresen fejt meg a scriptorok keze alatt eltorzult neveket. Belátható, a munka során elkerülhetetlen a társtudományok művelőinek folyamatos konzultációja.

2. Az utóbbi évtizedek nyelvészeti szemléletű missziliskiadási gyakorlata általában a HEGEDŰS–PAPP szerkesztette Középkori leveleink 1541-ig című kötetben (1991) meghatározott elvekhez igazodik. E szerint a kötetben az egyes irategységek elején található a lelőhely, az anyagi leírások, a bevezető magyarázatok és a közlések ismertetése. A levelek szövegére vonatkozó tárgyi jegyzetek a szöveggözlések után, a filológiai jegyzetekkel együtt olvashatók. A személyekre vonatkozó leírások egyrészt azonosítják azokat a szereplőket, akiket például csak tisztségük szerint említenek (pl. *egri püspök, érsek uram*), másrészt megkísérlik az illető legfontosabb életrajzi adatait összefoglalni. A helynevek lokalizációja tartalmazza a helység korabeli elnevezését, megyei hovatartozását, majd a földrajzi elhelyezkedés meghatározását. Ezt követi zárójelben a mai hivatalos név (magyar vagy idegen nyelvű), a megye vagy az ország megjelölése, ha változott a korabeli adatokhoz képest.

A levelek lelőhelyének, fizikai jellemzőinek a leírása általában nem okoz problémát, már ha a levél eredeti példányát a kezünkben tarthatjuk.

Az igazán összetett feladat a levél keletkezési körülményeinek a kinyomozása, a szövegben lévő homályos utalások felderítése, személyek, fogalmak azonosítása.

3. Általánosságban megállapítható, hogy azoknál az irategyütteseknél, amelyek összefüggő leveleket, például egy családi vagy egy magánlevelezést tartal-

maznak, az ismétlődő szereplők és az ismert életrajzi adatok több kapaszkodót adnak a kutatónak. Azonban itt is előfordulhatnak olyan nevek – főként személynevek, ritkábban földrajzi nevek –, amelyeket csak hosszas nyomozás után lehet azonosítani. Az eltorzult névalakok előfordulásának általában az az oka, hogy az idegen (többnyire német) nevet nem ismeri a scriptor, vagy nem látta még leírva, ezért a fülére hagyatkozva, fonetikusán írja le.

Valószínűleg ez történetelt Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin íródeákjával is, aki ezt írja Németújvárról 1568-ban egy kötelezvény kapcsán Batthyány Boldizsárnak: „Az levél mellett való személyek közül ugyan az k. atyja választotta **Bayzprokkar** uramat, és kérdette Balázs deákot, az másik hogy ki volna jó. Ű azt mondta hogy **Poppenham** uram is jó volna, kit az k. atyja is jónak hagyott. Immár k. magyar urak közül is válasszon kettőt.” (TERBE 2010: 130).¹

A szövegkörnyezetből kiderül, hogy nem magyar urakról van szó, de azt is megtudhatjuk, hogy a családhoz közelálló, bizalmas viszonyban lévő személyek. A *Bayzprokkar* név felbukkan 1569-ben is, Svetkovics Katalinnak egy Bécsben kelt levélben: „*Ez estve is bayzprokkar uram hivatott volt vacsorára [...]*” (175).

Az idegen eredetű nevek azonosításánál számításba kell venni a lehetséges hangtani variációkat, így például a német esetén a *b* mellett *v*-s kezdetű is lehet a név, az *-ayz-* rész pedig rejtheti az *-eis-* névrészletet is.

A torzult nevek esetében mindig fellelhető valamilyen hangtani szabályszerűség, de ezt sajnos többnyire csak utólag lehet rekonstruálni. Azt nem lehet előre tudni, hogy a név mely eleme, milyen mértékben változott el. Ezért gyakran a különféle névtárakban, archontológiákban is hiába keresnénk a nevet. Feltehetően azonban, hogy a nehezen érthető, leírható név más íródeáknál is torzult formában jelenik meg, de a tévesztés újabb, talán az eredetihez közelebb álló formát is eredményezhet. Ez esetben kézenfekvő megoldás volt a HEGEDŰS–PAPP szerkesztette Középkori leveleink 1541-ig című kötetben a Batthyányakhoz írt levelek átnézése. Egy 1530-as, Batthyánynénak címzett szombathelyi misszilisben hasonló névformát találtam: „Az itt való dolog mastan ez hogy ím szóltam **waychprokharal**” (HEGEDŰS–PAPP 1991: 193), majd más levelekben **Bayzprachar** (210), **wayzprochar** (218), **Bayzprohar** (545) névváltozatok is előfordulnak. A levelek tartalma alapján a szerkesztők megfejtették a talányt, és a *Weispriacher* névvel azonosították, egy Sopron és Zala megyei birtokos család tagjairól lehet szó.

A *Poppenham* név Svetkovics Katalin leveleiben többször is felbukkan: **her von Pappenham** (TERBE 2010: 105), **papham** (235), **Popenheim** (233), **popoham** (236), **pophlyham** (158), **popljham** (152, 161), **popohany**, (237),

¹ A misszilisekből vett idézeteket a tanulmányban modern helyesírással közlöm, a megadott hivatkozások betűhú átirással közlik a leveleket.

Poppenham (130), **popuham** (244), **popuhem** (244), **popúmham** (239) alakokban.

A levelekből azonosítani lehetett az illetőt, *Pappenheim* Konrád, német-római birodalom marsallja, a levélíró testvérének, Lamberg Józsefné, Svetkovic Annának a veje (TERBE 2010: 105).

Szerencsére azért ritka az ennyire elváltozott névalak, többnyire csak kisebb torzulások vannak, például *herberstaner*, *hermenstaner* 'Herberstein', *Trawchen*, *Trawchon*, *Thrawczen* 'Trautson'.

A nevek azonosításának egy másik esete, amikor csak a tisztségük szerint említik a szereplőket: például *órségi ispán*, *sáfár*, *erdélyi püspök*, *János püspök*, *őfelsége*, *locumtenens uram* 'helytartó', *Szaxoniai herceg*. Van, amikor csak a családi név szerepel: *Keglevicz*, *két Dochi*, *Révyay*, *Czobor*, *két Homonai* (Terbe 2010: 183). A fontosabb tisztséget betöltő személyek azonosítása többnyire sikeres, de a *Gergely madarász*, *Balázs deák*, *Leonóra asszony*, *Emre mester*, *Pethew uram felesége* típusú nevek azonosításához nem csak kitartás, de szerencse is szükségeltetik. A családi levelezésekben gyakran előforduló *lányom*, *fiam* megnevezést viszont fenntartással kell kezelni, mert nem csak vérszerinti gyermeket jelenthet, előszeretettel használták a fiatalabb rokonok megszólítására, említésére is.

4. A földrajzi nevek esetében is vannak olyan helyzetek, amikor több figyelmet igényel az azonosítás. Ilyen ok lehet a **régies alak** *Charlokewz* 'Csallóköz' (Terbe 2010: 125, 131), *chipria* 'Ciprus' (227), *Cheztreg* (114), *chyesdreg* (92) 'Csesztreg', *keztel* (141) 'Keszthely', *Zata* 'Szata' (160); a **nyelvjárásiasság** *kermend* (91) 'Körmend', *lewka* 'Léka', vagy az **idegen eredet** *Ebestorff* (193) 'Ebersdorf', *Nikispurg* (251) 'Nikolsburg' (a mai Mikulov), *Saxsonia* (84) 'Szász fejedelemség', *Slesya* (159) 'Szilézia', *Geréc* 'Graz', *Nikaci* 'Nicosia, Ciprus fővárosa' vagy éppen a **ma már nem használt elnevezések** *Korontárország* (215) *Carantini*, *Carinhini* (azaz *korontál* ~ *kolontár*) 'Karinthia'.

5. A személynevek és a földrajzi nevek mellett mindenképpen magyarázatot igénylő kifejezések közé tartoznak a következők is:

- 1) **latin nyelvű jogi terminológia:** *octava* 'ünnepnyolcadi törvényszék', *injuria* 'igazságtalanság', *opinio* 'vélemény', *director causarae* 'jogügyi igazgató', *sentencia* 'ítélet, döntés'; *protectionalis* 'védő, oltalmazó levél';
- 2) **betegséggel, gyógyítással kapcsolatos kifejezések:** *hagymáz* 'láz', *mátra* 'nőgyógyászati betegség', *raztya vagyon* 'rászt; lépbetegség, lépduzzadás', *fluxus* 'orrfolyás', *popeljom* 'popium, popiom, popolium; jegenyefa bimbóból, esetleg nyírfából készített kenőcs';

- 3) **ruházkodás elnevezései:** *cipellős, cipellés* 'lábbeli'; *taffota* 'könnyű selyem szövet'; *atlasz* 'sima selyemszövet'; *korcovát* 'dolmány, zeke', 'női ruháknál a derékkal egybedolgozott, fűzőszerű felsőrész';
- 4) **ma már kevésbé ismert állat- és növénynevek:** *pomagrama* 'gránátalma', *retyke* 'halfajta';
- 5) **ma már nem használatos elnevezések:** *eleven kút* 'eleven vízü kút', vagyis talajvízzel folyamatosan feltöltődő kút, nem ciszterna; *kenéz* 'kén'; *saffol* 'folyadéktartó edény', *rér* 'sógor'; *confectum* 'csemege';
- 6) **korabeli szólások, kifejezések magyarázata:** „Látja k. mint vagyon mastan az dolog, minden *sajtár* és nálunknál alább valók rajtunk kezdenek uralkodni” A *sajtár* itt 'tanulatlan deák, kezdő' jelentésű szó;
- 7) **dátum, egyházi ünnepek nevének feloldása:** *Szent Luca asszony napján* 'december 13.'; *Szent Mihály napja* 'szeptember 29.'; *kiskarácsony napján* 'január 1.'; *die festo domini Georgi* 'április 24.';
- 8) **régi mértékegységek:** *korc, korec* 'ürmérték, a köből negyed vagy hatod része'; *tung* 'ürmérték, hordócska, kád'. Némely elnevezés félreértésre is okot adhat. Egy 1568-as levélben olvashatjuk: „*El küldtem az én szolgálmat Németh Kristófot Bécsbe, hogy énnekem egynéhány tunával heringet vett volna*” (TERBE 2010: 154), majd 1569-ből: „*Ím kültem te k. egy tonna heringet*” (160).

Mielőtt még elkezdenénk azon lamentálni, hogyan szállítottak a 16. század közepén tonnaszámra heringet, érdemes kézbe venni Bogdán István könyvét (1991), amelyből a magyarországi ür- térfogat, súly és darabmértékek rendszeréről tájékozódhatunk. Így hamarosan kiderül, hogy a *tonna* ebben az esetben egy német eredetű darabmérték, és az eredeti szó 'hordó' jelentését alapul vevő, Európában elterjedt, nálunk ritkán használatos mérték. Egy tonna 1000 vagy 1200 darab heringet jelentett.

5. Az eddig tárgyalt esetek a szöveg magyarázatra szoruló, ma már nehezen érthető részeire vonatkoztak. Megesik azonban az is, hogy magát a levelet övezi teljes bizonytalanság.

5.1. Révai Miklós *Antiquitates* című művének kiadási munkálatai során figyelt fel a mű fordítója, VLADÁR ZSUZSA, és a kötet szerkesztője, ZSILINSZKY ÉVA arra a levéltörödékre, mely a Toldalék részben található. A levélrészlettel a szerző a korabeli nyelvallapotot kívánja bemutatni. Révai állítása szerint Pray György találta, és egy Cornides Mihályhoz írt levelébe tette bele, ezzel a megjegyzéssel: „Milyen kezdetleges állapotban volt nyelvünk még a XV. század

elején is! Olvasd el ezt a darabot, amelynek eredetije 1493-ból való.”² (RÉVAI 1803.)

A kiadvány készítőinek elsőként a levél datálása tűnt fel, hiszen ebből az időszakból nagyon kevés magyar nyelvű levél vagy jogi irat maradt fenn. Többnyire néhány magyar mondat latin szöveggörnyezetben, vagy pársoros önálló írás lelhető fel. Így tehát meglepő fejlemény lenne, ha egy terjedelmesebb jogi irat kerülne elő a 15. század végéről, hiszen ez a magyar nyelvű hivatali írásbeliség igen korai megjelenésére lenne példa.

Minden olyan esetben, amikor egyedi irattal van dolga a kutatónak, sokkal nagyobb a bizonytalanság. Mivel csak a levélben található információkból lehet kiindulni, más forrás nem áll rendelkezésére, különösen fontos mérlegelni, mennyire hihetők a levélben foglaltak. Mivel itt egy illusztrációként használt iratról van szó, az is felvetődhet, hogy a szerző készítette (kicsit sarkosabban: hamisította) a nagyobb nyomaték kedvéért.

5.2. Az eredeti levél nincs meg, de az Evangélikus Levéltárban őrzik Cornides Dánielnek azt az ötkötetnyi levelezését, amelynek 1. kötetében megtalálható a pozsonyi keltezésű, 1773. február 18-án írt Pray-levél (V/36/1 EOL AGE/V. 36/1), ahonnan kimásolta Révai a részletet. Maga a levéltöredék az Antiquitatesben tulajdonképpen lényegtelen mellékszál, Révai példaként hozza a Halotti beszéd kapcsán: „hogy kitűnjék, nem nyelvünk, hanem a helyesírás volt olyan kezdetleges, amilyennek Pray mondja. A helyesírást helyreállítva eléggé megmutattam, hogy még a távoli korból származó halotti beszédeink sem térnek el annyira mai beszédünktől, és nem idegenek, ahogy a legtöbbben vélik. Még kevésbé tér el ez a darab.”(RÉVAI 1803: 339.)

Révai a műben két oszlopban közli a levél szövegét, dőlt betűvel a Pray-féle másolat, mellette saját olvasatában, mai helyesírással. A töredékből nem derül ki, hogy ki a címzett, és hiányzik a levél vége, beleértve a dátumot és a keltezés helyét is.

A levél időbeli elhelyezését két irányból kezdhetjük. Első megközelítésben már megfogalmazódtak a kételyek, mint nyelvmélték erősen vitatható, hogy a 15. század végén keletkezett. A másik irány a tartalmi elemzés, a levélben szereplő személyek, események azonosítása. Az irat szerencsére bővelkedik személynevekben és helynevekben is, ez megkönnyítette a munkát. A műfaját tekintve leginkább kezeslevélnek mondható irat első mondata tisztázza a levélíró személyét: „Én Sípos Péter, Dobó Ferenc uram ő nagysága jobbágya”. Az első nyom, amin el lehet indulni, Dobó Ferenc neve, mint birtokost könnyebb azonosítani, mint a jobbágy Sípos Pétert. A *Dobó* név jól ismert a magyar történelemben,

---

² A Révai 1803-as kötetéből származó idézeteket C. VLADÁR ZSUZSA fordításában közlöm.

Nagy Iván genealógiájának Pótkötete szerint a Dobó családban két Ferenc volt, Dobó István testvére és fia. A két Ferenc családi viszonyait elemezve, valószínűbbnek tűnik, hogy Dobó István fiáról van szó, aki 1585–1602-ig Bars megyei főispán, két felesége volt, Báthory Erzsébet és Kerecsényi Judit, 1602 szeptemberében halt meg (NAGY 1858: 327–329, 1868: 196–197).

A kezeslevélből kiderül, hogy Vili Péter örökös nélkül halt meg, ezért Zeleméri Miklós és felesége elvette az özvegytől a marháját, vagyis vagyonát, szőleit és más javait. A Zeleméri család történetét böngészve érdekes összefüggés derül ki: Zeleméri Miklós anyja Dobó Anna, Dobó István testvére, apja Zeleméri János. Az előbb említett Dobó Ferenc a család kihalása miatt Zeleméri János fiainak, Miklósnak és Lászlónak adományozta a lednicei, upori, és a sárfői uradalmakat. A levélben emlegetett Zeleméri Miklósnak már 1569-ben felesége Henyey Margit (NAGY 1858: 327–329, 1868: 196–197)

Az életrajzi adatokat összevetve biztos állíthatjuk, hogy a levél semmiképpen sem lehet 1493-as, közel száz évvel később, a 16. század utolsó harmadában keletkezhetett (vö.: TERBE 2014: 171–179).

Ezt a következtetést megerősíti Horvát István 1835-ös kiigazítása is, egy *Tudományos Gyűjtemény*-beli tanulmányában megállapítja a kezeslevél téves datálását:

„Ez valóban a’ legdurvább Magyar Helyesírás, mellyet mostanig olvastam. De mind e’ mellett sem számlálhatni e’ Régiséget a’ XV-dik Századhoz mert Práynak saját kezével íratott egyik Kéziratában a Pesti Fő Oskola Könyvtárában mellyet szemeimmel olvastam ezen Óklevél Másolata alatt 1593-dik évszám áll, ’s valóban mind Dobó Ferentz mind Zeleméry Miklós kikiről az Óklevélben szó vagyon a’ XVI-dik Század vége felé éltek. Itt tehát a’ köz tiszteletre érdemes Férfiu emberi gyarlóságból a’ feledékenység hibáját követte el a’ mi mindegyikünkkel könnyen megtörténhetik.” (HORVÁT 1835: 108).³

A datálás kérdését mégsem lehet megnyugtatóan lezárni, ugyanis fennmaradt Zeleméri (Szelemery) Miklósné Henyei Margit 1584. február 4-i végrendelete, és ebben mint megholt uráról ír Zeleméri (Szelemery) Miklósról (RADVÁNSZKY 1879: 125–129).

Tekintve, hogy a kezeslevél a házaspárra tesz panaszt, mindenképpen Zeleméri Miklós életében, tehát legfeljebb 1584-ben, de inkább korábban kellett keletkeznie az iratnak.

Úgy tűnik, minél több adat kerül elő, annál szövevényesebbé válik a történet, és újabb kérdésekre kell választ keresnünk. Az még könnyen magyarázható, ha

---

³ A Források és hagyományképek című kötet megjelenése után hívta fel a figyelmemet SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA Horvát István megjegyzésére és Szelemeryné végrendeletére. Szíves segítségét ezúton is köszönöm.

egy évszámot félreolvasnak, és ezért 1493 helyett 1593-ra datálnak egy iratot. A végrendeletben olvasható nevek és évszámok miatt viszont az 1593-as keltezés is kétségesnek tűnik. Sajnos az Egyetemi Könyvtár Pray-gyűjteményében nem találtam meg azt a kéziratot, amelyre HORVÁT hivatkozik. A legmegnyugtatóbb pedig az lenne, ha előkerülne az eredeti kezeslevél, de erre nem sok esély van. Erősen gyanítható, hogy talán még Pray sem látta, hanem egy másolatról másolt.

5.3. A következő kérdés, hova lehet földrajzilag helyezni a levelet? A lokalizálását itt is két irányból közelíthetjük meg, tartalmi és nyelvi oldalról. Van két földrajzi nevünk: *Vörös-haraszt* és a *Banai-hegy*. Mivel tudjuk, hogy a családnak a Felvidéken, illetve az ország északi vidékein voltak birtokai, ebből a szempontból elsősorban Bars megye és környéke, Lednice révén Trencsén, az upori uradalom miatt Zemplén, Sáfő kapcsán pedig Pozsony és Nyitra vidéke jöhet szóba. A szöveg nyelvjárási sajátosságai alapján egy olyan térséget kell keresni, ahol nyugat-dunántúli hatás is szerepet kap. Több szóban is megfigyelhető a hangsúlytalan szótagi *ö*-zés: *Petor*, *kiknok*, *mivoil*, *Uriston*, *nekoil*, *mindon*, *verois*.

Másfelől a *Vörös-haraszt* a földrajzi névadásban 'sík, szántó, szőlő' jelentésű területet jelöl, tehát olyan vidéket kell keresni, a Dunántúl északi-középső részén, ahol szőlőtermesztés volt ebben az időben. A feltevéseket a levél szövege is alátámasztja, az elvesztett ingóságok közül több eszköz is arról tanúskodik, hogy az egykor tulajdonos borkészítéssel foglalkozott. Mindezen körülmények alapján Komárom megye jöhetett elsőként szóba.

Bársonyos falu egyik külterülete ma is *Vörös-haraszt* néven ismert. *Bana* pedig ma is létező település, a *Banai-hegy* itt is szőlőtermelő területre vonatkozik, a *hegy* megnevezés nem elsősorban magaslatot jelöl, hanem szőlőföldet. *Bana* és *Bársonyos* viszonylag közeli települések, mindkettő a neszmełyi bortermő vidékhez tartozik. Az adatok alapján a mai Komárom megye területére lokalizálhatjuk az iratot, a levélben szereplő helynevek *Bársonyos* faluhoz, illetve *Banához* köthetők (BALOGH–ÖRDÖGH 1985: 232). Ezek a települések ebben a korszakban elnéptelenedtek a török pusztítás miatt, a földeket viszont művelik, mint ahogyan kitűnik a levélből.⁴

A levél olvasása, és értelmezése nem egyszerű, erősen romlott szöveg, valószínűleg sokadik másolatban maradt fenn. Különösen zavaró a *henye i* betű gyakori előfordulása, megjelenésében nem nagyon lehet logikát találni: *vilaigboil*, *sei*, *foiglailvan*, *verois haraiston*, *orokois* stb. Feltehetően egy olyan írássajátság lehet az oka, amivel Pray nem tudott mit kezdeni, és jobb híján *i* betűként értelmezte. A töredék vége felé komoly olvasati problémái lehettek, és azt kell felté-

⁴ A kérdéses terület szűkítésében JUHÁSZ DEZSŐ segített, akinek ezúton is szeretném megköszönni szíves közreműködését és hasznos tanácsait.

teleznünk, hogy az *etc.* rövidítés ebben az esetben a közlés eme hiányosságait igyekszik elkendőzni, a bizonytalan, nehezen olvasható részt egyszerűen elhagyta. Valószínűleg a keltezés évszámát is ezét olvasta félre Pray.

Bár maradt még homályos rész bőven, a legfontosabb kérdésekre sikerült választ kapnunk. A feltárt összefüggések alapján a levelet valódinak tekinthetjük, a keltezését hibás olvasat miatt állapították meg tévesen.

A példákat lehetne még tovább folytatni, hiszen a misszisek kiadásra történő előkészítése mindig tartogat meglepetéseket. Azonban a lényeg így is jól látszik, ahhoz, hogy a levelekben vagy éppen a levelek körüli kisebb-nagyobb rejtélyek megoldódjanak, egyszerre kell nyelvész, történész és irodalmár szemmel keresni a megoldást.

Források

BALOGH LAJOS – ÖRDÖGH FERENC (szerk.) 1985. *Komárom megye földrajzi nevei*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 232. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 169.)

MTTÉvk. II. *A Magyar Tudóstársaság Évkönyvei*. 1835. II. 1832–34. Buda.

Özvegy Zeleméri Miklósné Henyei Margit végrendelete, Borsi, 1584. február 4. In: Bárány Radvánszky Béla 1879. *Magyar családelet és háztartás a XVI. és XVII. században, harmadik kötet*, Bp., 125–129.

<http://digitalia.lib.pte.hu/books/radvanszky-bela-magyar-csaladelet-es-haztartas-16-17-sz-budapest-mta-1879-/web/index.php?page=c123&wpid=1455> (utolsó letöltés: 2014. december 7.)

Pray György levele, Pozsony, 1773. február 18., EOL AGE V/36/1 42–43.

Irodalom

BOGDÁN ISTVÁN 1991. *Magyarország űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1847-ig*. MOL Kiadványai IV. Akadémiai Kiadó, Budapest.

HEGEDŰS ATTILA – PAPP LAJOS 1991. *Középkori leveleink 1541-ig*. Régi Magyar Levéltár 1. Tankönyvkiadó, Budapest.

HORVÁT ISTVÁN 1835. A magyar nyelv régi maradványairól (folytatás). *Tudományos Gyűjtemény* VII. kötet. Pest. 1835. 107–108.

http://books.google.hu/books?id=pgtSAAAACAAJ&pg=RA2-PA36&dq=Zelem%C3%A9ri+Mikl%C3%B3s&hl=en&sa=X&ei=1tF8VLeZA8XGsQSasIKwAw&redir_esc=y#v=snippet&q=Dob%C3%B3&f=false (utolsó letöltés: 2014. december 7.)

RÉVAI MIKLÓS 1803. *Antiquitates literaturae Hungaricae*. Trattner, Pest.

TERBE ERIKA 2010. *Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelei 1538–1575*. Régi Magyar Levéltár 3. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

TERBE ERIKA 2014. Lábjegyzet egy Toldalékhoz. Kezeslevél Révai Miklós *Antiquitates*ában. In: STEMLER ÁGNES (szerk.) *Források és hagyományképek*. OSZK – Gondolat, Budapest. 171–178. (Bibliotheca Scientiae et Artis 5.)

VARGA MÓNKA

*Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest
queeniemoni@gmail.com*

„Várrá, mert megbánod” – A funkcióváltás útjairól boszorkányperekben*

Abstract

„Just you wait” – On a functional and grammatical change in witchcraft trials

The present paper discusses a functional and grammatical change in the Middle Hungarian period. The base form is a verb with a verbal prefix (*rávár* 'wait for smth') becoming an interjection in some special communicational scenes with a particular pragmatic meaning and function (used as threats: *várrá* 'just you wait'). This special use can be noticed especially in witchcraft trials from the 18th century. The data are taken mostly from texts of an electronic database, which is in progress: it is called „Morphologically analysed corpus of Old and Middle Hungarian texts, representative of informal language use”. The present study points out that since the database is in progress there are some practical problems to solve which shed light on quite a few more general questions of historical linguistics, such as grammatical and functional changes in the studied period. This particular change is treated with a dimensional language approach (the structural analysis in the light of the historical, regional and human/pragmatic aspects as well).

Keywords: Hungarian historical linguistics, Middle Hungarian period, grammatical change, dimensional language approach, morphologically analysed database.

1. Jelen dolgozatban egy olyan szóhasználatot mutatok be, amely jól meghatározható beszédhelyzetekben funkcióváltást eredményezett: a kiinduló alak egy igekötős ige, a *rávár*; ebből alakul ki egy elsősorban pragmatikai tartalmat, fenyegetést kifejező elem, a *várrá*. Az eddigi adatok alapján ez a kifejezőmód elsősorban a 18. századi boszorkányperek szövegeiben, azon belül is a tanúvallomásokban figyelhető meg, jellemzően a boszorkánysággal vádolt személyhez köthető egyenes idézetekben. Lássunk példákat a jelenségre (a kötetek alapján betűhű közléssel, a hivatkozás az évszám, a kötet- és az oldalszám alapján történik): 1715:

---

* A dolgozat a 81189 számú OTKA-munkálat anyagát felhasználva készült.

„Harcásné Borsót kért volna tüllem, nem adtam néki, annak utánna oda jött, fenjegetet keminjen, no azt mongya, *várrá*, mert adnál még te nékem Borsót” (Schram 1: 72); 1726: „mondotta Farnosiné *várrá* Antal Mihály mert bizony ezt meg tromfolom” (Schram 1: 118).

A továbbiakban röviden utalok a szerkezet korábbi értelmezéseire és alakulástörténetére. Ezek után tárgyalom a feldolgozott adatokat, összekapcsolva a dimenzionális megközelítés szempontjait (a korpusz alapján megállapítható térbeli, időbeli és társadalmi tényezőket) a funkcióváltás, a grammatikai változások kérdéskörével.

2. A dolgozatban vizsgált jelenségre az MTA Nyelvtudományi Intézetben jelenleg is zajló 81189. számú OTKA-projektumhoz kötődő gyakorlati feladatok irányították a figyelmet.¹ A munkálat célja egy morfológiailag elemzett adatbázis létrehozása az 1772 előtti magánéleti nyelvhasználat köréből: misszilisek (16–18. század) és boszorkányperek (17–18. század) szövegét foglalja magában. A feldolgozandó korpusz az utóbbi évtizedekben megjelent perkiadásokból (SCHRAM 1983. 1–2.), s a 19. század második felétől megjelenő magánlevél-kiadásokból áll: 16. század: Nádasdy Tamás családi levelezése; Telegdy Pál és János levelezése; jobbagylevelek; 17. század: Lobkowitz Poppel Éva, A két Zrínyi Miklós körmendi levelei; 18. század: Károlyi Sándor levelei feleségéhez; peregrinuslevelek. Az elektronikus gyűjtemény morfológiailag elemzett formában lesz hozzáférhető: ezáltal célirányosan kereshetők lesznek betűsorok, morfológiai kategóriák, elemcsoportok, a megadott elem(csoport) összes nyelvi, helyesírási és hangjelölési változatával. Ennek eléréséhez az elemző a szöveg összes szavához automatikus morfológiai elemzést rendel – a többszintűvé tett nyelvi adatbázis könnyen bővíthető, ellenőrizhető, javítható (a részletekről I. NOVÁK–WENSZKY 2007).

Mivel a programot mai magyar nyelvű szövegek elemzésére fejlesztették ki, a történeti forrásokat a digitalizálás után a program számára feldolgozhatóvá kell tenni, létrehozva egy új szövegváltozatot (részletesebben I. DÖMÖTÖR 2011: 50–1). Ez a változat közvetítő az eredeti nyelvi anyag és az elemző között: a mai sztenderdhez közelítő (de azzal nem azonos), hangjelölésében, helyesírásában egységes szöveget hozunk létre. A morfológia szintjén nincs eltérés az eredeti és köztes (normalizált, sztenderdizált) változat között. Az eredeti szöveg önmagában is megjeleníthető lesz, valamint a normalizált változattal együtt két, vagy az elemzéssel együtt mindhárom szövegváltozat. A mai megfelelőekkel nem rendelkező vagy attól eltérő használatú morfémáknak is meg kell maradniuk az elemzett változatban, ezeknek a felismerését „meg kell tanítani” az elemzőnek: ezt többek

---

¹ Morfológiailag elemzett adatbázis az 1772 előtti magánéleti nyelvhasználat köréből; <http://www.nytud.hu/oszt/nyelvtort/projektbemutato.pdf>

között a folyamatosan bővülő tő- és toldaléktár biztosítja. Az átírás összetett munkafolyamata során, például bizonyos elemek, elemcsoportok adekvát értelmezéséhez, azonosításához elengedhetetlen a történeti grammatikai munkák és a különféle szótárak folyamatos tanulmányozása.

A jelenleg vizsgált kérdéskörre éppen a köztes szövegváltozat létrehozása irányította a figyelmet. Az átírás fő elve a morfológiai hűség, így lényeges volt, hogy ennek megfelelően azonosítsuk a kérdéses elemet, ami esetünkben a *várrá*. Ebben az esetben a kategorizálás sem volt problémamentes: a szófajváltás eredményét tükröző kategóriacímként kapjon-e a kérdéses elem, vagy pedig a kiinduló alaknak, az igekötős igének megfelelően értelmeződjön. A program által végzett elemzés után több ellenőrzési, javítási fázis is következik, hiszen egy-egy lexémához felépítésétől függően többféle (akár 10–15) elemzés is tartozhat, s bár a program érzékeny egyes előfordulások gyakoriságára, bizonyos kategóriacímek csak a kontextus alapján választhatók ki.

Egy morfológiailag elemzett adatbázisban történő keresés felgyorsíthatja, megkönnyítheti a kutatást megalapozó adatgyűjtést viszonylag nagy mennyiségű anyagból.² Ez a tényező azonban nem csökkenti a nyelvemlékek megbízható minőségű kiadásának szerepét, ugyanis csak a már rendelkezésre álló, lehetőség szerint minél megbízhatóbb anyagokból alakítható ki nyelvtörténeti korpusz (DÖMÖTÖR 2012: 47–8). A normalizálási fázisnak köszönhetően az elemzett anyagban nem szükséges a hangjelölésből, helyesírásból származó különbségek miatt többszörös keresést lefuttatni. Összehasonlítva a manuális gyűjtésnél gyorsabb megoldásokkal: a perkiadások digitalizált nyersváltozatában (Schram Ferenc kiadása 1–3.) többek közt az alábbi alakváltozatokat találjuk a *várrá* esetében: *várrá, várra, várá, varra, vara, vára, vará*; illetőleg *várj reá, varj rea, varj réá, várgy reá, vár reá* stb. – a várható vagy lehetséges írott alakok szerinti kereséshez azonban már szükséges bizonyos előzetes szövegismeret. A morfológiai egyértelműsítésből adódóan a betűsorok, elemek, elemcsoportok mellett szófaji, tő- és toldalékkategóriákra is rákereshetünk, ezzel kizárva bizonyos homonim alakok előfordulását, így nem kerül a lekérdezett adatok közé a „Kolozs^{várrá} megyek” vagy az „a kőházat *várrá* alakították” típus.

Jelen esetben a korpuszban két változatban, kétféle morfológiai elemzéssel találjuk meg a kérdéses kifejezést: ezek jól mutatják, hogy a 18. században éppen zajlik ez a nyelvi változás, illetőleg szabadon váltakozhat a kétféle használat. Az alábbi két ábra a kereső alakulóban levő változatából származik. A *Bosz.* rövidítés SCHRAM FERENC kiadására utal, ezt követi az aktuális per száma.

---

² A Történeti Magánéleti Korpusz esetében ez várhatóan mintegy 4 millió karakternyi szöveget jelent.

1. ábra

Várj rá: igei használat

[7] Bosz. 61. Borsod megye, Miskolc, 1716. > > (E) - 971595

de	[varj	rea	Vajas János,	mert	harmadnap	mulva	Isten	engem	ugj	segéllyen	fel sugorodik	a	lábad,
De	várj	rá,	Vajas János,	mert	harmadnap	múlva,	<Isten	engem	ügy	segéljen,>	felzsugorodik	a	lábad!
de	vár	rá	Vajas János	mert	harmad+nap	múlva	Isten	én	ügy	segél	fel +zsugorodik	a	láb
C	V.Subj.S2	VPfx	N	N	C	N	PP	N	N Pro.S1.Acc	Adv Pro	V.Subj.S3	VPfx.V.S3	Det N.PxS2

2. ábra

Várrá: mondatszó

[17] Bosz. 310a. Szabolcs-Szatmár megye, Eszlár, 1728. !!! - 971318

Meg fenyegette	e	fatens	ilyen	szókkal	az	Deutralis	Személy,	ezt	mondván,	[Várrá	]	mert
Megfenyegette	e	fatens	ilyen	szókkal	a	deutrális	személy,	ezt	mondván:	„Várrá,	]	mert
meg +fenyeget	e	fatens	ilyen	szó	a	de+utrális	személy	ez	mond	várrá	]	mert
VPfx.V.Past.S3.Def	Det Pro	N.Acc	Adj Pro	N.Pl.Ins	Det	Adj	N	N Pro.Acc	V.PartAdv=vÁN	Inj/Utt	C	C

meg tanítalak	hogy	mig	élsz=	is	meg emlegeted,
megtanítlak,	hogy	mig	élsz	is,	megemlegeted!"
meg +tanít	hogy	a+mig	él	is	meg +emleget
VPfx.V.S1.Obj2	C	Adv Pro Rel	V.S2	Clit_is	VPfx.V.S2.Def

A lekérdezéskor a három szövegváltozatot egymás alatt láthatjuk (eredeti, normalizált, elemzett), így a szöveg tagmondatokra bontva jelenik meg. A tagmondatokra bontás és a második sor központozása az olvasást és megértést segíti, nem jelent állásfoglalást. Jelezzük továbbá, ha a szövegközlő bizonytalanságot jelölt az eredeti szövegben. A köztes szövegváltozatban arra is rámutatunk, ha bizonytalan, problémás az adott alak értelmezése (tapadó kérdőjel vagy felkiáltójel szerepel a kérdéses szó előtt), illetőleg ha a korszakban többféle olvasat is lehetséges (például nem egyértelmű az alanyi és tárgyias ragozás megállapítása a *monda* írott alakjából kiindulva – ezt csillag jelzi).

A feldolgozott nyelvi anyag történeti volta mellett rétegnyelvi is. Mind a misszilisek, mind pedig a tanúvallomások részben felidéznek a korabeli beszélt nyelvet – különböző módon és mértékben. A közvetlenebb beszédhelyzetekre jellemző fordulatok mellett a levelek esetében a különböző formulák, kötelező elemek befolyásolják a szövegalkotást – gyakran inkább az író és a címzett tár-

sadalmi viszonyát tükrözve, semmint a pillanatnyi egymáshoz való viszonyulásukat. Egy magasabb társadalmi státusú személynek szóló levélben például különböző szabadkozó és egyéb udvariassági fordulatok szöhetnek át a tényleges közléseket. Egyes szerzőknél viszont a mondanivaló jellegénél fogva találunk kevésbé hétköznapi beszélt nyelvi fordulatokat (például az ország jogi-politikai helyzetéről vagy más szerzők esetében a külföldi egyetemeken tanulás körülményeiről szóló írásokban). A tanúvallomásokban szóbeli közlések rögzülnek, a hitelesség érdekében akár nagyon is hűségesen (PUSZTAI 1999: 380–381). A szövegalkotás során azonban mindig nyomot hagy a lejegyző, fogalmazó, sőt akár a másoló is valamilyen – nem is mindig könnyen azonosítható – formában és arányban.

Noha mindkét szövegtípus kevert nyelvváltozatúnak tekinthető, a korabeli élő nyelvhez való viszonylagos közelségük miatt ezek az anyagok kiemelten alkalmasak szociolingvisztikai, pragmatikai vizsgálódásokra. Az adatok lehetséges területi kötődése ismeretében a korpusz anyaga – elsősorban a morfológiát illetően – történeti dialektológiai elemzéshez is ígéretes lehet. Ezt részben elősegítendő, a lekérdezés során megjelenik az egyes szövegrészletek néhány alapvető adata: ilyen az évszám, a keletkezés helye (település, tanúvallomások esetében a megye is); a missziliseknél író és a címzett személye, egyszerűsített kategóriákkal utalva viszonyokra – például férj-feleség; testvér; patronált-patrónus –, valamint társadalmi helyzetükre (nemes, jobbágy stb.). A lekérdezés lehetséges lesz a szövegjellemzők alapján is, azaz kereshetünk majd adatokat a levelek esetében szerzők szerint, vagy éppen kizárólag boszorkányperekben. Bizonyos elemek, elemcsoportok esetében részben irányadó is lehet, ha előfordulásuk valamelyik szövegcsoporthoz, időszakra vagy területre nézve nem jellemző. Az egymás mellett élő szerkezeti variánsok és az ezekhez köthető nyelvi változások ugyanis a szövegtípusokban érthető tetten; a tágan értelmezett beszédhelyzet szerepe ugyanis meghatározó a funkcionális változatok és változások megállapításához (mondattani változások kapcsán vö. HAADER 2004: 465). A fent bemutatott korpuszt tekintve azt mondhatjuk, hogy a *várj rá ~ várrá* nem szerepel a feldolgozott levelezésekben.

A történeti vizsgálatok esetében természetesen nem kerülhető el a hagyományosabb adatgyűjtés, több szempontból sem. Mivel a fentebb felvázolt korpusz még alakulóban van, a felhasznált források digitalizált nyersváltozatából is gyűjtöttem adatokat (a különböző alakváltozatokra célirányosan rákeresve). A keresést kiterjesztettem más boszorkányperes kiadványokra is, ezúttal manuálisan gyűjtve az adatokat (MBF. 1–4.; KOMÁROMY 1910, SUGÁR 1987). A szakirodalom (elsősorban vö. HORVÁTH 2002) alapján olyan szövegtípust is bevontam a vizsgálatba kitekintésszerűen, amely nem tartozik a készülő adatbázis témaköréhez, ez az iskoladrámák anyaga (az adatok értékelését l. alább). Fontos azt is megjegyezni, hogy egy adatbázis nem vállalkozhat arra, hogy a teljes forrásanyagra vonatkozóan közöljön információkat például a gyakoriság kapcsán. Az MBF. 2–4. számú kötetekben feldolgozott peranyagok jelentős részében nem várható el, hogy a

keresett szerkezet megjelenjen. E szövegek ugyanis – nagyrészt vagy teljes egészében – idegen nyelvűek (elsősorban latin, német, szláv), más részük pedig nem tanúvallomásokból, hanem azok rövid, kivonatos változatából, illetőleg a tárgyalások során rögzített szövegekből áll, amelyekre a hivatalosabb szövegszerveződés jellemző. A *várrá* azonban elsősorban a felidézett diskurzusokban, s szinte mindig egyenes idézetben fordul elő. Ezek a latin és/vagy hivatalosabb szövegek akár egy-egy vármegyének a teljes anyagát képezhetik az adott kiadásban, ennek megfelelően bizonyos területeken a kérdéses elem egyelőre nem mutatható ki.

Szintén nem tárgyalhatja egy adatbázis a források eltérő szövegekészítési elveinek kérdését; a korpusz készítőinek nincs módja arra, hogy a feldolgozandó anyagokat kizárólag egyféle kiadástípusból válassza ki – ahogyan a történeti adatok gyűjtése során sincs erre minden esetben lehetőség. A jelen vizsgálatot tekintve ennek akkor lesz jelentősége, amikor egy-egy szöveg több forrásban is megjelenik, ilyen például a boszorkányperek egy része. SCHRAM FERENC kiadásában a teljes betűhűségre törekedtek a szövegekészítésnél, reflektálva arra, hogy milyen különbségek mutatkoznak az írásmódban akár ugyanakkor a pernek két fázisa (sőt két bekezdése) között is – beleértve a tulajdonnevek változatos alakjait. A központosítást tekintve szintén a korabeli megoldások hű visszaadására törekedtek, jelezve, hogy mutathatnak olyan rendszerszerűségeket, amelyeket még nem sikerült megfejteni (SCHRAM 1. 1970/1983: 11–12). Az MBF-kötetekben a „Magyar Országgyűlési Emlékek” kiadásakor Benda Kálmán által kialakított szabályzatát alkalmazták, melynek fő elve a korabeli (tulajdonképpen rekonstruált) kiejtés szerint történő átírás, figyelembe véve a mai helyesírás szabályait. Ennek gyakorlati hasznát elsősorban a könnyebb olvashatóságban és megértésben látják a szövegekészítők (BESSENYEI 1997: 13). A kétféle megoldás különbségeinek érzékeltetésére lássunk egy kisebb – a jelen vizsgálat számára releváns – részletet egy olyan perszövegből, amelyet mindkét kiadás közöl:

Betűhű:

1755: „meg fenyegette ötett *varra* úgy mond tiz esztendő múlva is meg keserülöd az én el meneteletem” (Schram 2: 706)

Kiejtés szerinti (rekonstruált):

1755: „megfenyegette ötét, *várjá*, úgymond, tiz esztendő múlva is megkeserülöd az én elmenetemet” (MBF. 4: 583)

A két példa esetében morfémat és grammatikai kategóriát érint az átírás – emellett az adat igazolását is befolyásolja (ha csak a második példát látjuk, az alapján nem fogadható el adatként). Ezeknek az olvasati különbségeknek tehát hatásuk lehet a gyakorisági vizsgálatokra is (azaz: „lappanghatnak még” ilyen adatok). A tárgyalt példa esetében felmerül az azonosítás problémája, így rátérnek az elem korábbi értelmezéseire.

A jelenséget PUSZTAI FERENC – a tanúvallomásokra jellemző nyelvváltozat kapcsán már idézett munkájában – arra tekintette példának, hogy a felszólító mód -*j* jele egyes szám második személyű igealakokban elmaradhat, hozzátevé, hogy az idézett adatokban az *r* utáni módjel teljes hasonulásra mellett az -*l* is hiányzik. Ebben az esetben tehát a *várrá* értelmezése ’várjál’ (PUSZTAI 1999: 386). HORVÁTH LÁSZLÓ, aki többek közt minorita drámák szövegében vizsgálta a felszólító módú igealakok kettősségét, az előzőtől eltérő következtetésre jut, miszerint a *várrá* a *rávár* felszólító formájából keletkezett a módjel kiesésével és az igeikötős kapcsolat tagjainak összeforrásával. A megoldás analógiájára meggyőzően idézi példaként a *fogdmeg* ’csendőr’ kialakulását (HORVÁTH 2001: 57). A szerző ennek megfelelően nem vizsgálja ezeket az adatokat a felszólító módú igealakok között, noha nem tartja kizárhatónak a korábbi értelmezést sem.

Lássuk, milyen érvek szólnak amellett, hogy nem adekvát a *várjál* alakkal történő azonosítás! Néhány eddigi példa alapján azt mondhatjuk, hogy az írott alakok egy része világosan utal a kiinduló szerkezetre: megtalálható bennük a módjel, az igeikötő pedig a nyomatékosabb *reá* alakban szerepel: 1709: „mondotta Toth Janosne *varj rea*, nem adod ide, nem vagjok ados de adossagot szerzek” (Schram 1: 148); 1729: „mondván neki *varj réá* te mert avval el nem megy” (Schram 2: 328). Ez azonban önmagában nem dönti el a kérdést, hiszen a hangjelölés, a helyesírás nem mindig következetes és nem is feltétlenül tükrözi pontosan az elhangzott változatokat; emellett arra is láthattunk példát, hogy a szövegekölési elvek különbözősége miatt a forrásanyagok nem értékelhetők e tekintetben egyformán. Nyomósabb érv a *rávár* és a *várrá* kapcsolata mellett az, hogy a kifejezés a vizsgált nyelvi anyagban nem kizárólagosan egyes szám második személyre vonatkoztatva fordul elő. Megtalálható például egyes szám harmadik személyre érve: 1676: „*várjon rá* csak, előtte lesz, eleget nyargalóczhatik még” (MBF. 1: 227); 1730: „fenyegette Jeneinét: – no *várjon reá* Jeneiné, elhívna még de soha bé nem megyek az ajtaján” (MBF. 1: 423); 1716: „kicsoda én ellenem leg erősebb tanú, arra felel a Fatens én nem tudom; arra mond Nagy Jánosné, *várjon reá* úgymond mert a *ki* ellenem vall ki tanulom még, de meg sirattya” (Schram 1: 189); 1723: „tudom én azt, hogy csak egy kopasz ember dolga, de *várjon rá*, mert megbánja” (Komáromy 304); 1744: „de kivált egyszer Kerdő Martonnenál azt mondotta: *Várjon reá* Czombosné (:mely a fatensnek neve:) mert maíd rajta megyek” (Schram 1: 272). Nem teljesen példátlan a többes számú használat sem. Második személyhez szólva: 1723: „Azt megtudván Jenei Istvánné, megfenyegette a fatenst: *várjatok rá* kutyák” (Komáromy 313); 1756: „akkor a Deutralis Aszszony meg fenyegette a Fatens édes Annyát ezen szókkal, *várjatok rá* mert ezt meg keserülítek s meg bánnyátok” (Schram 3: 154). Többes szám harmadik személyre vonatkozóan: 1718: „Fenyegette az inassokat Pap Andrásnál *várjanak reá*, megboszsantották, keserü lesz” (MBF. 1: 369).

A fenti néhány példa alapján azt mondhatjuk, hogy a *rávár* igekötős ige felszólító módját tarthatjuk a kiinduló szerkezetnek. A *várrá* első értelmezésére visszatalva nem lenne haszontalan megvizsgálni, hogy mi jellemzi a boszorkányperek anyagában a felszólító módú igealakok hosszabb és rövidebb változatának megszólását (beleértve más igetöveket is). Ez természetesen külön kutatásokat igényelne.

3. A tárgyalt kifejezés azonosítása után térjünk rá az alakulástörténet kérdéskörére. Az eddigi adatokból kiindulva egyelőre annyit állapíthatunk meg, hogy a *várj rá* és a *várrá* igés és funkcióváltó (mondatszói) használata a 17–18. század folyamán még alakulóban van. Erre utal az írott alakok egy része, noha a rögzítés lehet konzervatívabb, mint az elhangzott változatok. Ezúttal is fontosabb az a tény, hogy valamennyire még érvényesül az igei paradigma – ennek köszönhetően azonosíthatjuk azokat az alakokat is, ahol már előrehaladottnak tűnik a folyamat. A vizsgált korszakot megelőző időszakról egyelőre nincsenek adataink. A nyelvtörténeti és tájszótárak egy részében (Ballagi, Balassa, CzF., NySz. SzT., ÚMTsz.) a *vár* és a *rávár* ilyen használata nem jelenik meg; sem a *vár*, sem a *rávár* címszó adatai között sem található ez változat.

Az Erdélyi magyar szótörténeti tár a *vár* jelentései között felveszi a fenyegetéses használatot (5. jelentés: felszólító 'majd megkapod a magadét, majd meglátod, mi történik'), az adatok közt azonban nem szerepel *vár(j) rá*. A hiány azért tűnhet fel, mert forrásai között nem ritkák a tanúvallomási jegyzőkönyvek, boszorkányperekes anyagok. A *rávár* esetében pedig csak a 'kivár, megvárja, hogy valami történjen' jelentés szerepel. Ebből arra következtethetünk, hogy a *várrá* ~ *várj rá* használata esetleg területi kötöttségű lehetett.

SZINNYEI JÓZSEF a Magyar Tájszótárban a *vár* címszó alatt idézi a fenyegetéses használatot KIRÁLY PÁL gyűjtéséből: „No *vára* te, majd adok, csak kezem közé kerülj!” (Abaúj megye, Szikszó vidéke). SZINNYEI hivatkozik továbbá egy 1879-ben, a Magyar Nyelvőr Tájszók rovatában megjelent adatra (566): „*vára: várj!* Fenyegetőzve mondják: No, *vaara!*” (Rozsnyó). Ezek az adatok azt mutatják, hogy már nem kompozicionális a szerkezet, az igekötő nem ismerhető fel benne, az igető azonban még annyira feltűnő, hogy a szerkezet igealakként értelmeződik. A funkcióváltás ezek szerint nem vezetett teljes szófajváltáshoz, bár 18. századi adatok pragmatikai szerepe ezt támogatná. A dolgozat – a készülő adatbázis kapcsán – főként középnyelvi, rétegnyelvi forrásokból indul ki. A korábbi időszakokból, más regiszterből származó adatok átfogó felkutatására ezúttal nem volt mód, ezek további vizsgálatokat igényelnek.

Mivel a *várj rá* ~ *várrá* itt tárgyalt jelentését nem sok szótárunk veszi fel, s a 18. század előtt kevéssé adatható, felmerül a kérdés, hogy használata mennyire a függ szövegtípustól, tágan értelmezett beszédhelyzettől. A kitekintés céljából keresett adatokkal kezdve azt mondhatjuk, hogy az iskoladrámákban időnként előfordul: valószínűleg részben a tartalom függvényében, részben akár szerzőhöz kötöt-

ten is. A minorita drámák négy, illetőleg a jezsuita drámák egy adata mellett jelentősének számít a piarista szövegekből származó tizenhat adat – ebből tizenegy Dugonics András fordításaiban, átdolgozásaiban szerepel. A rögzített források szerint ezek későbbiek, mint a peres anyagok nagy része. Lássunk néhány példát: 1774: „Áh, hogy nem szaladhatok, öszve rágnam szivetis mérgemben! *Vár ra*, Istentelen!” (M. 598); 1755: „Ne, miként teteté magát a Csalárd hogy elengedgyem az adósságot. De *várrá*...! El mégyek szolgálímmal utanna indulok” (M. 696); 1775: „Aha, te bibitz lábu, dőlős tzinkos, *vár reá*, maid megforgatlak” (P. 892); 1775: „*Várj rea* sárkányt nyargaló Deák, majd előbre mozdítom a kerekedet, ne félj!” (P. 906); 1792: „No *várrá*. El-várlak a' fekete lévre” (P. 703); 1807: „*Várrá* Kutya-vér, meg-tanítalak emberségre!” (P. 760).

Ebben a szövegtípusban nemcsak a fenyegető használatot találjuk meg, hanem a 'kivár' jelentést is. Ezek a példák tehát további változatosságról árulkodnak: 1774: „Tsak el is hittem, érzem is magamban, mert soha illyen hartzott! De *várrá*, Curander fiam, néz rám meg egyszer! Hanem haloke meg?” (M. 600); 1762: „*Várra*, hadd olvassam meg ujobban!” (P. 370); 1789: „Tudok én szebbet-is, de *várrá*, hadd részegegyem meg én-is.” (P. 657).

A szövegközlők minden egyes dráma szövegéhez mellékeltek többek közt egy jegyzéket a ma már kevésbé ismert korabeli kifejezésekről, ezek közt szerepel a *várrá* is. Értelmezése a fenyegető és a nem fenyegető használatra egyaránt: „*Várrá* – várj csak” (P. 479). Ezekben a szövegekben is ingadozik az alakok írásmódja, ezeket a kiadók helyenként kiegészítik a módjellel (dőlttel jelezve a pótlást és lábjegezettel reflektálva rá), máskor csak jegyzetben jelezve az ingadozást: „*vár rá* helyesen *várj rá*” (P. 896). A formát tekintve tehát ekkor is átmeneti időszakról, váltakozó használatról beszélhetünk, a jelentés szempontjából pedig nem példátlan a boszorkányperekben megfigyelt pragmatikai funkció nélkül sem.

A szépirodalmi előfordulásra rátérve: a Magyar Történeti Szövegtárból (MTSzt.) származó néhány adat alapján nem tűnik népszerű fordulatnak. Hozzátehetjük, hogy Dugonics Andrásnál nemcsak a fordításokban (iskoladrámák), hanem eredeti munkákban is megjelenik. A *várrá* ebben az irodalmi regiszterben is az egybeírt, nem kompozicionális formában használatos: 1786: „Szórd nyakamba, mintha cfatornán öntenéd, tajtékozó fzitkaidat. – De, *várrá*! Meg-ördög-tördellek Ringyó! – Nem tudod talán, Té! Égetni-való! hogy hatalmamban légyen Sandra életed?” (Dugonics 314 MTSzt.); 1793: „*Várrá* Lidértz mert tölem ugyan egy fillért fe tsikarfz ki, tudd meg!” (Hatvani István 72 MTSzt.); 1821: „Ha nem vagy úgy mint én Magyar és ellenem törsz, *vár'rá* meg töröm e' pusztá kézzel minden csontodat 's rosddás vasaddal űzlek annyira, hogy ott sem állhatsz meg, hol a' futó napfény le nyugtakor megáll.” (Vörösmarty 171 MTSzt.). A szépirodalmi anyagban egy helyen tréfás-ironikus módon is megjelenik a fenyegetés részeként: 1786: „De leg-első-is volt a' Szűz, ki Hanzártól meg-pirongattatott. No! *várrá* (úgy

mond) kis pifzkos, még én téged' magamtól el-ereftzelek. El-tele talán egélfz gyftendő, mioltta nem láttalak.” (Dugonics 223–4 MTSzt.).

A boszorkányperes anyag az eddigieknél jelentősen nagyobb mennyiségűnek tekinthető (Schram. 1–3. digitalizált anyagból célzott kereséssel 62 adat; manuális gyűjtéssel MBF. 1–4. 30, KOMÁROMY ANDOR kiadásából további 25, valamint SUGÁR ISTVÁN közlésében 1 adat), így dimenzionális szempontok alapján is értékelhető. Dimenzionális megközelítésen a következőt értjük: a nyelv rendszertani jellemzői mellett a nyelvi működés, azaz a tér, az idő és a humán, társas dimenzió tényezőinek módszeres figyelembevétele a vizsgálatok során (JUHÁSZ 2002: 166).

4. Az időbeliség (történetiség) dimenziója a következőképpen érvényesíthető a vizsgált kifejezés esetében. Ahogy az alakulástörténet kapcsán arról már szó volt, egyelőre a középmagyar kor kései szakaszára (elsősorban a 18. századra) jellemző használatról beszélhetünk a *várrá* ~ *várj rá* esetében. Azt ezt megelőző időszakból (sem a középmagyar kor első feléből, sem az ómagyar korból) egyelőre nem mutatható ki. Érdeemes azonban azt röviden áttekinteni, hogy milyen további, hasonló funkcióváltást eredményező folyamatok zajlottak a korszakban, főként a módosítószó és a partikula kategóriáiban (hiszen a *várrá* esetében a szófajok közti mozgás ebbe az irányba történik).

A középmagyarban a szófajváltás forrásai a módosítószók esetében – D. MÁTAI 2003: 657–659; 2007: 116–117, 134 szerint – általában a következők: határozószók (*meglehetősen, valóban, szintén* stb.), melléknév (*egész*); partikulává értékelődhet át határozószó (*igazán, éppen, legalább, legfeljebb*), kötőszó (*is*) és módosítószó (*hiszen, bizony*). A másik tipikus keletkezési mód mindkét kategória esetében az összetétel, ennek eredménye az *ámbár*, a *csaknem*, a *mégse*, a *haddsa*. A kötőszó kategóriáját bevonva a változás többirányú; a *mégse*, a *hiszen*, az *ámbár* kötőszóként is értelmezhető, az *is* esetében pedig vitatható, hogy melyik funkciója elsődleges. D. MÁTAI MÁRIA a középmagyar korra nézve kötőszó → partikula változási folyamatként tárgyalja, s összetétel tagjaként (például *legalábbis*) is partikulaként értelmezi (D. MÁTAI 2003: 659; 2007: 117). A kései ómagyarban jellemző, hogy egyes mondatok önálló tagmondatként értelmeződhetnek (nem feltétlenül éles határral) olyankor, amikor kötőszóval, kérdő névmással (határozószóval) folytatódik utánuk a mondat; ilyen használatú lehetett az *íme* (JUHÁSZ 1992: 835). A 18. században a *várrá* szintén előfordul tagmondatértékben – talán az igeivel váltakozó használatból is adódóan: 1727: „megh fenyegette ezen Fatens (!) Rez Benköne *vara mert* eszt megh banod” (Schram 2: 317); 1756: „meg fenyegetvén a Fatenset mondá neki *vára* ugy mond, *mert* meg siratod azt” (Schram 3: 142). Az iskoladrámákban is megjelenik hasonló módon, bár kötőszó nélkül: 1807: „*Várrá*: laksz ma a' garasért.” (P. 755). A módosítószók csoportosíthatók aszerint, hogy jellemzően milyen tartalmat, beszélői viszonyulást fejeznek ki a mondatban, ilyen például a bizonyosság és a nyomatékosítás, vagy éppen a rámutatás, a figyelemfelkeltés (JUHÁSZ 1992: 834–5). A konkrét esetet részletei-

ben a humán dimenzióval és a pragmatikai szempontokkal összekapcsolva tárgyalom.

Korábban már említettem, hogy a *várj rá ~ várrá* szótári előfordulása nem tekinthető jellemzőnek (kivéve MTsz.), s hogy ennek oka talán abban is keresendő (a szintén tárgyalt azonosítási problémák mellett), hogy a jelenség inkább csak bizonyos régiókban, nyelvjárásokban fordul elő. A boszorkánypereket feldolgozó kiadványokban a szövegek a korabeli vármegyék szerint csoportosítva szerepelnek, így az adatok nagy része területileg azonosítható. SCHRAM FERENC kötetei szerint a legtöbbször Csongrád, Békés, Bihar, Szabolcs, Borsod és Abaúj-Torna megyében fordul elő a kérdéses kifejezés. Az MBF. kiadások közül az elsőben található meg a legtöbbször, ezek Gömör–Kishont és Hajdú megyékből származnak – nincs tehát feltűnő területi átfedés a két forrás adatai között. KOMÁROMY kiadásában főként Bihar és Ugocsa vármegyékből találtam adatokat. A magyar nyelvjárások területei egységeivel összevetve a szövegek tapasztalatát (a 20. század második felének nyelvjárási régióiról l. JUHÁSZ 2001: 262–316), a következőket mondhatjuk. Viszonylag nagy gyakorisággal található meg a vizsgált kifejezés a dél-alföldi, a Tisza–Körös vidéki, az északkeleti és a palóc régiók egy részében, noha szórványosan megjelenik a Dunántúlon, Veszprém és Somogy megyében is. Hozzá kell azonban tennünk, hogy az adatok eloszlása korántsem egyenletes: olykor egy-egy peranyagban többször szerepel a *várj rá ~ várrá*, mint több megyében együttvéve (például egy Miskolcra származó, számos tanú vallomását rögzítő szövegben tízszer is előfordul – egy másik, Debrecenből származó szövegben hasonlóan sokszor szerepel). Éppen ezért csupán óvatos következtetéseket vonhatunk le ezen a téren, több okból is.

Érdemes figyelembe venni, hogy esetenként a boszorkánysággal vádolt személy(ek) „szavajárásáról” lehet szó (általában egyenes idézetekben találjuk); illetőleg hogy a híven rögzítés különböző mértékben valósulhatott meg – esetleg nem minden került be a későbbi másolatokba. További lényeges szempont, hogy a *várj* fenyegető használatban másik igekötővel is előfordul: 1725: „*Várj meg* csak Borbélj János, mert azt bizony megfizetéd” (MBF. 3: 571); 1742: „Szabó Ferencné engemet ezen szavaimért tudom, hogy megfenyegete, ezt mondván: *Várd meg*, mert megbánod ezt” (MBF. 3: 719); 1735: „ezen szókat szólván: *Várj meg*, Horváth György, mert ezt megbánod vagy magad, vagy gyereked!” (MBF. 4: 164). Bizonyos területeken inkább a *megvár* ilyen használata adatolható (MBF. 3: Udvarhely, Kraszna). Mégsem egyértelmű, hogy területi kötöttségű változatokról van szó, ugyanis néhány szövegben mindkét igekötős változat megjelenik: 1728: „azt mondotta Szabo Györgyne, *várj meg* mert bizony te is úgy jársz mint az Notarius” (Schram 2: 324); 1728: „Meg fenyegette e fatenst ilyen szókkal az Deutralis Személy, ezt mondván, *Várrá* mert meg tanitalak hogy mig élszis meg emlegeted” (Schram 2: 322–323).

Összességében azt mondhatjuk, hogy a boszorkánypereket tartalmazó forrásokban többféle variánsa megfigyelhető a *vár* felszólító alakjával fenyegetést jelző használatnak. Az egyik ilyen az ismétlés (*várj, várj*); a másik pedig az indulatszóval, partikulával való együttállás (*várj csak; csak várj; no várj*).³ Mindkét megoldás jellemző az igekötős és a mondatzóival változatra is: 1729: „hogy fenyegette Czigány Mariát mondván *varj reja várj reá* lustos kurva job be fogod a nyelved lejány vagy nem mehez férhez, ha olyan nagy nyelvű leszsz,” (Schram 2: 328); 1716: „*Nó várj reá* úgy mond mert bizony meg bánnyátok ezt” (Schram 1. 205); 1736: „hallottam hogy eleget fenyegette Bekéné Angyal Istvant, *vara csak* azt mondván” (Schram 1: 23). Az igés és igekötős változat keveredhet is: 1728: „*várj rá, várj*, nem jó földben vetted a búzát, de meg te azt, ád az Isten nékem búzát.” (MBF. 1: 266). Az eddigiek alapján tehát nem dönthető el egyértelműen, hogy a kifejezés használata köthető-e bizonyos nyelvjárásokhoz. Annyi bizonyos, hogy az iskoladramák (főként Dugonics András szövegeiből) és az MTsz. két adata (Rozsnyó és Abaúj területéről) területi szempontból nem mondanak ellent a boszorkányperekben tapasztaltaknak.

5. A *várj rá ~ várrá* a tanúvallomások azon visszatérő kifejezései közé tartozik, amelyek a beszélt nyelvet idézik fel. Ezt egyrészt alátámasztja, hogy jellemzően egyenes idézetekben találjuk (kivéve néhány harmadik személyű alakot). Emellett, ahogy fentebb idéztem, nem ritkán egyéb expresszív elemek (*no, csak* stb.) erősítik hatását. A legtöbb esetben a boszorkánysággal vádolt személytől hangzik el. Mégsem példátlan, hogy egy tanú fenyeget ezzel a kifejezéssel: 1716: „*várj rea* kurva boszorkány mert még én égettetek meg” (Schram 1: 184). A fent sorolt változattól a *rávár* eredetűeket az különíti el, hogy megfigyelhetők benne a jelentés- és funkcióváltás olyan jelei, melyek következtében a kifejezés szerkezeti felépítése is megváltozik, s szófajváltást vetít előre.

Az adatokból kiindulva felvázolhatjuk, milyen tényezők teszik motiválttá ezt a változást. A tanúvallomások arra mutatnak, hogy a *várj rá ~ várrá* meghatározott beszédhelyzetekben fordul elő, s akkor is világosan felismerhető a megnyilatkozó szándéka és attitűdje, ha nem egy korábbi szövegbeli pontra utal vissza. Az így bevezetett fenyegetés szövegszerűen vett kontextusa jellegzetes; időnként utal a megnyilatkozó a kiváltó okokra, előzményekre: 1758: „Bort kért a Tanútól hogy töltesse néki, de nem töltetett akkor azt mondta: *Varj reá* Pap András vennél még te én nekem egy itze bort” (Schram 1: 334); 1727: „mingjárt meg fenjegette, ezen Fatensnek az Urát s mondván Réz benedekné, *vara*, el jönél még vetni” (Schram 2: 315); 1730: „– no nem adál nekem gyoicsot, de *várj reá*” (MBF. 1:

³ A 19. századi népmesegyűjteményekben is inkább *várj, no várj, várj csak*; ritkábban *várj meg* típusú fenyegetések szerepelnek (GAAL GYÖRGY, KRIZA JÁNOS, MERÉNYI LÁSZLÓ kiadásai alapján).

410). A majdani következményekre is utalnak, gyakran általánosabban (tipikusan „megbánod” vagy „megemlegeted”), olykor a súlyosságot, elrettentést hangsúlyozva: 1726: „akkoron az öreg Taraczka Jánosne mondotta ittas füvel az fatens fiának Istvánnak no te kutya *var reá*, mert eszt megh emlegeted, *verrel fogsz ezért okadni*” (Schram 2: 311); 1751: „Szücs Györgjne mondgatja a fatens hat esztendő Leánykájának te nagy nyelvü mit fecsegsz *várrá* mert *bizony meg rövidül a Nyelved*” (Schram 2: 403); 1731: „Csordásné e Tanunak azt mondotta; te iminnen amonnan jött ment, bitang *várrá*, mert a *gjermekekednek a vérit nyomom ki*” (Schram 2: 407); 1749: „és mondotta Károlyi Anna: – *várj rá*, olyan dolgot csapok az fejedhez, hogy magam is *megbánom*” (MBF. 1: 499).

Az eddigi példákból is kiderülhetett, hogy legtöbbször maga a „tartalmas” fenyegetés a szövegekörnyezetben van kifejtve. A *várrá* ehhez képest pragmatikai tartalmat közvetít, a beszédaktus tényére irányítja a figyelmet, nyomatékosítja azt. A *rá* ~ *reá* eleinte feltűnőbben utalhatott arra az általában nem részletezett időbeli pillanatra is, amikor a fenyegetés várhatóan beteljesedik. Ez a tartalom a boszorkányperek tanúvallomásai alapján más igetővel (*lát*), illetve az abból kialakult mondatszóval (és annak igésebb változataival) is kifejeződhet. E tekintetben ugyanis a *várrá* érintkezik a *lád* ~ *ládde* egyik használatával (ekkor igekötővel, igésebb formában is megjelenik): 1719: „és megfenyegeté Pusztai Lászlót az öklével, eszt mondván: *me glád*, tiz esztendő múlva is megtörlek, s megtekerem a nyakadot” (MBF. 3: 520); 1719: „*Lád*d Laczkó, tiz esztendő múlva is megfizeted ezt” (MBF. 3: 520) 1715: „*meg lad* am anyi könyvekkel meg siratod ezen cselekedetedet” (Schram 1: 95); 1737: „es ugyan az Leanyához hozzá ment mondván neki *láde* Pannus ugy vies ám a roszaknak, hógy rontottak ám megh téged” (Schram 2: 105). Tágabb értelemben, de a következő részletek is kapcsolódnak ehhez a használatához – ezekben ugyanakkor erősebb a figyelemfelkeltés és a korábbi tapasztalat felidézése: 1715: „mondotta Balog Ilona, *ládde* pogany lelkő az te hamis nyelvéd cselekedte ezt te rajtad mert csak fecsegsz” (Schram 1: 95); 1759: Az után midőn a Tanút Urastul a hideg kezte háborgatni, Maszath örzse dicsekedett a Nennyének tudni illik a Borju pásztornénak, mondván: *Ládde-e Örzse*, hogy csak használ az én babonaságom (Schram 2: 520). A *várj* (*rá*) és a *lád* (*me glád*, *ládde*) kapcsolatát a következő részlet is mutatja: 1716: „*várj* Koma adnál még dinnyét, majd *meg ládd*” (Schram 1: 176).

A *lád* ~ *ládde* funkciójának megítélése hasonlóan vitatott, mint a *várráé*, noha – valószínűleg azzal összefüggésben, hogy használata már kódexszövegekben is kimutatható – jóval adatoltabb kifejezésről beszélhetünk (kései ómagyar kori adattairól és tagmondat értékű használatáról l. BALÁZS 1995: 79). A *lád* esetében a középmagyar korban a tagmondat értékű használat az igekötős változatban valósul meg. A NySz.: *lát*d, *lád*, *láddek* alakokban veszi fel; az ÚMTsz. *láddeg* címszóval – az SzT. viszont a *lát* ige első jelentésében hoz *ládde* adatot. A mondatszóként és igealakként értelmezés között itt sem éles a határ. KELEMEN JÓZSEF

összefoglaló munkájában felveszi a *ládd* ~ *láddë* alakokat a *lá* és az *-ë* (~ *-é*) mondatzók kapcsolataként értelmezve, jelentését a *lám*mal szinonimnak tekintve (KELEMEN 1970: 210; a *lám* és a *ládde* kapcsolatáról l. még BALÁZS 1995: 79). A *lám* kialakulásakor a (közvetlen) tapasztalatra hivatkozást, s a tapasztalás alapján könnyen levonható következtetésben látja a motivációt – maga a mondatzó pedig a következtetés elején szokott állni (KELEMEN 1970: 88). A tapasztalati alapból kiindulva pedig könnyen általánosulhatott belőle figyelemfelkeltő és nyomatékosító funkciójú módosítószó már az ómagyar kor előtt (vö. JUHÁSZ 1992: 834).

A boszorkányperek szövegei nyomán mind a *ládd*, mind a *várrá* esetében hasonló motivációt feltételezhetünk – noha a *ládd(e)* több jelentésben van jelen a korpuszban, az általánosabb figyelemfelkeltés mellett jelentkezik a speciálisabb fenyegető jelleg. A tanúvallomásokban a fenyegetések egy része a közösségbeli tudásra, hiedelmekre (esetleg több, a boszorkánynak tulajdonított eseményre) alapozva hangzik el. Nem ritkán olyan típusú váddal találkozunk a szövegekben, amikor egy-egy tanút a boszorkánysággal vádolt személy több alkalommal megkárosít (egészségében vagy tulajdonát tekintve), majd meggyógyít – vagy éppen egymás után többeket károsít meg. Ezt látjuk két tanú egymást követő vallomásában: 1723: „ezen fatenst magat is meg fenyegette az utrumban specificalt személy mondván: *varra* meg emlegez még élsz” (Schram 1: 217); 1723: „Fatenst sokszor meg fenyegette az utrumban specificalt személy, *várra* eb ágyában született, mert meg emlegez” (Schram 1: 217). Más fenyegetésekben korábbi esetekre is visszautalhatnak: 1741: „No te lustos nyelvü, *ugy jársz ám te, mint az a szegén Kuszli*” (Schram 2: 136). Természetesen idővel ettől függetlenül is alkalmasak arra ezek a kifejezések, hogy világosan jelezzék a beszélői attitűdöt, szándékokat – pragmatikai tartalmat fejezzenek ki. A közösségbeli tapasztalat hatását mutatja, hogy olykor reflektálnak is a megszólítottak a fenyegetés jellegére: 1716: „a milta(!) ezenn tanú meg eskütt azoltatúl fogva *a leg fenyegetőbb szót mondott* Jóczik Mihály a fatensnek *varj reá* úgy mond eb *ágyában született mert míg élsz is meg emlegetsz*” (Schram 1: 198).

Ahogy arról már szó volt, a *várj rá* ~ *várrá* leggyakrabban a később elhangzó fenyegetésre irányítja a figyelmet. Kérdés tehát, hogy felfogható-e egyfajta beszédaktus jelölőjeként. A beszédaktus bizonyos meghatározott kommunikációs célokat szolgáló cselekvéseket valósít meg úgy, hogy ezek a cselekvések a célnak megfelelő hatást, reakciót váltsanak ki a befogadóból (vö. TÁTRAI 2011: 90–91). Ilyenkor az állítások mellett megjelenhet az úgynevezett illokúciós erőt mutató (a szándék felismertetését elősegítő) elem: ilyenek az intonáció mellett a performatív igék (*esküszöm, ígérem* stb.). Ezek az igék meghatározott formában jelennek meg: a megnyilatkozóra vonatkoznak, jellemzően kijelentő módban, s egy időben történik a cselekvés és az annak jelzése. A vizsgált esetben a beszédaktus jellegéből adódóan nem ilyen igealak teszi azonosíthatóvá a megnyilatkozó szándékát: a befogadóra reflektál, felszólító módból indul ki, s ennek megfelelően a hozzá

kapcsolódó cselekvés a jövőre vonatkozik. A *várj rá* ~ *várrá* tehát nem konvencionális kifejezésmód ebben a felfogásban, ugyanakkor a beszélői szándék közel sem implicit. Az intonációra vonatkozó ismereteink történeti, rögzített szöveg esetében közvetettek, bár a felszólító mód és az indulatszók (olykor szitkozódások) erősítik a kommunikációs cél azonosítását.

Hozzá kell tennünk, hogy időnként a *várrá* ~ *várj rá* önmagában is tudja képviselni a fenyegetést, anélkül, hogy akár csak általánosságban is utalnának a várható negatív következményekre: 1754: „erre Másasne így szolla reája s hozzája: No *várj reá* ezen szavaira a Fatens mindgyárt el ijedett” (Schram 1: 305); 1746: „mondván e fatensnek no Szomszéd le kaszáltattad a rétemet *no várgy reá*, akor mindgyárást nem történt e fatensen semmi nyavalya is” (Schram 1. 552); 1730: „– no nem adál nekem gylcsot, de *várj reá*” (MBF. 1: 410); 1741: Aról így Szót ejtvén a Tanuhoz: No, *várj reá*. Megfenyegették és úgy elmentek.” (Sugár 154); 1755: „Tsak nem kerül elő! *Várrá*, Sárkány, mert...!” (M. 709). Ez a használat felfogható egy további lépésnek a kifejezés funkcionális változásában.

A *rávár* egy meghatározott formában (felszólító mód) az általános ’kivár’ jelentés mellett, idővel bizonyos beszédhelyzetekben kifejez egy olyan pragmatikai tartalmat, amely erősen meghatározza a beszélő nézőpontját és szándékait. Ezzel a jelentésbeli változással formai átalakulás is együtt jár(hat): a módjel kiesik, az ige az igekötővel való összekapcsolódik (a morfémahatárok idővel elhomályosulnak, l. a 19. századi adatok értelmezését). A funkcionális változások szófajváltást is előrevetítenek, legalábbis már a 18. században megfigyelhető a szerkezet mondat-szói használata. A *várrá* leíró megközelítésben is inkább a mondat-szó kategóriájának felel meg, mint a partikuláénak, hiszen nem az állításon végez „műveleteket” (előfeltevést kapcsol hozzá, jelzi az információs szerkezetét), hanem önállóbb közlésegyeséggént jeleníti meg a beszélői attitűdöt (a szófaji kritériumokról l. KUGLER 2000a: 277–279; 2000b: 300–306). A dolgozatnak nem célja a terminológiai állásfoglalás, ahogy – az alakulástörténet hiányosságai miatt – annak megálapítása sem, hogy meddig jutott az elem a grammatikalizációt tekintve, azaz hogy grammatikaibb/pragmatikaibb egység vált-e belőle (a változás szakaszairól, szerkezeti és formai kritériumairól l. DÉR 2008: 31–32, 117).

A *várj rá* ~ *várrá* esetében a szemantikai változásoknak (általánosabbá váló jelentés, a pragmatikai tartalom és a beszélői nézőpont meghatározottsága) következményei vannak a szerkezet alakulására nézve is. A *várrá* használata ugyanakkor a változatok ismeretében nem tekinthető megjósolhatónak, elvárhatónak a boszorkányperek szövegtípusán belül sem. Emellett nem tulajdonítható neki többféle, a kontextusban aktualizálható jelentés. A 18. század utáni néhány adat is arra utal, hogy lefoglalódott arra a szerepre, amelyben a változások elindulhattak, azaz: a fenyegetési szándék jelzésére. További szempont, hogy éppen olyan szófaji kategória tulajdonságai jellemzik ebben a használatban, amely nem szervesen kapcsolódik a mondathoz, önálló tagmondati értéke is lehet, ezáltal nem egyértelmű,

hogy „grammatikaibb” elemmé vált-e. A pragmatikai többlet pedig az igekötő nélküli, igésebb változatokban is megfigyelhető. Az eddig feltárt adatok alapján azt mondhatjuk, hogy bizonyos tényezők – a jellegzetes beszédhelyzetben való viszonylag gyakori előfordulás és az annak megfelelő kommunikációs szándék jelölése – elősegítették a *rávár* jelentésbeli, funkcionális és szerkezeti változásait, azonban ez a kommunikációs szituáció meg is őrizte a kifejezést ebben a szerepben.

6. Összefoglalásképpen elmondható, hogy a forráskiadás újabb formájának tekinthető (morfológiailag elemzett) adatbázis építésével járó gyakorlati feladatok, például a szófaji kategóriába való besorolás egyes esetei rámutathatnak az ily módon feldolgozott korszak éppen zajló nyelvi változásaira, esetünkben éppen a beszélt nyelvet részben felidéző nyelvi rétegből. A viszonylag nagy mennyiségű, műfajok, időbeliség és terület szempontjából differenciált forrásanyag jó alapot adhat az adatok rendszerszerű, használati alapú vizsgálatához. Az így létrejött korpusz az adatgyűjtés és adatigazolási munkálatok felgyorsításával elősegítheti majd a középmagyar korszakra irányuló grammatikai kutatásokat – az állapotfeltárástól az egyes részrendszerbeli folyamatok megragadásáig, a szintézisre törekvés-től a jelen íráshoz hasonló esettanulmányokig.

Források

Ball. = BALLAGI MÓR, *A magyar nyelv teljes szótára 1–2*. Franklin, Pest. 1867–1872.

Balassa = BALASSA JÓZSEF, *A magyar nyelv szótára 1–2*. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest. 1940.

CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára 1–6*. [1–4.] Emich Gusztáv, [5–6.] Athenaeum, [1–5.] Pest, [6.] Budapest. 1862–1874.

Komáromy = *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. Közreadja: KOMÁROMY ANDOR. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 1910.

M. = *Minorita iskoladrámák*. Sajtó alá rendezte: KILIÁN ISTVÁN. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1989.

Zsákosi furfangjai és a két vén zsugori. 1774. 556–606;

Kintses Násó bált rendez. 1775. 743–82.

Magyar Nyelvőr 1879. Tájszók. 565–566.

MBF. 1–4. = *A magyarországi boszorkányság forrásai I–II.* Szerk., BESSENYEI JÓZSEF; *III.* Szerk., KISS ANDRÁS – PÁL-ANTAL SÁNDOR; *IV.* Szerk., TÓTH G. PÉTER. Balassi Kiadó, Budapest. 1997–2005.

MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár 1–2.* Hornyánszky, Budapest. 1893–1901.

MTSzt. = *Magyar Történeti Szövegtár*
<http://www.nytud.hu/hhc/pat3h.html>

P. = *Piarista iskoladrámák.* Sajtó alá rendezte: DEMETER JÚLIA – KILIÁN ISTVÁN – KISS KATALIN – PINTÉR MÁRTA ZSUZSANNA. Akadémiai Kiadó – Argumentum Kiadó, Budapest. 2002.

Dugonics András: József eladatása. 1762. 343–407;

Dugonics András: Tárházi. 1789. 605–85;

Dugonics András: Tárházi és a színészek. 1782. 685–713;

Dugonics András: Menekmus, magyarra változva. 1807. 713–781;

Hagymási Imre: Szentelen nagyra vágyódásnak nevetséges megtsufolása. 1775. 861–97.

NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND, *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig 1–3.* Hornyánszky, Budapest. 1890–1893.

Schram 1–3. = *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768 I–III.* Közreadja: SCHRAM FERENC; Akadémiai Kiadó, Budapest. 1970/1983.

Sugár = SUGÁR ISTVÁN 1987. *Bűbájosok, ördögösök, boszorkányok Heves és Külső Szolnok vármegyékben.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár 1–[14].* Főszerk. SZABÓ T. ATTILA et al. [1–4.] Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, [5–8] Akadémiai Kiadó, Budapest, [9–] Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár] 1975–[2009].

TMK = *Történeti Magánéleti Korpusz* <http://tmk.nytud.hu/>

ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár 1–5.* Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1979–2010.

Irodalom

BALÁZS JUDIT 1995. A mondat szerkezete. Tagmondatértékű módosítószók. In: BENKŐ LORÁND főszerk., RÁCZ ENDRE szerk.: *A magyar nyelv törté-*

neti nyelvtana II/2. *A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 75–80.

DÉR CSILLA ILONA 2008. *Grammatikalizáció.* Akadémiai Kiadó, Budapest. NytudÉrt. 158.

DÖMÖTÖR ADRIENNE 2011. Nyelvtörténet, nyelvváltozat, adatbázis. In: HEGEDŰS ORSOLYA – PSENÁKOVÁ ILDIKÓ szerk., *Tudomány az oktatásért – oktatás a tudományért. I.* Univerzita Konstantína Filozofa v Nitre, Fakulta stredoEurópskych štúdií, Nitra. 2011. 49–53.

DÖMÖTÖR ADRIENNE 2012. A nyelvtörténeti adat: elvek, gyakorlat, lehetőségek. *Magyar Nyelv* 108: 39–51.

HAADER LEA 2004. Változások a történeti szintaxisban – pragmatikai háttérrel. *Magyar Nyelvőr* 128: 464–9.

HORVÁTH LÁSZLÓ 2001. A felszólító módú igealakok kettősségek történetéhez. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II. Magyar és finnugor alaktan.* Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 55–65.

JUHÁSZ DEZSŐ 1992. A módosítószók. In: BENKŐ LORÁND főszerk. *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 815–38.

JUHÁSZ DEZSŐ 2001. A magyar nyelvjárások területi egységei. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia.* Osiris Kiadó, Budapest. 262–316.

JUHÁSZ DEZSŐ 2002. Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudományszemléleti kérdések. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ – PÉNTEK JÁNOS szerk. *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson.* Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10. Debrecen–Jyväskylä. 165–173.

KELEMEN JÓZSEF 1970. *A mondatszók a magyar nyelvben.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

KUGLER NÓRA 2000a. *Viszonyzóok. A partikula.* In: MGr. 277–283.

KUGLER NÓRA 2000b. *Mondatszók.* In: MGr. 294–306.

D. MÁTAI MÁRIA 2003. Szófajttörténet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet.* Osiris Kiadó, Budapest. 632–663.

D. MÁTAI MÁRIA 2007. *A magyar szófajttörténet általános kérdései.* Akadémiai Kiadó, Budapest. NytudÉrt. 157.

MGR. = KESZLER BORBÁLA szerk. 2001. *Magyar grammatika.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

NOVÁK ATTILA – WENSZKY NÓRA 2007. Mire jó és hogyan készül egy számítógépes morfológia. In: ALBERTI GÁBOR – FÓRIS ÁGOTA szerk., *A mai magyar formális nyelvtudomány műhelyei*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 157–169.

PUSZTAI FERENC 1999. Beszélt nyelv a középnyelvi magyarban. *Névtani Értesítő* 380–386.

TÁTRAI SZILÁRD 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Tudománytörténet

BÉKÉS VERA

Budapest

**„A nyelv az ember műve” –
Herder filozófiai tételének jelentősége és hatása a kortárs
nyelvtudomány fejlődésére***

Abstract

„Man created language” – The importance and effect of Herder’s thesis on contemporary linguistics

J. G. Herder inspired the Hungarian movement for reforming language and mentality especially by his important work, *Treatise on the origin of language*, which was published in 1772 and contained his remarkable thesis: „Man created language”.

In this paper I demonstrate that this thesis put the most important question of language in different new light. According to the new idea languages could be different from each other but could be originally „one” as well.

The second part of the paper concentrates on the way Herder had to go through to disclaim the divine origin of language. A very important event could influenced this turn: the Lisbon earthquake of 1755 was a huge catastrophe inspiring new empiric perspectives for the researchers „nature left alone”.

Keywords: J. G. Herder, origin of language, organon, ideal of knowledge in the 18th century

„Isten teremti az állatot, az embert önmaga teremti.”

G. C. LICHTENBERG¹

1. Bevezetés

JOHANN GOTTFRIED HERDER nevét a mai magyar olvasó közönség többsége csak a nyelvünk borús jövőjét illető „jóslatához” kapcsolja, mely szerint „A magyarok, mint az ország lakosainak legcsekélyebb része, most szlávok, németek, románok és más népek közé vannak beékelve, s századok múltán talán nyelv-

---

* A tanulmány az az OTKA (K 104643) támogatásával készült.

¹ LICHTENBERG 1963: 162.

vüket is alig lehet felfedezni” (HERDER 1978).² Ez a nevezetes jövendölés még a huszadik századi vitákban is hivatkozási alapul szolgált. Ahogy Illyés Gyula fogalmazott: „Herder már európai tekintély, a szellemi életnek győztes irányítója, amikor jóslatára fölkapják fejüket nemcsak a magyarok. Azoknak a népeknek a szellemi vezetői is, melyek közé az a kisszámú nép Herder szerint is be van ékelve. Herder nem rosszakaratú, de mégis szerencsétlen meghatározásával kezdődik az az ébredés is, amely a magyarságot egy sor egymásra utalt nép közt idegen testnek fogja hirdetni” (ILLYÉS 1977).

HERDER munkásságának általános eszmetörténeti hatása persze ennél a – szövegösszefüggéséből kiragadott – „jövendölésnél” sokkal jelentősebb, mélyebb és szerteágazóbb. Közelebről tekintve, a magyar művelődéstörténetben játszott szerepe is messze fontosabb annál, mint hogy, úgymond, felrázta a magyar gondolkodókat anyanyelvünk állapota iránti közömbösségükből. Ráadásul – amint ezt több kutató is kimutatta (DÜMMERTH 1963, HERMÁN 2004) – a magyar nyelv megújítására irányuló felvilágosult törekvések már évekkel az Eszmék megjelenése előtt, megfogalmazódtak. A magyar nyelvi-szellemi megújulást hirdető mozgalom egyik legfontosabb ihletője a franciák mellett éppen a német HERDER volt, és úgy tűnik, hogy a szellemi erjedésben különösen fontos szerepet töltött be az 1772-ben napvilágot látott *Értekezés a nyelv eredetéről*. Ebben, a HERDER korai korszakának legfontosabb művében mondta ki nevezetes tételét: „A nyelv az ember műve”. Ekként egészen új megvilágításba helyezte a korszak egyik nyelvvel kapcsolatos legfontosabb kérdését, a nyelv genezisének problémáját. Mégpedig úgy, hogy egyszerre vetette el, mint hibás következtetést, mind a nyelv isteni eredetéről szóló hipotézist (SÜSSMILCH), mind a nyelvet a természeti, állati ösztönökből való levezetéssel operáló francia naturalisták elméletét, mind pedig az eredeti megegyezésen alapuló elméletet. Mint az *Értekezésben* írja: „Láthatjuk, ha egyszer elhibáztuk a nyelv genezisének lényeges pontját, mindkét oldalról tág tere nyílik a tévedésnek – akkor a nyelv egyszer oly ember feletti dolog, hogy Istennek kellett kitalálnia, máskor annyira nem emberi, hogy minden állat kitalálhatná, ha nem sajnálná a fáradságot. Az igazság célja csupán **egy** pont, s ha erre ráhelyezkedünk, minden irányban nyilvánvalóvá lesz, miért nem tud egyetlen állat sem nyelvet feltalálni, miért szükségtelen, hogy Isten találja fel a nyelvet, s hogy az ember emberi mivolta következtében fel tudja találni és fel is kell hogy találja a nyelvet” (HERDER 1983: 225). HERDER itt idézett gondolatai, az emberi nyelv eredetének és mibenlétének kérdésére fókuszáló vizsgálódások jelentették az első, meghatározó lépéseket a német nyelvfilozófia („Sprachphilosophie”) mint önálló filozófiai diszciplína kidolgozásának

---

² HERDER magyarországi hatásának történetét számos tanulmány elemzi. L. ezek közül újabban pl. HERMÁN 2004: 5–15.

útján (KELEMEN 1990: 2000). Tanulmányomnak célja megmutatni, hogy az Értekezésben HERDER által felállított radikális tézisek a filozófián túl újfajta utat nyitottak a nyelvtudományi vizsgálódások számára is, sőt egyúttal új fejezetet jelentenek a gondolkodás egyetemes történetében is. A HERDER által meghonosított szemléletmód hozzájárult ugyanis ahhoz, hogy, a kor **tudáseszmenye** is megváltozzék, azaz: a tudás mibenlétéről és rendeltetéséről való gondolkodás, maga is átalakuljon, megújuljon. Érdemes a fentieket bővebben is kifejteni (BÉKÉS 2005, 2013).

2. A tudáseszmeny története. Egy-egy letűnt történeti korszak **tudáseszmenyének** vizsgálatakor számításba kell vennünk, hogy az adott időben kik számítottak a tudás legtekintélyesebb letéteményeseinek, és ők mit vallottak magáról a tudásról. Vagyis: a megszerzhető tudás milyen formáit tekintették **biztos** tudásnak, és erre nézve a megbízhatóság milyen kritériumait tartották **egyáltalán** elfogadhatónak. Valamint tisztában kell lennünk azzal is, hogyan gondolkodtak e biztos tudás forrásairól, határaitól és korlátairól. Egy adott kor tudáseszmenye tükröződik abban is, hogy milyen intézményes tekintélyt fogadtak el döntőbíráknak, azokban a vitás ügyekben, ahol a vita magára e tudás érvényességére vonatkozott. Az így értelmezett tudáseszmeny rekonstruálásakor természetesen figyelembe kell vennünk a legfőbb kognitív autoritás – azaz a **vitán felül** álló tekintély – pozíciójáért versengő valamennyi tudásformát (MÁRKUS 1992). Pedig sokszor nem könnyű e tekintélyeket világosan elkülöníteni egymástól, hiszen a bevett mindennapi hagyomány, a vallás, a művészet és a tudomány közötti intézményes határok nem mindig egyértelműek. Egy ilyen áttekintés pedig már csak azért sem korlátozódhat kifejezetten csak a mai értelemben vett nyelvtudomány történeti kezdeteire, mert a szóban forgó radikális szemléleti változás, amely előkészítette a nyelv későbbi megindulót, tervszerű tudományos kutatását, egyúttal egy korábban természetesként elfogadott tudásrendszer **teljes** átrendeződését is jelentette. Az európai tudományosság történetében ekkor és ebben a folyamatban kérdőjeleződött meg a **vallási tekintély** korábban föltétlen elsőbbsége legfőbb riválisával, a módszeres vizsgálódáson, kutatáson alapuló, és racionális érveket alkalmazó (természet-) tudományos tekintéllyel szemben. Elegendő csak arra a 18. század közepén bekövetkezett döntő fordulatra gondolni, amely érintette a vallási és a tudományos magyarázatok viszonyának **egészét**, s amely lehetővé tette a rendszeres természetkutatás egészen új formáinak megjelenését és kibontakozását. E fordulat hatása kiterjedt olyan területekre is, mint a geológia, botanika, zoológia, a nyelv-, a történettudomány, vagy a néprajztudomány. Az 1750-es évek második felétől kezdve a tudósokat többé már nem lehetett **intézményes úton** (például az inkvizíció nyomásával) kötelezni arra, hogy **tudományos** tételeik – vagy akár csak feltevéseik – megfogalmazásakor megmaradjanak a Kinyilatkoztatás hittételei által megszabott keretek között. Eladdig bármilyen történelmi esemény vagy természeti katasztrófa okainak keresésekor

az úgynevezett *anagógés* értelmezés bevett magyarázatnak számított (FÓNAGY 1999). Ennek értelmében az eseményeket (járvány, földrengés, háború stb.) a **közvetlen isteni beavatkozás**, a Gondviselés **jeleként** lehetett és kellett értelmezni. Gondoljunk arra, hogy még a 18. század első felében is érvényesült az az ősi meggyőződés, hogy a természeti csapásokkal a haragvó isten(ek) sújtják az embereket, így büntetik az elkövetett vétkeket. Még századokkal a „sötét közepkoron” túl is máglyára küldték az Európa-szerte zajló boszorkány-perek elítélteit, akiket leggyakrabban valamilyen családi tragédia, természeti csapás vagy járvány közvetett vagy közvetlen okozásával vádoltak. A nevezetes szegedi boszorkányok perében 1728-ban például a város ma Boszorkányszigetnek nevezett részén egyszerre tizenkét megvádolt személyt ítélték halálra. „A máglyán való kivégzés látványos volt. Az összegyülekezett tömeg elégedetten állapíthatta meg: közösségének ellenségei – akik jégesőt és szárazságot, szegénységet és betegséget hoztak városukra – megbűnhődtek tettükért” (TÓTH 2005). De gondolhatunk akár VOLTAIRE Candide-jának nevezetes autodaféjelenetére (ennek elemzésére később még visszatérünk), melyet a lisszaboni földrengés csapásainak elhárítása céljából rendelt el az Inkvizíció.

Az új szemléletű gondolkodók a természeti katasztrófákban vagy történelmi eseményekben már nem a jutalmazó vagy büntető Gondviselés jelét keresték. Az eseményeket közvetlen isteni jelként felfogó anagógés értelmezés alternatívájaként megjelent a **kauzális** magyarázattípus, amely **pusztán** a természetben illetve társadalomban működő erők összhatásának vizsgálatából kívánt következtetéseket levonni. Mindennek legfontosabb előnye, hogy kibővültek a természet rendszeres és módszeres kutatásának lehetőségei. Ebben az új értelmezési keretben számolni lehetett és számolni is kellett – HERDER kifejezésével – „a Föld két legnagyobb tirannusával, a Véletlennel és az Idővel”. Véletlennel – tudjuk – az egymástól független, de egymást esetlegesen keresztező oksági folyamatsorok hatására bekövetkező eseményeket nevezzük. Mint erre a nyelvi alakzatok ismerettani funkcióját és történelmi változásait elemező FÓNAGY IVÁN felhívta a figyelmet, mind a „véletlen” fogalmának megjelenése, mind az időbeli változások elkerülhetetlenségének gondolata a racionális – tudományos – gondolkodás viszonylag kései terméke. „A véletlen hiánya tág teret hagy az előjelekben való hitnek, és a „jeleken” alapuló jóslásoknak. Ezen a ponton közel jutottunk már a természeti tárgyak, természeti jelenségek anagogikus interpretációjához. Ha van jel, mindig hozzá képzelhető a feladó” (FÓNAGY 1999: 294).

A Gondviselés által meghatározott szemléleti keretek évezredekön keresztül éppen olyan merev metafizikai korlátokat szabtak azon tudósok számára, akik a közetek keletkezésének történetét kívánták feltárni vagy a földrengések illetve például a vulkáni jelenségek magyarázatát kutatták, mint azoknak, akik a nyelv eredetét vagy éppen a társadalmi törvények természetét igyekeztek megfejteni. A véletlen és a történetiség fogalmának megjelenése a tudományos gondolko-

dásban alapvető változást hozott a tudományok történetében. Az új szemlélet hatásával egy korábbi írásomban részletesebben foglalkoztam (BÉKÉS 2013). Ott a fordulatnak a földtudományok kibontakozásában játszott szerepét emeltem ki. A Gondviselés által meghatározott szemléleti keretek évezredek óta Ahogyan a természeti jelenségeket magyarázó elméleteknek összhangban kellett maradniuk a Teremtéstörténettel (pl. a vízözönről szóló történettel), éppúgy pl. a nyelvek tanulmányozásakor is eladdig feltétlen útmutató volt ez a Kinyilatkoztatás által meghatározott korlát. Így a nyelvek eredetére irányuló korszerű tudományos kutatás kibontakozását igen sokáig, még a 18. században is, erősen behatárolta a „Bábel-doktrína”, mely szerint a Nyelvet (az egyetlen) az Első ember, Ádám, közvetlenül Teremtőjétől kapta. Ezt az egyetlen, közös ősi nyelvet zavarta össze az Úr Bábel tornyának építésekor, így büntetve az Első ember magukról megfélelmező utódait.

3. A herderi fordulat. A fiatal HERDER a nyelv eredetéről szóló tanának kifejtésekor már elszakadt a bevett tantételtől. Radikalizmusa nem a semmiből jött: a nyelvek eredetéről szóló radikális nézeteit csak egy mély szemléleti fordulat közösségi **élménye** érlelhette meg. Csak egy ilyen szellemi forrongás közepette adhatta közre radikális tézisért, mely szerint a nyelv nem Isten adománya, hanem az ember maga találta föl azt. Az új felfogás alapján történeti eredetük szerint a nyelvek **különbözhetnek** egymástól, de lehetnek éppenséggel eredetileg „azon egyik” is. Az alapvető szemléleti újdonság tehát az, hogy a nyelvek eredetének magyarázatakor és egymáshoz való hasonlóságuk illetve különbségeik megállapításában **nem szükséges** a Szentírás kinyilatkoztatásait szó szerint venni. Ellenkezőleg: a szent szövegtől függetlenül, konkrét és módszeres vizsgálatok útján lehet majd és kell a tanulmányozott kérdésekben dönteni. Ez a feladat pedig már majd az új szemléletű nyelvtudomány művelőire vár.

HERDERnek ezt a korai Értékezését a nyelv eredetéről az utókor úgy tartja számon, mint a Sturm und Drang korszak egyik legfontosabb teljesítményét, amelyben először sikerült lefektetni a történeti nyelvelmélet újfajta metafizikai alapjait.³ Alapgondolata, mint láttuk, hogy az emberi nyelv nem Isten adománya, ugyanakkor nem is csupán a természet műve. Arra a kérdésre, hogy a „magukra hagyott emberek”, csupán természetes képességeikkel feltalálhatták-e a nyelvet, HERDER válasza valóban újszerű. Kimondja, hogy a nyelv elválaszthatatlan a gondolkodástól és viszont: a gondolkodás a nyelvtől, és mindkettő kölcsönhatásban áll az emberi társadalom egész fejlődéstörténetével. A nyelvek maguk is változnak, a nyelveknek történetük van. Ilyenformán – mondja HERDER – a

---

³ A magyar filozófiai szakirodalomban jól ismert KELEMEN JÁNOS átfogó, nemzetközileg is jelentős nyelvfilozófia-történeti monográfiája, melynek középpontjában Herder munkásságának újszerű elemzése áll. Érvelésemben nagymértékben támaszkodom az ott kifejtettekre (KELEMEN 1990).

nyelv az **ember műve**. Ezzel a fordulattal mintegy átkeretezi a nyelv-problematikát, és megteremti a történelmi nyelvelmélet újfajta filozófiai alapjait. És bár kortársai meglehetősen bírálattal illették a tanulmányt, sőt HERDER maga sem volt munkájával egészen elégedett, s a továbbiakban meg-megújuló kísérleteket tett koncepciójának bővebb és alaposabb kifejtésére, mégis, az ebben a korai műben sorakozó gondolatok korszakalkotónak bizonyultak. Alapvető hatást gyakoroltak WILHELM VON HUMBOLDTnak, STEINTHALnak és követőinek nyelvfilozófiájára, tudományos szemléletére. Az sem véletlen, hogy az amerikai újhumboldtiánus nyelvtudomány meghatározó alakja, EDWARD SAPIR doktori disszertációját HERDER e munkája elemzésének szentelte (SAPIR 1907). Adódhat a kérdés, hogy milyen előzményekkel illetve hatásösszefüggésekkel lehet számolni az új nyelvszemlélet kialakulásában. A kérdés elsősorban VICÓra vonatkozik, hiszen az 1725-ben született Az új tudomány évtizedekkel megelőzi az Értekezést. Ám valószínű, hogy – legalábbis az Értekezéssel pályázó fiatal HERDERre – VICÓnak még nincs közvetlen hatása. Az új tudomány eszméivel HERDER csak később ismerkedett meg, így ez a fontos hatás késői munkáit, mindekenélőtt a Nyelvregényt érinti.⁴

Itt figyelembe kell vennünk még egy tény. Noha HERDER fejében már évek óta érlelődött egy kortársaival polemizáló írás gondolata, mégse feledjük, hogy ez az Értekezés nem a saját kezdeményezéseként született. A viszonylag rövid írás valójában egy (díjnyertes) pályamű, amelyet szerzője a Berlieni Tudományos Akadémia 1769-ben meghirdetett pályázatára nyújtott be.⁵ A kiírás így szólt: „Vajon az emberek pusztán természeti képességeikre hagyatkozva fel tudják-e találni a nyelvet? És ha igen, milyen módon?” Ennek kapcsán KELEMEN JÁNOS felhívja a figyelmünket, hogy ekkoriban az úgy nevezett nyelv-problematika – az emberi nyelv eredetére és természetére vonatkozó kérdések, reflexiók – már egy ideje érzékelhetőek voltak a korszak levegőjében. „A XVIII. századi akadémiai pályázati kiírások nemegyszer hoztak jó érzékkel napvilágra ilyen levegőben lógó kérdéseket, s ebben nemcsak a Rousseau-t inspiráló Dijoni Akadémia járt elől, de a berlieni is. A Berlieni Akadémia 1759-ben pályázatot írt ki annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy hogy milyen kölcsönös hatást gyako-

---

⁴ KELEMEN JÁNOS monográfiájában elég részletesen tárgyalja a kérdést: „Bár több mit jogosak a Vico és Herder közt vont gyakori párhuzamok, kétséges, hogy Herder fejlődésében Vico hatása közvetlen szerepet játszott volna. Fiatal korában Hamantól hallhatott Vicóról, de a Nuova Scienza-t csak 1797-ben olvasta. Amikor Goethe propagandája nyomán Vico Németországban valamelyest ismertté vált, Herder nemcsak kidolgozta, de már régen elterjesztette azokat a nézeteit, amelyekre Vico a legnagyobb hatást gyakorolhatta volna.” (1990: 119, 47. lj.) Lásd ehhez még NAGY 2003: 140–142.

⁵ A munkát, amely 1771-ben elnyerte az első díjat, 1772-ben adták ki. HERDER: *Über den Ursprung der Sprache* (1772) In: *Herders Sämtliche Werke*. Berlin 1877–1913. Band 33. Hrsg. v. B. SUPHAN.

rolnak egymásra a nyelv és a „vélemények”. Ezt a pályadíjat David Michaelis, a híres orientalista nyerte meg, aki a történeti Bibliakutatás terén szerzett érdemeket ... és aki ... írásaival mind Herderre, mind Humboldtra ösztönzően hatott” (KELEMEN 1990: 99). Érdemes ehhez hozzátenni, hogy MICHAELIS, a göttingeni professzor – nem mellesleg – tanára volt WILHELM VON HUMBOLDTnak. MICHAELIS kulcsszerepére a nyelvfilozófia és a modern hermeneutika történetében WILHELM DILTHEY A hermeneutika születése című tanulmányában hívta fel a figyelmet. Mint hangsúlyozta, MICHAELIS azáltal vált a grammatikatörténeti iskola és a hermeneutika egyik úttörőjévé, hogy a dogmától megszabadulva, a Szentíráshoz mint történeti szöveghez fordult, és a klasszika-filológia eszköztárát felhasználva elsőként alkalmazta a nyelv, a történelem, természet és jog egyéges történeti szemléletét az Ószövetség szövegének értelmezésére (DILTHEY 1900: 485).

Az 1760-as évektől egészen HERDER fellépéséig, a felvilágosodás gondolkodói számára a nyelvvel kapcsolatos nagy dilemma, a nyelv isteni eredetének igazolása vagy cáfolata volt. Tehát a nyelvet vagy isteni, transzcendens eredetűnek tekintették (mint például SÜSSMILCH), vagy olyan organizmusnak, amely a természeti ember állati, primitív ösztöneire vezethető vissza, s csupán természeti okoknak köszönheti a formáját. (Az utóbbi ROUSSEAU megfogalmazása, de HERDER e tekintetben CONDILLAC felfogásával is vitázik, vö. KELEMEN 2000: 121.)

HERDER, láttuk, egy új, harmadik típusú megoldásra jutott. A nyelv eredetének kérdésére adott mindkét fajta hipotézist, miután részletes logikai elemzést szentelt nekik, elvetette. Kimutatta, hogy mind az isteni eredetet védelmezők, mind a természeti eredet elkötelezettjei osztoznak abban a közös – HERDER és a Sprachphilosophie kidolgozói szerint hamis – előfeltevésben, hogy létezhet ész (reflexió, gondolkodás) nyelv nélkül; nyelv pedig ész (reflexió, gondolkodás) nélkül. HERDER elvetette ezt a hallgatólagos, közös előfeltevést, és olyan argumentumokat dolgozott ki, amelyekkel mind a természetfölötti, mind pedig a pusztán természeti, animális eredetmagyarázatot cáfolni tudja. HERDER érveit követve KELEMEN nyolc argumentumot különített el (KELEMEN 1990: 142–149), melyek más-más aspektusból, de ugyanazt a célt szolgálják: kimutatni és egyben igazolni annak lehetőségét, hogy az ember a maga, csakis őt illető adottságaival képes volt feltalálni a hozzá, és csakis hozzá tartozó, rá jellemző – sem nem isteni, sem nem állati – nyelvet. Az ember az állattól **elvileg** is, tehát nem csak fokozatai szerint különbözik: „A nyelv feltalálása tehát annyira természetes dolog az ember számára, mint az, hogy ember” (HERDER 1983: 192, 209).

4. Az új tudományos kutatások: ok vagy következmény? HERDER Értekezésének szerepét általában a nyelvfilozófia keretein belül szokás méltányolni. Azonban – mint utaltam rá – a műben határozottan kifejtett gondolatok súlya

túlmutat a filozófián, s nagymértékben hozzájárult, hogy magáról a tudás természetéről megváltozott a képünk.

Korábban úgy fogalmaztam, hogy egy a 18. században bekövetkezett radikális szemléleti fordulatnak **köszönhetően** indulhatott fejlődésnek az új szemléletű tudományos kutatás, egyebek között a nyelvtudomány területén is. Ezt egyben állásfoglalásnak is szántam egy, a tudománytörténészek régebbi és újabb iskolája között zajló vitában. A hagyományos nézet szerint a nagy tudományos felfedezések időről időre megrendítik a korábban uralkodó világszemléletet: ezek **okozzák** a változásokat, s így biztosítják a tudomány egyenes vonalú fejlődését, mondhatni, diadalmenetét. Azok számára azonban, akik a tudomány konkrét történetét nem a szájhagyományban fennmaradt fejlődésmítoszok, hanem az eredeti, kortárs források, főleg viták alapján rekonstruálják, a haladás menete nem ilyen egyértelmű. A források elemzése révén ugyanis egyértelművé vált, hogy a tudományos felfedezések és a nagy világnézeti fordulatok sorrendje – az elterjedt közhiedelemmel szemben – leggyakrabban éppenséggel fordított. Nem az új felfedezések ingatják meg az uralkodó szemléletet, hanem általában éppen ellenkezőleg: gyökeresen új megfigyeléseket, melyekre új elméletet lehet alapozni, valójában csak egy megváltozott nézőpontból lehet tenni, olyan szemlélettel, amely a bevett tekintélytől már elszakadt. Minderre a 16–17. században fontos példákat lehet találni: „Kopernikusz és Vesalius a késő reneszánsz korban a bevett szemlélet tekintélyétől való elszakadásuknak **köszönhetően** fedeztek fel új tényeket – nem pedig azért szakítottak a tekintéllyel, mert új tényeket fedeztek fel” – figyelmeztetett POLÁNYI MIHÁLY (1997: 28). THOMAS KUHN pedig Galilei esetén keresztül arra mutatott rá, hogy a nagy fizikus zsenialitása nem abban állott, hogy pontosabban vagy elfogulatlanabban figyelte meg a lengő testet, mint a skolasztika által elfogadott arisztotelianus fizika szellemében nevelkedett társai. „Némiképp úgy tűnik, hogy Galilei zsenialitása abban rejlett, hogy kiaknáztta a középkori paradigmaváltás következtében megnyíló észlelési lehetőségeket” (KUHN 2000: 126).

HERDER pályaművének radikális tételei, és hozzá az a tény, hogy egy ilyen dolgozat díjnyertes lehetett, azt mutatja, hogy az 1760-as évre már végbement az a hosszú ideje érlelődő szellemi folyamat, amelyben a kognitív autoritások hierarchiája átrendeződött, és szabaddá vált az út a modern tudományok fejlődése számára. Az alább következő, egyetlen nagy természettörténeti epizód felidézése talán elegendő, hogy érzékelhessük, miféle természeti földindulások szolgáltak mintegy **katalizátorként** ehhez a gyökeres és egyszersmind átfogó szellemi fordulathoz.

5. A lisszaboni földrengés szerepe. 1755. november 1-jén, éppen Mindszentek napján, erős földrengés, majd szökőár és tűzvész pusztított Európa negyedik legnagyobb városában, Lisszabonban (BALÁZS 2005). A csapások néhány óra

alatt letarolták csaknem az egész fényűző palotákkal teli partvidéket, s elpusztítottak mintegy harmincezer embert.

A történetírók számon tartják, hogy a lisszaboni katasztrófa nagyon mély és katartikus hatást gyakorolt a kortárs gondolkodókra. A már csak a maga váratlanságában és méretében is rendkívüli világeseményt széles körben vitatták, elemezték. Mint ERNST CASSIRER írta: „Ahogy Goethét, hétéves kisfiúként megrázta a lisszaboni földrengés „rendkívüli világeseménye”, először készítettén őt mélyebb töprengésre, ahogy ennek az eseménynek a nyomán lobbant fel Rousseau és Voltaire közt a vita „a világok legjobbjáról”, ... úgy Kant sem menekedett meg attól, hogy ez ügyben gondolati számadásra kényszerítve ne érezze magát” (CASSIRER 2001: 66). VOLTAIRE négy évvel később a Candide lisszaboni fejezetében is megörökítette a katasztrófát. Balszerencsés hősei épp e földrengés és szökőár következtében szenvednek hajótörést. S miután sikerült partra vergődniük, Pangloss, semmitől nem zavartatva magát, a földrengések tudományos magyarázatáról elmélkedik. Hőseink a katasztrófa „felelőseire” vadászó inkvizíció foglyai lesznek, mert mint az író felvilágosít bennünket: „A földrengés Lisszabonnak háromnegyed részét lerombolta, mire az ország bölcsei nem letek hatékonyabb módot a teljes romlás megakadályozására, mint azt, hogy szép autodaféval kedveskedjenek a népnek; a **coimbrai egyetem ugyanis amellett döntött, hogy pár ember lassú tűzön, nagy ceremóniával való megégetése mindennél csalhatatlanabb gyógyszer mindennemű földrengés ellen**” (VOLTAIRE 1759: 6. fejezet).

VOLTAIRE szatírájában ott rejlik az egész korszak jelzett, alapvető metafizikai dilemmája: vajon lehet-e, kell-e, szabad-e valamely, a Biblia által megjövendölt isteni **jelnek** felfogni ezt a katasztrófát? A „bűnös város”, a gyarmatainak meggazdagodott Lisszabon, valóban Isten büntetését szenvedti? Ha pedig ez a mérhetetlen pusztulás valóban Isten büntetése, akkor **minek a jeleként** értelmezhető az a vitathatatlan tény, hogy ártatlan gyermekek ezrei és apácák százai letek halálukat a katasztrófában, s hogy miközben kolostorok dőltek romba, aközben viszonylag épen maradt a vigalmi negyed, és rosszhírű lakói megmenekültek a csapásoktól?

Az 1755-ös katasztrófa komolyan megrendítette és komoly gondolati számadásra készítette a fiatal IMMANUEL KANTot is (CASSIRER 2001: 66), aki éppen első nagyobb munkájának, Az ég általános természettörténete és elméletének kiadására várt. Előszavában – mely még a földrengés előtt készült – világosan megfogalmazta a korszak súlyos dilemmáját: „Ha a világegyetem a maga teljes rendjében és szépségében **csupán az önnön általános mozgástörvényeinek átengedett anyag műve**, ha a természeti erők vak mechanikája ilyen pompásan kifejlődhetik a káoszból, s önmagától ilyen tökéletességre juthat, **akkor teljesen erejét veszi az isteni okozó ama bizonyítása, amelyet a világegyetem szépségéről alkotnak**. A természet elégséges önmagának, nincs szüksége isteni

kormányzásra, a keresztény világ szívében feltámad Epikurosz, s istentelen bölcsélet tiporja el hitet, amely tiszta fényét nyújtja a természet megvilágítására” (KANT 1974: 36). Egy ilyen tétel elfogadásának egyik lehetséges következménye, hogy megkérdőjelezhetővé válik a természetnek az isteni Gondviseléstől való függését kimondó alapelv, amivel szemben „...merészség és vakmerőség a **magára hagyott természetnek tulajdonítani** az olyan folyamatokat, amelyekben a legfőbb lény közvetlen keze nyomát látjuk, s egyben attól tart, hogy e kötőnyeles vizsgálódások nem egyebek az istentagadás védőbeszédénél” (KANT 1974: 35).

KANT dilemmái tekintetében majd csak a földrengés után tudott tovább lépni. Ahogy kortársainak életében, az ő pályafutásában is régóta érlelődő szellemi folyamatokat katalizált ez a katasztrófa, melynek következményeképpen merőben új észlelési perspektívák nyíltak a „magára hagyott természet” kutatója előtt. A földrengést követő évben KANT három cikkben is foglalkozott a magyarázattal, majd további három év múlva az Elmékedések az optimizmusról című írásában visszatért a témára. Igazán azonban csak 1763-ban, Az egyetlen lehetséges érv, amellyel Isten létezése bizonyítható című tanulmányban sikerült feloldania dilemmáit oly módon, hogy **új konceptuális keretek közé helyezte** az eredeti kérdéseket. „Sok olyan erő van a természetben – mondja –, amelyik képes az egyes embereket, államokat vagy az egész emberi nemet romlásba dönteni. Földrengések, forgószelek, tengerárok, üstökösök etc. ... Ám azon törvények körében, melyek szerint mindez megtörténik, **az emberi nem bűnei és morális romlottsága egyáltalán nem olyan természeti okok, amelyek ezzel összefüggésben lennének.** Egy város gaztetteinek nincsen befolyásuk a Föld rejtett tüzé- re, s az első világ bujaságai nem tartoznak azon hatóokok közé, amelyek a maguk pályáját járó üstökösöket képesek lettek volna magukhoz lehúzni. S ha ilyesmi megtörténik, akkor azt természeti törvénynek tulajdonítjuk, amivel azt akarjuk mondani, hogy **az eset szerencsétlenség, nem pedig azt, hogy büntetés,** tehát az emberek morális magatartása nem lehet **oka** valamely természeti törvény szerint a földrengésnek, mivel az ok és az okozat között nincsen kapcsolat” (KANT 2003: 154, kiem.: B. V.). Az érvelés folytatásban KANT reflektál a várható ellenvetésre is: „És még, ha előzetes intézkedések hosszú sorának köszönhetően, amelyek külön plántáltattak a világ hatást kifejteni képes erőibe, az esemény végül büntetésként történt is meg, s még ha rögvest úgy véljük is, hogy Isten már a teremtéskor minden előkészületet megtett arra, hogy az esemény később a természetben erre irányuló erőknél köszönhetően a kellő időben megtörténhessék (amint azt Whiston vízözön-elméletéből, amely szerint üstökösök okozták, elgondolhatjuk), a természetfelettség egyáltalán nem csökken, hanem csak messzebb kitolódik, egészen a teremtésig, s ezzel leírhatatlan mértékben ki

is bővül” (KANT 2003: 155).⁶ Kant itt határozottan és véglegesen szembefordult a korabeli populáris teológia bevett magyarázatsémáival. Lépése, mely egyben a koramodernitás időszakában valaha megindult szellemi emancipálódási folyamat betetőzésének is tekinthető, jelentős hozzájárulás a korszak **természetkutatási** programjainak filozófiai megalapozásához. Azzal, hogy átszabta a tények, események értelmezési keretét, egyben felmutatta a **plauzibilitás új struktúráját** is. A tudományos kutató immár nem hagyatkozhat az anagogikus magyarázatséma sugallta „jelek” szemléletére, e helyett természeti okozatok okait keresi, és magyarázataiban helyet engedett a „véletlen esemény” fogalmának (ilyenformán a „szerencsétlenségnek”) is.

Íme, ez tehát az a forrongó szellemi környezet, a „levegő”, amely értelmezési keretként szolgál a nyelv-probléma HERDER által javasolt újszerű és radikális megoldásának. A prekritikai korszak KANTja nem véletlenül került itt a képbe, hiszen a fiatal HERDER éppen ezekben a sorsdöntő, hatvanas években volt KANT közeli tanítványa a königsbergi egyetemen. „Kanttól, barátomtól és tanítómól, akinek összes kedvenc véleményét nemcsak gyakran hallottam, s meg is beszéltem vele, hanem még álmait is ívszám elküldte nekem...” – olvasható egyik levelében, melynek címzettje Lavater. Ebben az 1772 októberében, tehát éppen az *Értekezések* megjelenése idején kelt levélben HERDER felhívja az ünnepeelt fiziognómus figyelmét KANT 1755-ös művére: „...úgy látszik, Ön nem ismeri első, nagyon is ifjúkori, s az Ön gondolataival teli könyvét. Névtelenül jelent meg, címe: Az ég általános elmélete...” (idézi RATHMANN 1983: 499).

HERDER, a lelkész nem válik ateistává, ám ugyanúgy, ahogy mestere, elveti a populáris teológia dogmáit: „Ismerd meg Istent, az Atyát, magadat pedig mint az Ő eleven szervét. Ember vagy az emberek között az emberekért; cselekedj az emberség szabálya szerint.”

A természettudományos kísérleteiről, felfedezéseiről valamint mély filozófiai belátásairól egyaránt nevezetes kortárs göttingeni professzor, LICHTENBERG egyik aforizmájában így reflektált erre az emberi értelem emancipálódását megteremtő fordulatra, amely végtelenül nagy megrázkódtatást is jelent egyben: „Nagy veszteség az bárkinek, ha hitét egy bölcs, a világot igazgató lény létében elveszíti, márpedig ez, úgy vélem, szükségszerű következménye a filozófia és a természet mindennemű tanulmányozásának. Az ember nem szűnik meg ugyan

---

⁶ Sokatmondó az idézetben szereplő kritikai utalás WILLIAM WHISTON (1667–1752) elméletére. Az anglikán pap és tudós meggyőződéssel vallotta, hogy a Bibliában foglalt teremtés- és vízözöntörténet tudományosan is magyarázható, ennél fogva **szó szerint** veendő. 1736. októberre, meg is jószolt egy, Londont elpusztító vízözönt, úgymond, „a Vég kezdetének jelét”, amely azonban persze elmaradt.

egy istenben hinni, de ez már nem gyermekkorunk erős és oltalmazó karú Istene; olyan lény ő, akinek útjai nem a mi útjaink, akinek gondolatai nem a mi gondolataink, akire a segítségre szorulóknak már nemigen számíthatnak” (LICHTENBERG 1995: 114).

HERDER gazdag gondolatrendszeréből itt és most voltaképpen csak egyetlen – alapvető – mozzanatot emeltem ki, hogy érzékeltessem, milyen hatalmas szellemi utat kellett előzetesen bejárnia annak, aki határozottan kijelenti, hogy a nyelv az ember műve. Látnunk kell azt is, hogy milyen szakadék választja el a nyelvtudomány történetében számon tartott nézetek képviselőit. Azokat, akik az Egyetlen Nyelv – Ádám Istentől kapott és Bábelnél összezavart ősi nyelve – rekonstruálhatóságában hisznek, azoktól, akik HERDERrel együtt számolnak „a Föld két legnagyobb tirannusával, a Véletlennel és az Idővel”. Ez utóbbiak felfogása – szemben az előbbiekével – megengedi a történetileg szerteágazó vonalakon visszafejthető, több, egymástól független nyelv (nyelvek) „feltalálásának” elvi lehetőségét, utat nyitva ezzel a nemsokára fellépő történeti-összehasonlító vizsgálódások első iskolái számára.

6. Összefoglalás. Befejezőképpen még egy figyelemre méltó gondolatot idézek az Értekezés második fejezetének végéről, amely annak ellenére, hogy tartalmilag lényegi részét alkotja HERDER nyelvkoncepciójának, úgy tűnik, hosszú időre feledésbe merült, és csak a huszadik század derekán talált visszhangra olyan gondolkodóknál, mint L. SZ. VIGOTSZKIJ, MIHAIL BAHTYIN vagy LUDWIG WITTEGENSTEIN:

„Nem bírom elképzelni az első emberi gondolatot, helyére tenni az első megfontolt ítéletet anélkül, hogy ne dialogizálnék, vagy ne igyekeznék dialogizálni lelkemben; tehát az első emberi gondolat természeténél fogva előkészít arra, hogy párbeszédet tudjunk folytatni másokkal. Az első ismertetőjegy, amit felfogok, emlékeztető szó a magam számára, és a közlés szava lesz mások számára” (HERDER 1983: 226).

Irodalom

BALÁZS BÁLINT 2005. Az első modern katasztrófa: Lisszabon elpusztulása. *Múlt-kor* történelmi magazin 2005. október 31. 10:17. <http://mult-kor.hu/cikk.php?id=10843&pIdx=1>

BÉKÉS VERA 2005. Változó tudászmények. *Világosság* 46. 9: 31–43.

BÉKÉS VERA 2013. Néhány filozófiai szempont a 'neptunista-vulkanista' avagy 'neptunista-plutonista' vita tudománytörténeti értelmezéséhez – In: GURKA DEZSŐ (szerk.) *Formációk és metamorfózisok – A geológia, a filo-*

zófia és az irodalom kölcsönhatásai a 18–19. században. Gondolat Kiadó, Budapest. 40–52.

DÜMMERTH DEZSŐ 1963. Herder jóslata és forrásai –*Philológiai Közlöny* 11. 1–2: 181–183.

FÓNAGY IVÁN 1999. *A költői nyelvről*. Corvina Kiadó, Budapest.

HAMANN, JOHANN GEORG 2003. *Válogatott filozófiai írásai*. Jelenkor Kiadó, Pécs.

HERDER, JOHANN GOTTFRIED 1983. *Értekezések, levelek*. Szerk. RATHMANN J. Európa Kiadó, Budapest.

HERDER, JOHANN GOTTFRIED 1978. *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról*. Gondolat Kiadó, Budapest.

HERMÁN M. JÁNOS 2004. Herder életműve és magyarországi hatása. *Zempléni Múza* 4. 1: 5–16.

Historical Earthquake theories.

<http://www.univie.ac.at/wissenschaftstheorie/heat/heat-1/heat000f.htm> (utolsó hozzáférés 2014. október 12.)

ILLYÉS GYULA 1977. Válasz Herdernek és Adynak. *A Magyar Nemzet* karácsonyi száma.

<http://www.dia.pool.pim.hu/html/muvek/ILLYES/illyes02180a/illyes02191/illyes02191.html>

KANT, IMMANUEL 1974. Előszó Az ég általános természettörténetéhez – In: KANT: *Vallás a puszta ész határán belül*. Ford. VIDRÁNYI K. Gondolat Kiadó, Budapest.

KANT, IMMANUEL 2003. Az egyetlen lehetséges érv, amellyel Isten létezése bizonyítható. In: KANT: *Prekritikai írások*. Ford. MESTERHÁZI M. et al. Osiris–Gond–Cura kiadó, Bp., 119–142.

KELEMEN JÁNOS 1990. *Nyelv és történetiség a klasszikus német filozófiában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

KELEMEN JÁNOS 2000. *A nyelvfilozófia rövid története Platónról Humboldtig*. Áron Kiadó, Bp.

KUHN, T. S. 1984. *A tudományos forradalmak szerkezete*. Gondolat Kiadó, Budapest.

LICHTENBERG, G. C. 1963. *Gedankenbücher*. Hrsg. von Fr. H. MAUTNER. Hamburg.

LICHTENBERG, G. C. 1995. *Aforizmak*. Ford. TATÁR S. T-Twins, Budapest.

MÁRKUS GYÖRGY 1992. Tudományképünk változásai In: MÁRKUS GY. (szerk.) *Kultúra és modernitás*. T-Twins Kiadó, Budapest.

NAGY JÓZSEF 2003. *Vico. Eszmetörténet mint korlátlan szemiózis*. Áron Kiadó, Budapest.

POLÁNYI MIHÁLY 1997. Tudomány, hit, társadalom. In: POLÁNYI M. (szerk.) *Tudomány és ember*. Argumentum Kiadó, Budapest.

RATHMANN JÁNOS 1983. Utószó. In: RATHMANN J. (szerk.) JOHANN GOTTFRIED HERDER: *Értekezések, levelek*. Európa Kiadó, Budapest.

SAPIR, EDWARD 1907. Herder's „Ursprung der Sprache”. *Modern Philology*. 5: 109–142.

TÓTH G. PÉTER 2005. A szegedi nagy boszorkányper 1828. *Rubikon* 2005. 7.

KOLTAI KORNÉLIA

*Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest,
koltai.kornelia@btk.elte.hu*

Révai Miklós etimológiájának héber és arámi vonatkozásai

Abstract

The Hebrew and Aramaic relations of Miklós Révai's etymologies

From the 17th century on use of the Hebrew language and grammar became more and more popular in the Latin grammatical descriptions of Hungarian. Miklós Révai in his *Antiquitates* (1803) often took Hebrew and Aramaic as a basis to explain some language phenomena. The ground of his comparison was the similar sounding, but he extended his research from the lower language levels (sounds and morphemes) to the upper ones (lexemes) as well. He followed the tradition of grammarians trying to find cognates in Finno-Ugric and Hebrew and/or Aramaic languages. In his etymological derivations he often recited Hebrew, Aramaic, Syrian, Finnish, Lappish and Estonian words. In my study I demonstrate the Hebrew and Aramaic etymological relations of Révai's *Antiquitates* considering his competence in Hebrew and Aramaic.

Keywords: Hebrew language, Aramaic language, etymology, descriptive grammar, linguistic affinity

Révai Miklós az *Antiquitates*-ban a különféle magyar nyelvi jelenségeket igen gyakran a héberből és az arámiból, valamint – ritkábban – egyéb „keleti” nyelvekből vezeti le. Az arámit hagyományosan „káldeusnak” nevezi.

Míg a héber példákat (előzményeket, párhuzamokat) a Héber Biblia korpuszából és a bibliai héber nyelvtenből meríti, az arámi példatár esetén már nem lehet ilyen egyértelműen meghatározni sem a korpuszt, sem azt, hogy mely korszak nyelvtenával-nyelvi adataival dolgozik. Néhol azt látjuk, hogy a bibliai arámi korpuszt és nyelvtenát, máshol pedig, hogy későbbi arámi korszakok (középarámi, későarámi) nyelvtenát használja fel az összehasonlító vizsgálataihoz.¹

---

¹ Az arámi nyelv korszakolása a szakirodalomban nem egységes. DOBOS KÁROLY DÁNIEL (l. DOBOS 2012: 220–221, 227) STEPHEN A. KAUFMAN eredményeire támaszkodva (l. KAUFMAN 1997: 117–118) a bibliai arámit nem tekinti egységes szakasznak, részben a

Grammatikai segédletére azonban többször is utal: Johann Severin Vater Handbuch der hebräischen, syrischen, chaldäischen und arabischen Grammatik című tankönyve (Leipzig, Crusius, 1802)² a forrás számára mind a héber és az arámi, mind pedig az egyéb „keleti” nyelvek sajátosságainak közvetítésében. Ennek azonban ellentmondani látszik az a személyes tapasztalat, hogy Vater grammatikájában nem igazán sikerült beazonosítanunk a konkrét héber – főként hangtani természetű – hivatkozásokat. Tehát vagy volt Révainak egyéb héber (és „keleti” nyelvi) grammatikai forrása is, amelyet nem nevez meg név (illetve cím) szerint, és azzal keveri időnként Vater munkáját, vagy pedig így akarja „hitelesíteni”, így akar tekintélyt kölcsönözni saját nézeteinek.

Révai héber nyelv felőli magyarázatai részben a magyar grammatikairódalom hagyományaira támaszkodnak, részben azonban elrugaszkodnak az elődök mintáitól.

Szemléletének és metodikájának újszerűsége már eleve abban is megmutatkozik, hogy a héberen kívül folyamatosan egyéb „keleti” nyelveket is bevon vizsgálódásainak körébe: a már említett arámit, a szírt, az arabot, a perzsát és az etiópot. Az arámi példák arányaikban és súlyukban is megközelítik a héber példák gyakoriságát és jelentőségét. A sorban ezután következnek az arab, a szír hivatkozások,³ majd a perzsa, és végül az etióp utalás, amelyből mindösszesen egyet találunk az Antiquitatesban.

Révai újítása a magyar grammatikairódalom héberes tradíciójában azonban főként abban a **precizításban** áll, ahogyan a hébert (és a többi nyelvet) az alacsonyabb nyelvi szinteken (a hangok és a morfémák szintjén) és a magasabb nyelvi szinten (a lexémák szintjén) a hasonló hangzás alapján a magyarral összeveti. Az összehasonlítás során a Halotti beszéd és könyörgésből⁴ először is a korabeli fonémakészlet egyes elemeit, a szavakat és a toldalékokat **rekonstruál-**

birodalmi arámira (Kr. e. 600–200) jellemző nyelvváltozatnak, részben pedig középaráminak (Kr. e. 200–Kr. u. 250) minősíti. A kései vagy klasszikus szakaszt egy évezredes periódusként határozza meg (Kr. u. 250–1200). EDUARD J. KUTSCHER azonban ettől eltérő korszakolást ad, l. KUTSCHER 2007: 342–343; 348–356.

² Köszönettel tartozom Dr. Stefan Schorch egyetemi tanárnak (Professor für Bibelwissenschaften, Martin-Luther-Universität Theologische Fakultät, Halle-Wittenberg), aki elérhetővé tette számomra a nyelvtankönyv digitális változatát.

³ Révai a szír szavakat is arámi kvadrát betűkkel jegyzi le. A szír nyelv a klasszikus vagy kései arámi (Kr. u. 250–1200) egy önálló ága (vö. DOBOS 2012: 228 és KAUFMAN 1997: 117), más besorolás szerint a kései arámi nyelv egyik keleti dialektusa (vö. KUTSCHER 2007: 342, 352 stb.). A szír példák értelmezésében Kövér András szírológus kollégám (ELTE BTK Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszék, MTA Judaisztikai Kutatócsoport) volt segítségemre. Ezúton is köszönöm a munkáját!

⁴ Révai a „könyörgés” műfaj-, illetve szövegtípus-megjelölést nem használja, a *könyörgést* is *beszédnek* nevezi, az általa használt kifejezés, cím tehát: *Halotti Beszéd*ek.

ja, majd komparatív **levezetésekkel** „kimutatja”, hogy nagy részük a héberből vagy a héberből és az arámból – mint az „elsősülött” nyelvekből – (ritkán szírből, illetve egyéb „keleti” nyelvekből) származik. Igen sok esetben bizonyítani próbálja a rokon finnugor nyelvek hasonló jelentésű és hangzású szavainál is az adott héber és/vagy arámi szóból származást. Etimológiai magyarázataiban így sokszor együtt szerepel a vizsgálandó magyar szó a héber, arámi, szír, finn, lapp, észt stb. „megfelelőikkel”.

A finnugor és a szent nyelvek rokonságának bizonyításában nem újszerű az eljárása, hanem valójában több évszázados magyar és finnugor összehasonlító nyelvészeti hagyományt követ.⁵

Az *Antiquitates* szerzője a középkori magyar nyelvű szövegelemlekben fennmaradt szavakkal és a szavakat alkotó fonémákkal kapcsolatos etimológiai vizsgálataiban a következő eredményekre jut.

A magyar *h* fonéma gyengébben és erősebben ejtett változatát, amelyből a *k* hangot eredezteti, a héber gutturálisokkal (א [ʔ] [ʔálef], ח [h] [héʔ], ח [ħ] [héħ], ו [ʕ] [ʕajin]), valamint egyéb, *k*-nak ejtendő mássalhangzókkal (כ [k/kh] [kaf/khaf] és ק [q] [qóf]) hoz összefüggésbe.⁶ A héber gutturálisok kategorizálása, részletekbe menő elemzése, valamint a hasonló hangzású mássalhangzókkal való kiegészítése szokatlan eljárás a magyar grammatikairodalomban.

A magyar *v* és *j* fonéma kapcsán is előszeretettel él az összehasonlítás lehetőségével. A hasonlításhoz a héber *alefbét*-ben a ו [v] [jóv] és a ו [v] [váv] szemivokálisok szolgálnak alapul számára.⁷ A héber terminológiából még olyan kifejezéseket is kölcsönvesz a magyar *v* leírására („nyugvó”, „mozgó”), amelyeket a héberben egészen más jelenséggel összefüggésben használunk.⁸

De ez általánosságban is elmondható: gyakran nemcsak magának a vizsgált jelenségnek nehéz értelmeznünk a héber eredeztetését, hanem – ahogyan azt a

⁵ Ahogyan C. VLADÁR Zsuzsa Komáromi Csipkés György *Hungaria Illustrata* (1655) című grammatikája kapcsán kifejti: „néhány grammatikai párhuzamból pedig (akárcsak a magyarok) a szent héber és a finn, lapp stb. nyelv rokonságára következtettek. Ez a származás tekintélyt és előkelőséget kölcsönzött, amire a [...] barbárság állandó gyanújával kísért nyelveknek szükségük is volt.” Vö. C. VLADÁR 2008: 22.

⁶ L. a 22. §-ban.

⁷ L. a 48. §-ban.

⁸ L. a 107. §-ban. A terminust TÓTFALUSI KIS MIKLÓS is használja, az ún. *begadkefatok*kal összefüggésben, tehát szintén nem olyan értelemben, ahogyan ma használjuk, vö. TÓTFALUSI KIS MIKLÓS 2011: 85; megjegyzésünket l. *Uo.* 104.

jegyzetekben jelezzük – a mai tudományos álláspont szerint nem is tudjuk alátámasztani Révai héber hangtani magyarázatait.⁹

A morfémák szintjén is a hasonló hangzás a legfőbb érv Révainál a rokonságra. Ezen az alapon teszi meg a héber ה [ha-] prefigált határozott névelőt a magyar határozott névelő etimonjává,¹⁰ valamint különböző héber prepozíciókat: a tárgyi א [’él],¹¹ a ’-ban/-ben’ jelentésű ב [b^e-]¹² és a ’között’ jelentésű בֵּין [bén] prepozíciót¹³ az azonos funkciójú magyar ragok, névutók mintamorfémáivá. A birtoktöbbsesítő jelünket ugyancsak egy héber nyelvi elemmel, a többes számot jelző morféma ך [j] [jód] -jával „rokonítja”.¹⁴

A magyar mutató névmásokat is – amelyekből a határozott névelőnk kialakulására következett¹⁵ – a héber הָ és הַ [ze(h) és zó] mutató névmásokra vezeti vissza.¹⁶ Az egyes szám 3. személyű személyes névmásunk mögött szintén a héber אֵהָ [hú] partikulát feltételezi.¹⁷ A magyar visszaható névmással „módo-

⁹ L. pl. a 44. §-ban a kötőhangokkal, a 48. §-ban a héber ך [j] [jód] és ך [v] [váv] hasonló ejtésével, a 105. §-ban a héber א [ʔ] [’ále] tényleges hehezetes ejtésével, valamint a ך [j] [jód], ך [v] [váv] és ה [h] [he²] „gyenge és sima” ejtésével kapcsolatban írottakat.

¹⁰ L. a 120. §-ban. A régi magyar helyesírást tekintve Révai továbbmegy a hasonlításban: közvetlen héber hatással számol azzal a hangtani és alaktani jelenséggel kapcsolatban is, hogy bizonyos főnevek magukba olvasztják határozott névelőjüket. Az egybeírás, egybeolvadás mellett a héber határozott névelőhöz hasonló hangtani és alaktani viselkedést mutatja ezeknél a főveknél az is, hogy a teljes hasonulás eredményeként legelső mássalhangzójuk megkettőződik. Révai főként a bibliafordításokból és a különböző liturgikus szövegekből hoz példát a határozott névelő teljes hasonulására.

¹¹ L. a 75. §-t, amelyben hosszabb idézetet közöl a Héber Bibliából (Ószövetségből), mégpedig a nyitó soraiból, a Genesis (Mózes I. könyve / Teremtés) 1. fejezetének 1. verséből. A teremtéstörténetből vett rövid citátummal Révai a héber tárgyi prepozícióhasználatot illusztrálja.

¹² L. a 111. §-ban. Révai a héber prepozíció jelentésével kapcsolatban helyesen felismeri, hogy lativusi jelentéssel is bír.

¹³ L. a 184. és a 185. §-ban.

¹⁴ L. a 179. §-ban.

¹⁵ S bár a határozott névelőt és a mutató névmást is a héberből származónak tekinti, ugyanezt a folyamatot a héberben (ti. a mutató névmás névelővé válását, a névelő eredeti mutató névmási funkcióját, a mutató névmási rekonstrukció lehetőségét stb.) meg sem említi.

¹⁶ L. a 119. §-ban. A הַ [zó] azonban a bibliai héberben leginkább csak archaikus szövegekben fordul elő, ld. a vonatkozó, 245. jegyzetben írottakat. A későbbi héber nyelvtörténeti korszakban, a misnai vagy rabbinikus héberben válik gyakori használatú névmássá, l. SÁENZ-BADILLOS 1996: 185.

¹⁷ L. a 108. §-ban. Mivel azonban ezúttal nem nyilvánvaló a hangzásbeli megfelelés, a héberből való eredeztetés komolyabb magyarázatra szorul. Révai a héber szó magyar

sult jelentésben”, visszaható névmási szerepkörben állítja párhuzamba a héber, elsődlegesen ’lélek’ jelentésű נֶפֶשׁ [nefes] és az elsődlegesen ’csont’ jelentésű עֶצֶם [‘ecem] főnevet.¹⁸ A funkció átvételén kívül azonban közvetlen hatást nem tulajdonít a magyarban nekik, de a rokon finnugor nyelvekben kimutatja az alaki kapcsolódást is.¹⁹ A magyar visszaható névmás eredeti alakjául a ’velő’, ’agy’ jelentésű héber מוֹחַ [mó(a)h], illetve a megfelelő arámi-szír מוֹחָא [helyesen: מוֹחָא és מוֹחָא] [móháʔ és múháʔ/ múhóʔ] főnevet jelöli ki.²⁰

Az ’egy’ jelentésű számvényünket szintén a héber-arámi-szír eredetű אֶחָד [‘ehád] tőszámnévvel hozza etimológiai kapcsolatba,²¹ az „egy”-gyel képzett, régi magyar „sem egy”, „nem egy” álszintagmát pedig az azonos jelentésű, általános névmási értékű אֶחָד לֹא [lóʔ ‘ehád] szó szerinti átvételeként definiálja.²²

Az adverbiumok közül a ’biztosan, bizonyosan’ határozószónál hivatkozik a szent nyelvre – konkrétan az arámira – mint átadóra. Igaz, a מִן יַצִּיב [min jaccív]²³ prepozíciós szerkezetet fordított irányban meghonosodott formaként értelmezi.

Révai a „Halotti Beszédekben” előforduló főnevekből és melléknevekből is rámutat héber eredetűekre. Így például az *asszonyra*, amelyet a héber אִשָּׁה [‘issá(h)] – ugyancsak fordított – hangalakjából rekonstruál,²⁴ a *hamisra*, amelynek etimonjául a héber חָמָשׁ [hámász] elvont fogalmat tünteti fel,²⁵ továbbá az „ön”-re (’boldogság’), amelyet a héber אִן [‘ón] főnévből származtat.²⁶ Az *Élő* szavunkat Isten egy állandó jelzőjeként határozza meg, s az ’Isten’ jelentésű héber אֱלֹהִים [‘él] főnév derivátumának tekinti. Magát az *Isten* szavunkat – igaz, szemantikai alapon – a Héber Bibliában tulajdonnévként megjelenő, ún.

hangalakban történő meghonosodása során a héber hehezet módosulását – még hozzá *v*-vé alakulását – feltételezi.

¹⁸ L. a 181. és 182. §-ban. Az עֶצֶם [‘ecem] ugyancsak inkább a későbbi, misnai vagy rabbinikus héberben szilárdul meg visszaható névmási jelentésében, vö. SAENZ-BADILLOS 1996, 186.

¹⁹ A finneknel és a lappoknál, ld. a 181. §-ban.

²⁰ L. a 182. §-ban.

²¹ L. a 116. §-ban. A magyarban meghonosodott hangalak szempontjából problémás hangzásbeli hasonlóság okán itt is elmagyarázza azokat a hangváltozásokat, amelyeken keresztülment az „elsősülött” nyelvből származó kifejezés. Bizonyítási eljárása – hasonlóan a többihez – sajátos rekonstrukción alapul.

²² L. a 115. §-ban.

²³ L. a 28. §-ban.

²⁴ L. a 132. §-ban. Révai ezúttal a héber szó eredetét is magyarázza. Elképzelése széles körben elterjedt felfogást tükröz, amelyet a bibliai teremtéstörténet is alátámaszt. A ma elfogadott etimológiáról azonban l. a 254. jegyzetben írottakat.

²⁵ L. a 160. §-ban.

²⁶ L. a 176. §-ban.

tetragrammatonnak, az יהוה-nak [ejtsd: *adonaj*] tulajdonítja.²⁷ Az átvételi formát azonban nem a tetragrammatonban látja, hanem a vele megegyező jelentésű, héber יָ [jés], illetve közép- és későarámi אִיָּ [ʔf] létezését kifejező partikulában.

További érdekesség az *Isten* kapcsán, hogy nem csupán a saját, hanem Otrókocsi Fóris Ferenc (1648–1718) szófejtését is közli, amelyről nyomatékosan leszögezi, hogy ellentétes az övével.²⁸ Megállapíthatjuk azonban, hogy bár valóban más szóból, az אָס [ʔs], illetve az אָסָא [ʔessáʔ] / אָסָאָא [ʔessátáʔ] ’tűz’ jelentésű főnévből vezeti le a magyar kifejezést Otrókocsi, de szintén a héberből és az arámiból-szírüből eredezteti, valamint nála is a hasonló hangzás az etimológia alapja – ennyiben tehát mégsem tér el rekonstrukciója Révaiétól.

Révai az igék, igeragozás témakörében a magyar grammatikairodalomban immár hagyományosnak tekinthető fogalmakra, jelenségekre hivatkozik.

Az igeörzsek között evidenciaszinten említi a *piél*,²⁹ a *hifʕil*³⁰ és a *hofʕal*³¹ igeörzseket – e két utóbbit mint a magyar műveltető és a „körülírt szenvedő” képzés ősi mintáit mutatja be. A különböző arámi „cselekvő és szenvedő igeörzsek”³² viselkedését paradigmaigén szemlélteti. Az arámi „cselekvőből” „szenvedővé” alakító igei prefixumban a magyar szenvedő igeképző eredeti megnyilvánulási módját és alakját látja.

Szinte már toposz a magyar grammatikairodalomban a héber igei személyvégződéseket a magyar igeragozással és névszóragozással párhuzamba állítani – Révai is erre a hagyományra támaszkodik, amikor a személyes névmások toldalékká grammatikalizálódásának héber eredetét tulajdonít.³³

²⁷ L. az 54. §-ban.

²⁸ L. az 55. §-ban.

²⁹ L. a 28. §-ban. A vonatkozó példa azonban nem héber, hanem arámi, így a teljesen pontos igeörzsi megnevezés nem *piél*, hanem a megfelelő arámi *paél*. TÓTFALUSI szintén megnevezi a héber *piél* igeörzset, de ő magyar nyelvi vonatkozásban: a magyar tárgyas (határozott) igeragozást érti alatta, vö. TÓTFALUSI KIS MIKLÓS 2011: 41, megjegyzésünket l. *Uo.* 101.

³⁰ L. a 138. §-ban. Szenczi Molnár Albert is használja az általános ragozású műveltető és a „ható” igeragozásra a *hifʕil* elnevezést, vö. C. VLADÁR 2004: 225. TÓTFALUSINál is előfordul az igeörzs neve, feltehetőleg a *piél*lel megegyező funkcióban, azaz a magyar tárgyas (határozott) igeragozás jelöléseként, vö. TÓTFALUSI KIS MIKLÓS 2011: 41, megjegyzésünket l. *Uo.* 101.

³¹ L. a 139. §-ban.

³² L. a 141. §-ban, bár Révai nem nevezi meg az igeörzseket. Morfológiai és szemantikai természetüket a אָרָא [pʕaʔ] ’meglátogat’ paradigmaigével mutatja be. Az eredetileg visszaható arámi igeörzsek passzív jelentéstartalommal való bővüléséről ld. a 276. jegyzetben írottakat.

³³ L. az 51. §-ban. A „grammatikalizáció” kifejezést természetesen nem használja. Sylvester Jánostól kezdődően Szenczi Molnár Alberten, Komáromi Csipkés Györgyön át

Általánosságban elmondhatjuk, hogy a héber igerörzsek, igeragozás természetével kapcsolatos megállapításai – még ha néhol kissé pontatlanok is – hozzáértésről tanúskodnak.

S most lássuk, mi jellemzi az Antiquitates szerzőjének héber helyesírását, s latin betűs átírási elveit, gyakorlati megvalósulásait.

Az OSZK Kt. Quart. Lat. 2221/1 kéziratának nyomtatott szövegében – amely a jelen kiadás alapjául is szolgál – a héber szavak helyesírása gyakran hibás. Ezeket többnyire nyomdahibának minősíthetjük, de néhol tényleges helyesírási és grammatikai természetű hibára is gyanakodhatunk. Helyesírási hibának minősül például a szavak gyökmássalhangzóinak tévesztése, vagy bizonyos jelzős szerkezetek esetén a grammatikai nemek egyeztetésének hiánya.³⁴

A *begadkefatok* írásmódjában és átírásában Révai következetesen jár el. A pontozatlan írásmód a spiráns allofönt jelölését feltételezi (ha ettől eltér, az nyomdahibának minősíthető), a betűk nevének átírásából azonban kiderül, hogy a szerző az ún. akadémiai kiejtést követi, vagyis a כ/ב [b/v] [*bét/vét*] és a כ/כ [k/kh] [*kaf/khaf*] esetén az expozív realizációt, a פ/פ [p/f] [*pé³/fě³*] esetén pedig mindkét realizációt: az expozív és a spiráns variánst is átírja.

Táblázatos formában a következőképpen rendszerezhetjük Révai átírását a teljes héber ábécére, azaz az *alefbétre* vonatkozóan.

Magánhangzók jelölése Révainál

Néhol következetlenségek jellemzik a szisztémáját. Például a *cérét*, bár hosszú *é*-t ért alatta, néha *e*-vel, a *qámecet* pedig, amelyet szintén hosszú magánhangzóként tart számon, néha *a*-val írja át. A *hólem* átírása is hol hosszú *ó*-val, hol pedig röviddel történik. A szóvégi *hét* (ת), amelynek nincs hangzóértéke, mert *materként* funkcionál, általában nem jelöli, de néha *h*-ként transliterálja.

Tótfalusi Kis Miklósig – valamennyi grammatikusunk él az agglutináló magyar nyelv leírásában a héber hatás megnevezésével, feltüntetésével. Legtöbb esetben ez az igei személyragozásnál és birtokos személyjelezésnél jön elő (mint pl. Révainál is), ritkábban azonban a személyes névmás inflexiók alakjainak és a főnévi igenév személyjeles alakjainak a magyarázatakor is, bővebben I. C. VLADÁR 2008: 19; valamint C. VLADÁR ZSU-ZSA megjegyzését, In: TÓTFALUSI KIS MIKLÓS 2011: 100.

³⁴ Pl. a 105. §-ban előforduló jelzős szerkezetek esetén.

(<i>sevá'</i> <i>mobile</i>) = e	/ ֵ = i		/ ֶ = fonémaérték: é, jelölés: é, ê	/ ִ = e	/ ֲ = a
= fonémaér- ték: á, jelö- lés: â	(<i>qámeç</i> <i>hátúf</i>) = o		/ ֹ = o vagy ó	/ ֻ = u	

Mássalhangzók jelölése Révainál

כ = Ø, h	ד = d	ח = fonémaérték: h, jelölés: ch	ל = l	פ = p	ש = fonémaér- ték: sz, jelölés: s
= b	ד = d	[צ = nem for- dul elő]	מ = m	פ = fonémaérték: f, jelölés: ph	ש = fonémaér- ték: s, jelölés: sch
ב = b	ה = h, szóvégi ה = Ø, rit- kán h, ה = h	י = j	נ = n	צ = fonémaérték: c, jelölés: tz	ת = t
ג = g	ו = v	כ = fonémaérték: k, jelölés: c, k	ס = fonémaér- ték: sz, jelölés: s	ק = k	ת = th
ג = g	ז = z	כ = k	ע = fonémaér- ték: gh, j, Ø, jelölés: hg, j, Ø	ר = r	

A héber szavak héber betűs közlésével, és egyidejű latin betűs átírásával több évszázados magyar grammatikairódmányt követ.

A jelen kiadásban a következetlenségeket, helyesírási és grammatikai hibákat, illetve a nyomdahibákat változatlan formában tüntetjük fel, de mellettük

szögletes zárójelben a mai tudományos transliterációt is megadjuk. A transliterációban az angolszász hagyományt a magyar fonémakészlethez igazodó átírással ötvözzük.³⁵

Az Antiquitates héber-arámi vonatkozásai alapján összefoglalóan tehát a következőket tudjuk megállapítani Révai eljárásáról.

A héber és az arámi (ritkán: szír) nyelvi vonatkozások szinte kizárólag egészen konkrétan, mint a vizsgált magyar elem (hang, toldalék, szóelem) legkorábbi formái fordulnak elő az Antiquitatesban.³⁶

Révai sajátos etimológiai vizsgálatokat végez, hiszen az eredeti héberhez-arámihoz (ritkán: szírhez) képest kissé módosult magyar hangalakból hangváltásokra következtet, és ezeket a kikövetkeztetett hangváltásokat – a maga asszociatív rendszerén belül – a feltételezett legkorábbi héber-arámi (szír) hangalakokból le is írja. Ugyanezt teszi az esetleges jelentésváltozásokkal is.

Egyértelműen otthonosan mozog a héber és az arámi nyelvben, s e nyelvek nyelvtanában, de módszere, mivel nem a rendszerszerű megfigyeléseken, hanem az ókori, késő-ókori, kora-középkori héber-arámi-szír szövegelemlekek (a Héber Biblia, a targumok, a Pesitto³⁷) szavainak (illetve a vonatkozó nyelvtani példák) és a Halotti beszéd és könyörgés szavainak hasonló hangzásán – valamint ideológiai megfontolásokon – alapul, távol áll a ma elfogadott tudományos normától. Hangváltás-vezetései pedig esetlegesek, véletlenszerűek, nem tudományos kritériumokra épülnek, eredményeit összehasonlító adatokkal nem támasztja alá.

Ismeretei a hangtan tekintetében egyeznek legkevésbé a mai ismereteinkkel.³⁸

Irodalom

BDB = BROWN, F. – DRIVER, S. R. – BRIGGS, C. A., *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*. Clarendon Press, Oxford. 1951.

---

³⁵ Transzliterációs szisztémánkat l. a jegyzetekhez írott *Előszó*ban.

³⁶ A főnevek közti rokonság bizonyítására egy alkalommal még az alacsonyabb nyelvi szinteken lévő elemek rokonsági bizonyítását is felhasználja: az „Isten” szavunkat a héber-arámi létezését kifejező partikulából vezeti le.

³⁷ A szír teljes bibliafordítás, amelynek az ószövetségi része Kr. u. 1. sz. végétől a 3. sz. elejéig készült el, az Újszövetség-fordítás pedig az 5. sz. elejéig.

³⁸ Egy esetben nem tudjuk Révai héber etimonját beazonosítani: az 'ortus, oriens' jelentésű „tám” kapcsán, ld. a 125. §-ban, és megállapításainkat a vonatkozó 270. jegyzetben.

C. VLADÁR ZSUZSA 2004. (ford.) *Szenczi Molnár Albert: Novae Grammaticae Ungaricae – Új Magyar Grammatika*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 222.)

C. VLADÁR ZSUZSA 2008. (ford.) *Komáromi Csipkés György: A magyar nyelv magyarázata – Hungaria Illustrata*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 228.)

DOBOS KÁROLY DÁNIEL 2012. *Sém fiai. A sémi nyelvek és írásrendszerek története*. Pázmány Egyetem eKiadó – Szent István Társulat, Budapest.

EGERESI LÁSZLÓ SÁNDOR 2010. *A bibliai héber nyelv tankönyve* (2., javított kiadás). Bibliophilia Kft., Budapest.

M. JASTROW 1950. *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature, I–II*. Pardes, New York. (vagy az eredetileg 1903-ban megjelent szótár más utánnyomása)

KAUFMAN, STEPHEN A., 1997. 'Aramaic', in HETZRON, ROBERT, *The Semitic Languages* Routledge, London – New York. 114–144.

KUTSCHER, EDUARD J. 2007. 'Aramaic', In: M. BERENBAUM – F. SKOLNIK (szerk.), *Encyclopaedia Judaica* (2. ed. vol. 2.). Macmillan Reference USA, Detroit. 342–359.

SÁENZ-BADILLOS, ANGEL 1996. *A History of the Hebrew Language* Cambridge University Press, Cambridge.

SEOW, CHOON LEONG 1995. *A Grammar for Biblical Hebrew* (2., javított kiadás). Abingdon Press, Nashville.

TÓTFALUSI KIS MIKLÓS 2011. *Számvetés a helyesírásról – Ratiocinatio de orthographia*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 236.)

SZILI KATALIN

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest,

Régi nyelvtanaink vándorló motívumainak nyomában (Adámi Mihály nyelvtanáról)

Abstract

Wandering patterns in old Hungarian grammars (On Mihály Adámi's grammar)

This article focuses on Mihály Adámi's unknown work, *Ausführliche u. neuerläuterte Ungarische Sprachkunst*, first published in 1860 in Vienna, then republished in expanded form in 1863. Written in German for German speakers wishing to learn Hungarian, Adámi intended his 224-page section on grammar to surpass Pál Pereszlényi's grammar (1682) and Mátyás Bél's *Der Ungarische Sprach-Meister* from 1729. The author of this article has selected two phenomena – the presentation of the future tense and the imperative – for the purpose of demonstrating Adámi's attempt to combine innovation with tradition. A comparison of 17th and 18th century grammars will reveal how descriptions surrounding the main elements of these grammatical phenomena were not only formulated independently of one another, but also in a way best described as a “meandering migration”. This approach will allow for the revision of current notions concerning the identification of the imperative marker.

Keywords: grammar, future tense, imperative, prefix, dialogues.

1. A szerzőről. A nemesi származású ADAMI/ADÁMI MIHÁLYról annyit tudunk SZINNYEI JÓZSEF alapján (1893: 808–809), hogy Trencsénben született (a Wikipédia hivatkozás nélkül 1720-ra teszi ezt a dátumot), s 1781 március 11-én halt meg. Nyelvtan- és szótáríró, családtörténet- és címertankutató volt. A nyelvészeti tárgyú munkái közül magyar–latin–német szótára kéziratban maradt, a források (SÁGI 1922: 42; PETRIK 1892, IV. köt.) által említett, 1761-es keltezésű *Institutiones grammaticae Hungaricae* című nyelvtanának (ha volt ilyen) nyoma veszett, sem az Österreichische Nationalbibliothekben, sem a magyar közkönyvtárakban nem akadtam a nyomára, így a nyelvészet érdeklődésére egyedül a teljes címén *Ausführliche u. neuerläuterte Ungarische Sprachkunst der edlen deutschen Nation zum Besten; besonders aber zum Nutzen, und Dienst derjenigen, so Verwandtschaft, Amts – oder anderer Umstände halben mit den National – Ungarn Umgang pflegen müssen* című grammatikája (továbbiakban:

Sprachkunst) tarthat számot. A címet tanulságos lefordítani, mert jól tükrözi a magyar nyelv megtanulására ösztönző okokat a polgárosodó Magyarországon: 'Részletes és átdolgozott magyar nyelv művészet a nemes német nemzetnek; legfőképpen azoknak a hasznára és szolgálatára, akik rokonságban, hivatalban vagy más körülményekben osztoznak a magyar nemzettel és kapcsolatot kell ápolniuk vele'. Első, 224 oldalas változata Bécsben, Schilgischen Erben nyomtatásában jelent meg 1760-ban, a második 304 oldalas, amihez új lapszámozással 93 plusz oldal járult (ebből 88 oldal szótár, 5 oldal pedig a szóképzéssel kapcsolatos megjegyzések), 1763-ban, ugyancsak Bécsben, de Johann Jacob Jahn egyetemi nyomdájában látott napvilágot. Egyetlen recenzense, TOLNAI LAJOS (1904: 47–48) csak a szótárt említi, a képzett szavakról szóló rövid fejtegetéseket (Anmerkungen von den abstammenden Wörtern: 89–93) nem tartja fontosnak. Az Új magyar irodalmi lexikon szócikke őt követve szintén nem szól róla (PÉTER 1994: 12).

A két mű egyértelműen pedagógiai cézzal, a magyar nyelv (német ajkúaknak való) megtanítására íródott. Ez nem csak a szövegeket is tartalmazó második kiadásról állítható, hanem az elsőről is: a szemlélet, ahogy bemutatja a formákat, de legfőképpen az utánuk következő Megjegyzések (Anmerkungen) rövid, sokszor pontokba szedett világos magyarázatai, a sűrű előre- és hátrautalások mindmind ezt igazolják. Írásuk idején ADÁMI a bécsújhelyi Theresianumban mint volt jezsuita tanár oktatott magyar nyelvet. Ezt az első előszóban tudatja is olvasójával. A jeles tanító rendbe 1740-ben lépett be, de 10 év múlva otthagyta az udvari ágensi munkáért. Ezután vezetett az útja a Mária Terézia által alapított, a birodalom egységét szimbolizáló katonai akadémiára, ahol akkortájt nagyon sok magyar főnemes gyermeke tanult.

2. A nyelvtanról általában. A nyelvtanról ez idáig a létezését dokumentáló bibliográfiákon kívül csak TOLNAI LAJOS idézett egyoldalas, a két kiadás könyvészet, terjedelmi különbségeire összpontosító ismertetőjéből értesülhetünk. ADÁMI az első, 224 oldalas változatot Károly főhercegnek ajánlotta, akiről azt kell tudnunk, hogy Mária Terézia másodszülött fiúgyermeke volt, ambiciózus fiatalemberként tudatosan készült az uralkodásra, s így gyakran összetűzésbe került a birodalmi trón várományosával, az elsőszülött Józseffel. A könyv maga TOLNAI szerint nem Károlynak magának készült (és szerintem sem), mert ő a könyv születésekor ADÁMI hízelgő véleménye szerint már a „legkegyesebb kifejezőmódban” bírta hűséges magyar alattvalói nyelvét.

Mivel Károly főherceg 16 évesen himlőbetegségben meghalt, ADÁMI az 1763-as második kiadást új főrangú személynek ajánlotta, aki nem volt más, mint az akkoriban 5-6 éves Bethlen József, Bethlen Gábor fia. Az apa az erdélyi Bethlen család legjelentősebb alakja volt a 18. században, 1750-ben udvari pozí-

cióinak elnyerése végett áttért a katolikus hitre, így 1754-ben meg is kapta a kancellári hivatalát, amit aztán 1765-ben fel kellett adnia.

A két kiadás számozás nélküli előszava alig különbözik – egy-két stilisztikai javítást végzett ADÁMI a későbbiben, illetve kihagyta a nem időszerű mondatokat, éppen ezért az első főbb gondolatait emelem ki (a szövegeket fordításban adom meg). Bevezetőként elmondja, mi sarkallta a nyelvtan megírására: egyfelől a felvilágosodás korának polgárosodó társadalmában egyre határozottabban jelentkező érdeklődés a nemzeti nyelvek, így a magyar iránt: „A nemes német olvasó szorgos fáradozása, hogy idegen nyelveket tanuljon, mely dicséretre méltó barátságosságának ékes bizonyítéka, minden szomszédját arra ösztönzi, hogy e szorgalmat jó nyelvkönyvvel honorálja.” Noha úgy látja, hogy a nemzeti nyelvtanok írása tekintetében nincs szégyellnivalónk, öntudatos szerzőként az elődöknél pontosabb, teljesebb képet, használhatóbb szabályrendszert ígér a magyar nyelv felépítéséről: „... Magyarország is többször bemutatta nyelv művészetét a tanulni vágyó németeknek. De mily kár, hogy ezekből a művekből túlságosan hiányzik a helyesség, rend és érthetőség, ezáltal nemcsak a külföldiekben alakult ki az az előítélet, hogy a magyar nyelv különösen nehezen tanulható meg, hanem még a magyarok körében is az a hátrányos vélemény terjedt el, hogy ebben a nyelvben nincsenek általános és szilárd szabályok”. A szabályalkotás céljának meghatározásában sem hagy kétséget az olvasóban: törekvése nem más, mint a nyelvtanulás megkönnyítése: „... én azzal hízelgek magamnak, hogy munkám szemrevételezése mindenkit jobban meg fog tanítani”. A vállalt feladatra a theresianumbeli tanári tapasztalata alapján joggal tarthatta magát alkalmasnak. Az első kiadás előszavában például így ír sikereiről: „a hallgatóimtól ismételtan tanúbizonyságot kaptam, hogy az általuk tanult öt nyelv közül a magyar bizonyult a legkönnyebbnek, mert nagyon kevés szabálya van, ezek azonban annál pontosabbak, követhetőbbek és alaposabbak”.

A magyar nyelv nehézségéről szóló tévhiteket szemléletes – és mindenekelőtt helytálló – példák sorával igazolja: a névelőket nem ragozza a magyar; négynél nincs több igeidőnk („nicht mehr als vier Zeiten”), a prepozíciók helyett végződések, esetek (!) vannak: „alle Vorwörter (Praepositiones) werden nur mit einer Endung (Causus) zusammengesetzt”. Kiváltképpen előnyös tulajdonságai között említi tömörségét, azt, hogy minden nehézség nélkül egy szóval tud kifejezni olyan dolgokat, melyekhez más nyelveknek, különösen pedig a németnek két, három, sőt négy szóra van szüksége. Alátámasztásul a *látlak*, *láttalak*, *meglátlak* bennfoglaló, a birtokos személyjeles *uram*, *urad*, *ura* alakokat, a ható igéket és a műveltető (mandatív) formákat adja meg. Az előbbieket azt jelzik, hogy a szerző képes kívülről látni, láttatni nyelvünket – ma úgy mondanánk, rendelkezik „magyar mint idegen nyelv” – szemlélettel.

A találó példák után ismét magabiztosan jegyzi meg: „Bizonyos, hogy az előbbi szabályokból Pereszlényi és Meliboeus nyelvkönyveiben kevés lelhető

fel...” („Ist es nun gewiss, das die wenigsten von den erstberührten Regeln in den Sprachlehren des Pereszléni und Meliboeus anzutreffen...”).

Az ugyancsak jezsuita pap és tanár PERESZLÉNYI PÁL *Grammatica Lingvae Ungaricae...* (Tyrnaviae, 1682) című nyelvtana és BÉL MÁTYÁS (MELIBOEUS) *Der Ungarische Sprach-Meisterének* (1. kiadás 1729, Pressburg) még nem bővített, 90 oldalnyi valamelyik változata lehetett tehát az a két mű, amit ADÁMI felülmúlni kívánt, s amiket minden bizonnyal alaposan ismert, tanulmányozott. Az elődök túlszárnyalásának szándéka mellett nem mehetünk el szó nélkül, hiszen nemcsak a Sprachkunst előzményeinek kérdését érinti, de a tágabb időszak, a 18. század nyelvtanírói szemléletébe is bepillantást nyerhetünk általa. A kor nyelvtaníróinak viszonyát tárgyukhoz megítélésem szerint a hagyományokhoz való ragaszkodás, a mintának tekintett (főként latin) nyelvtanok követése és az egyre határozottabban megjelenő újítani akarás kettőssége jellemzi. SZENCZI MOLNÁR ALBERT *Novae Grammaticae Ungaricae* (Hanovia, 1610) című grammatikájának jelzője BALÁZS JÁNOS szerint (1978: 72) még csak Ramus módszerének átvételére vonatkozik (erre SZENCZI az előszóban utal is), minthogy magyar nyelvtant nem ismert. ADÁMI „ausführliche” ’részletes’ és „neuerläuterte” ’átdolgozott’ jelzői viszont a szavak jelentésének megfelelően már valóban kiteljesítést, újragondolást, pontosítást jelentenek a korábbi munkákhoz képest. Ahogy ez a hitvallásnak is tekinthető idézetből kitűnik: „Ha valahol hibáztam, őszinte örömmre szolgál, ha kijavítanak. De ha megalapozottak tanaim, amelyek itt-ott eltérnek az ismert régi véleményektől, s amelyek a nyelv igazi ismerőinek, akikkel szorgalmasan tanácsot adattam magamnak, véleményével és a legjobb magyar írók példáival is megegyeznek: így biztos vagyok benne, hogy nem vethető szememre az önfejlőség vagy a mindenáron való (balga) ragaszkodás az újításokhoz”.

A tiszteletre méltó elképzelések megvalósításának sikeressége, az, hogy a régi ismeretektől való eltérés valóban előre vitte-e a Sprachkunstban a magyar nyelv leírását, legmeggyőzőbben a felülmúlni kívánt munkákkal való szövegszerű összevetésből tűnik elő. Ám aki valamelyest is otthon van régi nyelvtanainkban, az jól tudja, kétségbe vonhatatlanul megállapítani egy szabály, állítás eltérését vagy teljesebb voltát a korábbiakkal összehasonlítva a motívumok egyszer láncszerű egymáshoz kapcsolódása, másszor bűvópatakszerű eltűnése, majd felbukkanása miatt csak ennél szerteágazóbb kutatással lehet. Hangsúlyozom, hogy e sajátos láncolatban a mai tudásunk fényében tévedéseknek, hibának számító esetek is lehettek a fejlődés mozgatórugói, hisz a segítségükkel szembetűnővé váló ellentmondások ösztönzőleg hathattak a kétségeket kizáró válaszok megjelésére.

3. Vándorló-változó motívumok nyomában – a *Sprachkunst* grammatikájáról általában. A korábbi minta, amely talán elsőbbséget élvezett ADÁMINÁL

(már csak szerzőjének felekezeti hovatartozása miatt is) PERESZLÉNYI műve, mely első katolikus nyelvtanunk. Tudjuk ugyanakkor, hogy PERESZLÉNYI, aki alapvetően Emmanuel Alvareznek a jezsuita nyelvtanírás fő forrásának tekintett *De Institutione Grammaticae* című munkáját követte, a magyar részeknél SZENCZIRE támaszkodott (SZATHMÁRI 1968: 174–179; C. VLADÁR 2004: 18–23). A Sprach-Meister szerzője, BÉL MÁTYÁS viszont KÖVESDI PÁL 1686-ban Lőcsén megjelent *Elementa Lingvae Hungaricae* című nyelvtanát utánozta-bővítette-újította meg.

Az első Sprachkunst 224 oldalnyi grammatikájának felépítése a jezsuita didaktikai hagyományokra vezethető vissza: a 100 oldalt kitevő első rész, aminek ADÁMI nem ad címet, valójában az akkori értelemben vett szótant-alaktant foglalja magába tíz fejezetben: I. betűk, kiejtés; II. főnév, III. melléknév, IV. névmások, V. végződések (birtokos személyjelek); VI. ige; VII. prepozíciók; VIII. adverbiumok; IX. kötőszók; X. indulatszók. A második rész a szintaxis (101–224), amit már így is nevez. PERESZLÉNYI tagoltabb rendszerében ugyancsak megvan ez a kettősség, bár közvetettebb módon: az I. rész a főnévről, a II. a névmásról, a III. az ígéről szól. A könyvet a Szintaxis (IV. rész) zárja. (Az első kiadás bizonyos példányaiban van még Supplementum is: C. VLADÁR 2006: 14).

Visszatérve ADÁMIHOZ, kiemelendő az alaktan és a mondattan kiegyensúlyozott, sőt az utóbbi felé elmozduló terjedelmi aránya. Összehasonlításképpen: ADÁMI 124 oldalnyi (101–164) szintaxisával szemben BÉLÉ mindössze 15 oldalas (az 1743-as kiadásában: 59–74). A majdnem könyvnyi anyag felveti, hogy vajon a bibliográfiák által számon tartott, de sehol sem fellelhető *Institutiones grammaticae Hungaricae* vajon nem azonos-e a nyelvtan e fejezetével. A jezsuita nyelvtanok gazdag mondattana a mintául szolgáló Alvarez-féle *Institutioban* gyökeredzik, amely egyesíti mindazt, amit az ókortól kezdve a középkoron át a mondatról elmondtak: az egyeztetés problematikájának bő tárgyalása az ókorra, a vonzatok szerepének hangsúlyozása (kiváltképpen az igéknél) Priscianus elméletét továbbfejlesztve a modistákra vezethető vissza (a témáról: C. VLADÁR 2006: 16–21). ADÁMI egyfelől a főbb szófajok használati sajátosságaival foglalkozik, mégpedig egymáshoz való viszonyuk, a konstrukciókban való megjelenésük formai jegyeire (egyeztetés problematikája), másfelől a vonzatot kijelölő régeensekre összpontosítva. Az utóbbi megközelítés, ahogy C. VLADÁR megjegyzi, hasonlóságot mutat a generatív grammatika kormányzás és kötés elméletével (i. m. 2006: 19). Nem kell hosszasan fejtegetnem, hogy mindkét elv alkalmazása számos hasznos, gyakorlati tudnivaló birtokába juttatja a tanulót. Ízelítőül: figyelmeztet, hogy az ő szóhasználatával számnévi melléknévvel álló főneveket inkább egyes számba kell tenni, mint többesbe (*Ezer forint, száz ember* i. m. 101); a genitivusi szerkezetben az első főnév inkább nominativusban, a többi dativusban áll: *Király udvarának oszlopi* (i. h.); az időt kifejező főnevek, amelyek *mikor?* kérdésre válaszolnak, *-on*, *-en*-t vesznek fel (*Mái napon, Elmúlt*

héten 103); a mandatívuszi igealakot kétféleképpen lehet használni, tárgyessé, (*Fiamat taníttatom*), valamint a *-val*, *-vel* posztpozícióval: *Fiá-val iratta a levelet* (141–142).

Mivel írásom terjedelme csak néhány nyelvi jelenség kiemelését teszi lehetővé, az alábbiakban a jövő időn és a felszólító módon keresztül érzékeltetem a dolgozatom címébe foglalt gondolatot, ADÁMI kettős elkötelezettségét, a hagyományokhoz való ragaszkodását és előre vivő szándékának megvalósulását.

4. Vándorló-változó motívumok nyomában – a jövő idő leírása. – A tanító nyelvtanokban a pedagógiai elvek érvényesítésének és a nyelvhasználati hűségnek a mércéje az, mennyire idomítják a szerzők a magyar igeragozási rendszert a latinhoz mind az időkből, mind a módokban. Ebben akár SZENCZIhez viszonyítva is látványos változásoknak vagyunk tanúi ADÁMINÁL. SZENCZI az igemódoktól függően többféle befejezetlen és befejezett múltat, jövő időt hoz létre aktívumban és passzívumban egyaránt s rendel hozzájuk alakokat (*kér vala, kére, kért, kért legyen, kérend* stb). Emlékezzünk: ADÁMI előszavában azt írja, hogy megfelelő személyekhez, irodalmi forrásokhoz fordult tanácsért írás közben, ami olvasatomban a nyelvhasználat tényeire való tudatos figyelésnek, a korban már érvényesülő egységesítő szándéknak a jele. Az időkkel kapcsolatban igen ügyesen fogalmaz: a magyar nyelvben, ahogy más nyelvekben, megvan minden idő (alle Tempora), de csak négy esetben ragozódnak: a kijelentő módnak jelene, múltja (praeteritum), az imperatívusznak és konjunktívuszak imperpektuma van: *tanultam volna* (i. m. 37). *-gal jelölt információként fűzi hozzá, hogy van még két sajátos idő, egy praeteritum és futurum, melyet a történetírók használnak, de kellő didaktikai érzékkel nem sokkal rá hozzászeli, hogy ezek a mindennapi beszédben annyira egyedülállóak, hogy egy kezdő nyugodtan elhagyhatja őket: „In gemeinen Reden werden solche wunderselten gehöret, mithin kann ein Anfänger selbe auslassen” (i. m. 38). A ragozási mintákban praeteritum historicumként (*szeretém, szeretéd*) és futurum historicumként (*menendek*) megjeleníti ugyan őket, de nem minden igénél. Mindebből következően aktívumban az igeragozási rendszere majdnem a mai szintre egyszerűsödött: kijelentő módban jelen és múlt, felszólító módban, konjunktívuszban jelen (*mennék*), múlt (*mentem legyen*), plusquamperfectum (*mentem volna*) idők léteznek nála. (A konjunktívusz és a mai feltételes mód összemosódása akkoriban általánosnak mondható.)

Mielőtt rátérnék ADÁMI jövő időnek szentelt megjegyzéseire (Anmerkungen von dem *Futuro*), foglaljuk össze, amit tudnunk kell róla: megjelenítője adatolhatóan az ómagyar korban is a jelen idejű alak volt, illetve az akkoriban létrejött *-nd* időjel. Ez utóbbi, inkább írásban használt forma a középmagyar kor (1526–1772) elejétől annak vége felé fokozatosan visszaszorult. (Véglegesen csak a 19. század második felében tűnt el, aminek a reformkori tudatos életben tartása volt

az oka. Viszont az ómagyar kor végétől elterjedően volt egy analitikus, *fog* segédigés jövő idő is, amely szempontunkból fontosnak tűnik.

A futurum ADÁMI szerint kétféleképpen hozható létre, egyrészt a *fogok*, *fogom* segédigével és az infinitívusszal, amit meg is előzhet a segédige, de utána is állhat. A második, általánosabb mód a kijelentő mód, jelen idő vagy az összetett [igekötős] ige: „Die zweite Art, und zwar die gemeinste, das Futurum anzudeuten ist folgende: nämlich man bedient sich des ledigen Praesentis Indicativi, besonders wenn ein Compositum Verbum vorkommt. Als: Kimegyek ich geheaus, oder: ich werde ausgehen”. (i. m. 52). A továbbiakban több lényeges megjegyzést tesz az akkor még bizonytalan státuszú igekötők kapcsán: így szerinte az egyszerű igékből a *meg* és *el* partikulák segítségével lehet összetett igét képezni. Az *el* általában akkor fordul elő, ha az ige elhelyezkedést vagy távolodást fejez ki, a *meg* viszont cselekvő igéekkel. Itt inkább az előre vivő gondolatok elfogadásáért, kibővítéséért kell dicséernünk ADÁMIT, hisz az igekötőkről szólva, mint általában a jövő idő megítélésében, PERESZLÉNYIT követi (C. VLADÁR 2006: 190–191). BÉL nyelvtanának szóban forgó része igen szegényes, a magyar igeidőrendszerhez semmiféle magyarázatot nem fűz.

No de nézzük, miért tekinthető ADÁMI jövőidő-értelmezése egy feltételezett fejlődési folyamat kiemelkedő állomásának! A jelen idővel kifejezett jövő idő a nyelvtanírásunk kezdeteitől nyomon követhető megfigyelése grammatikusainknak, hisz már SYLVESTER az ige jelen ideje és a *iöuendöre* szó által alkotott szerkezettel azonosítja (BARTÓK 2006: 84). A *fog* segédigés jövő idő státusza ekkor még bizonytalan, amit mi sem bizonyít jobban, mint az, hogy SYLVESTER az igei paradigmákba nem emeli bele, ám „teljesen magától értetődően és oldottan” használja Újtestamentumában és grammatikai példamondataiban (E. ABAFFY 1992: 168). DÉVAI BÍRÓ MÁTYÁS sem említi (Orthographia Vngarica... 1549), szerinte a jövőt a jelen idő és az *-and*, *-end* képzős forma fejezi ki: *keresendetec*, *teenditec* (SZATHMÁRI i. m. 161–162). Figyelemreméltó ellenben SZENCZI MOLNÁR véleménye: „A magyaroknak nincs második jövő idejük (közönségesen: kijelentő jövő), hanem helyette az első jelen időt használják, esetleg az *osztán*, *postea*; *még*, *adhuc*; *valaha*, *aliquando* stb. időhatározó szócskák hozzáttételével” (C. VLADÁR 2004: 205). A *fog* + főnévi igenév alkotta szerkezetre való hivatkozást én először GELEJI KATONA munkájában találtam meg (Magyar grammatikatska, Gyulafehérvár, 1645): „A’ Verbumban az Indicativusnak futurumi két-képpen mondathatnak Magyarul ki: *Adándok*, vagy *adni fogok*...” (1645: C2v). SZATHMÁRI ISTVÁN megfigyelése, hogy GELEJI maga nemigen élt vele, ami azt jelzi, hogy az alakzat (kiváltképpen az írott nyelvben) még nem szilárdult meg (SZATHMÁRI i. m. 261). Ezt erősíti, hogy KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY egy évtizeddel későbbi munkájában (Hungaria Illustrata, Utrecht, 1655) sincs ott. Az ige általános fő jellemzői között a 12. pontban ugyanis ezt olvashatjuk nála: „A jövő időt, mivel ez nálunk csak kötőmódban van, a többi-

ben nincs, bármely módban a jelen idővel fejezzük ki”(C. VLADÁR 2008: 179). Hozzáteszem, hogy ragozási mintáiban az *-and*, *-end* képzős formákat szerepelteti. Aki viszont egy újabb lényeges elemmel köti az eddigieket PERESZLÉNYIhez, illetve ADÁMIhoz, nem más, mint KÖVESDI PÁL (Elementa Lingvae Hungaricae, Lócse, 1686), az összekötő láncszem pedig a *meg* jövő időt kifejező funkciója. KÖVESDI szerint a magyarban a kijelentő mód jövő ideje határozott ragozású igéknél a *meg* partikula hozzáadásával (*megolvasom*), a *fog* és az infinitívusz kapcsolatával (*szeretnyi fogok*) fejezhető ki (1686: 22). KÖVESDI még csak sejtí, hogy nemcsak a *meg* töltheti be ezt a funkciót. Erre abból következtetek, hogy a *megy* futurumaként az *el-megyek*, *el-mégy* alakokat nevezi meg (1686: 27).

És akkor az eddigieket összegző (SZENCZIT idéző és KÖVESDIVEL párhuzamos) vélemény a jövő időről PERESZLÉNYITől: „A jövő idő nem tér el a jelenttől, de hogy lehessen tudni, hogy jövő, ezért különböző szócskákat tesznek hozzá, például *Meg, osztán, azután, postea; jövendőben*, in futuro; vagy határozatlan igével és a *fogok* igével fejezik ki, mint *fogok olvasni*, legam...” (C. VLADÁR 2006: 183). A nyelvhasználati változások érzékeny követésére vall nála, hogy az *-and*, *-end* képzős változatot régies, a szentírásokban előforduló alakzatnak tartja (C. VLADÁR 2006: 184), következésképp a leírásából ki is hagyja. Ha még gondosabban olvassuk a grammatikát, az „Azokról a toldalékokról, melyek a tőhöz járulva az időket és a személyeket fejezik ki” alfejezetben a *meg* kapcsán a KÖVESDIÉVEL rokon megfigyelést olvashatunk: „...kijelentő mód jövő időben többnyire elől áll, és a jövő idő kifejezője, mint *meg-cselekszem*...” (C. VLADÁR 2006: 191).

ADÁMI nagyon világos jövőidő-leírása (*fog* segédigés szerkezet; jelen idő vagy összetett ige) tehát egy fejlődési folyamat csúcspontja: megtisztítja a salangoktól az addigi ismereteket, leválasztja az idejétmúlt formákat a valóban használtaktól, sőt az igekötős (összetett) igék egyetemes jövő idejűnek minősítésével túllép elődein, s a perfektív aspektusú szerkezetek idejével kapcsolatos mai tudásunkkal egyezően vélekedik.

5. Vándorló-változó motívumok nyomában – a felszólító mód. ADÁMI előtt az imperatívusz leírásának addigi legteljesebb példája állt BÉL Sprach-Meisterében, magától értetődő tehát a kérdés: felismerte-e ezt szerzőnk, s legfőképpen, követte-e BÉLT. HEGEDŰS RITA óvatosan, de BÉL érdemének mondja, hogy a *-j*-t elsőként azonosítja nyelvtanirodalmunkban a felszólító mód jelével: „Eddigi ismereteink szerint ő írta le először, hogy a **felszólító mód jele a -j**, amely a véghangzó minőségétől függően változhat” (HEGEDŰS–NÁDOR–PELCZ 2006: 38). A pontosság kedvéért idézzük fel BÉLnek ezt az igék ragozásáról szóló rész IX. pontjába foglalt megállapítását: „Az egyes szám második személyű imperatívusz általában *j*-re végződik”. Eredetiben az 1743-as kiadás 45.

lapjáról: „Die zweite Persohn des Imperatiui singularis, endiget sich gemeinlich auf ein j”. Explicit módon tehát nem mondja ki, hogy a felszólító módot a *j*-vel kell azonosítani, csak a tipográfiai elrendezésből következtethetünk, hogy kiemelt szerepet tulajdonít neki. Ez után ugyanis „Die von gehen ab, folgende verba” (‘Ezekről eltérőek a következő igék’) fordulattal hat alpontra sűríti a többi végződést.

A megközelítésmódból adódó szinte kötelező kétkedés arra készítetett, hogy utánajárjak, valóban megtehetjük-e BÉL MÁTYÁST e módjel azonosítójának. A legkézenfekvőbb lépésnek az tűnt, hogy elsőként a Sprach-Meister előképét, KÖVESDI PÁL Elementáját nézzem meg. Mivel ott is „gyanúsán” jó szabályokat találtam (BÉLÉHEZ kísértetiesen hasonló vélekedéssel a *-j*-ről), tovább lépegettem visszafelé, míg el nem jutottam a *-j* funkcióját pillanatnyilag elsőként megállapító szerzőhöz. (Az összehasonlításom eredményét az 1. táblázatban foglaltam össze.)

1. táblázat

A felszólító módról négy Adámit megelőző nyelvtanban

	KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY, 1655	PERESZLÉNYI PÁL, 1682	KÖVESDI PÁL*, 1686	BÉL MÁTYÁS, 1729 ¹
<i>-j</i>	„Mivel nyilvánvaló, hogy a mondott időkben nem mindig <i>j</i> hangot, hanem olykor <i>s</i> -t, olykor <i>z</i> -t kell tenni a végződés toldalékához, tudnunk kell, milyen hangot tegyünk a	„Azok az igék, melyeknek az egyes szám harmadik személyű végződése <i>b</i> , <i>g</i> mássalhangzó értékű <i>j</i> , <i>k</i> , kettős <i>ll</i> , <i>m</i> , <i>p</i> , <i>r</i> , a parancsoló mód második személyében <i>j</i> -t kapnak, mint <i>szab</i> , <i>szabj</i> ; <i>hág</i> , scandit, <i>hágj</i> , scande; <i>váj</i> , cavat, <i>vájj</i> ; <i>rak</i> , ponit, <i>rakj</i> ; <i>hall</i> ,	a Sing. 2. személyről szólva: „(1.) <i>J</i> -re végződnek, amelyek a tövében az <i>ek és ok előtt b</i> , <i>g</i> , <i>j</i> , <i>k</i> , <i>l</i> , <i>m</i> , <i>p</i> , <i>r</i> és <i>v</i> áll, mint <i>Dobok</i> , <i>dobj</i> ... <i>Hörgek</i> , <i>höregj</i> ... (C. VLADÁR 2008: 69).	„Az imperativus 2. személye általában <i>j</i> -re végződik.” Példái: <i>kérek</i> , <i>kérj</i> ; <i>rettegek</i> , <i>rettegj</i> (i. m. 45).

¹ Az idézeteket saját fordításomban közlöm – Sz. K.

	<p>toldalékok elé” (C. VLADÁR 2008: 221).</p> <p><i>B, d, f, g, k, l, m, n, p, r, v</i> után mindig <i>j</i>-t kell tenni, mint <i>lábbjak</i> [’ússzak’], <i>mondjad, döfjem, dugjam, gyukjam, toljam, nyomjam, banjam, lopjam, verjem, lövjem...</i> (C. VLADÁR 2008: 223).</p>	<p>audit, <i>hallj; áll, stat, állj...</i>” (C. VLADÁR 2006: 215).</p>		
<i>s, ss</i>	<p>„Sés <i>t</i> után <i>s-t</i> kell tenni, mint <i>Esem, essel, nem pedig esjel</i> stb.; <i>Vetem, vessem, nem pedig vesiem</i> stb. (C. VLADÁR 2008: 223).</p>	<p>(„<i>s-re, z-re</i> végződők megkettőztek ezeket a hangoikat...” (C. VLADÁR 2006: 217).</p> <p><i>t-re</i> végződők, ha a <i>t</i> előtt <i>a, o, u, ü</i> áll, <i>s-t</i> vesznek fel, és saját <i>t</i>-jüket is <i>s-re</i> változtatják: <i>mutat, ostendit, mutass...</i> (C. VLADÁR 2006: 217).</p>	<p>„(4.) <i>Ss-re</i> végződnek azok az igék, amelyekben az <i>ek, ok</i> előtt <i>s</i> és <i>t</i> áll, mint <i>Keresek, Keressem... tartok, tarts</i> (i. m. 69).</p>	<p>1.) „Azok, amelyek indicativus egyes szám 3. személyben <i>s-re</i> végződnek, a <i>j</i> helyett <i>s-t</i> vesznek fel” olvas, olvass</p> <p>2.) Azok, amelyek ugyanabban a személyben, módban <i>at, et, ut-ra</i> végződnek, a <i>t-t s-re</i> változtatják, s a <i>j</i> helyett <i>s-t</i> vesznek fel az előzőhöz.</p>

		<p>„Ha a <i>t</i> előtt <i>é, i,</i> mássalhangzó vagy kettőshangzó áll, akkor csak <i>s-t</i> kap, és a <i>t</i> nem változik, mint <i>Vét, peccat, véts...</i> (C. VLADÁR 2006: 217).</p>		<p><i>Mutat, mutass, szeret, szeress, fut, fuss</i></p> <p>3.) Az <i>it-re</i> végződők megtartják a <i>t-t</i>, de a <i>j</i> helyett <i>s-t</i> vesznek fel.</p> <p><i>Tanits</i></p> <p>4.) Azok, amelyekben a <i>t</i> előtt közvetlenül mássalhangzó áll, hasonlóképpen <i>s-t</i> kapnak, mint <i>ront, ronts</i>” (i. m. 45).</p>
-z	<p>„Tehát <i>z</i> után mindig és kizárólag <i>z-t</i> kell tenni, mint <i>nezem, nezed, nezzem</i>, nem pedig <i>nezjem</i> vagy <i>nezsem</i>” (C. VLADÁR 223).</p>	<p>(„<i>s-re, z-re</i> végződők megkettőzik ezeket a hangokat...” (C. VLADÁR 2006: 217).</p>	<p>(5.) <i>Zz-re</i> végződnek azok az igék, amelyekben az <i>ek, ok</i> előtt <i>z</i> áll, mint <i>Evezek, evezz...</i>” (i. m. 71).</p>	<p>„5.) Azok, amelyek <i>z-re</i> végződnek, megduplázzák azt, mint <i>irgalmaz...</i>” (i. m. 46)</p>
-ssz	–	–		<p>„6.) Végül azok, amelyek <i>szt-re</i> végződnek, a <i>t-t</i> <i>sz-szé</i> változtatják...” <i>Olvaszt, erschmölget,</i></p>

				Olvassz, schmölge du!.. (i. m. 46).
-gy		„A <i>d</i> -re végződők <i>g</i> - <i>t</i> vesznek fel, egy <i>y</i> - nal együtt, mint <i>ád</i> , <i>adgy</i> ... (C. VLADÁR 2006: 215)	„(2.) <i>gy</i> -re vég- zödnek az az igék, amelyben az <i>ek</i> , <i>ok</i> előtt <i>d</i> , <i>gy</i> , <i>sz</i> áll...” (i. m. 69) Példái: <i>Kérdek</i> , <i>kérdgy</i> , <i>Megyek menny</i> , <i>haragudgy</i> , <i>igyál</i> (uo.)	

*Kövesdi 3. szabálya a *nny* végződésről szól, ami szerinte az *ny*-re végződő igék felszólító módja (1868: 23) tehát ezt az utat ADÁMITól kiindulva! Négy szabályból álló rendszere alaposnak ígérkezik (i. m. 45–46). Mondandóját egy rövid kijelentéssel kezdi: mivel az imperatívusznak különféle végzódései vannak, a következő szabályokat kell tudni a megformálásához. (PERESZLÉNYI bevezetője hasonló tartalmú: „Mivel a *tő* bármiféle mássalhangzóra végződhet, a következőket tartsd szem előtt” C. VLADÁR 2006: 215). ADÁMI I. szabálya az *s*, *z* végű igéket foglalja magába, ami azt sejteti, hogy nem BÉL volt a mintája. Mint a táblázatból kitűnik, régről megfigyelt jelenségről van szó, de a két hangot, az *s*-t és *z*-t csak PERESZLÉNYI kapcsolja egy szabályba. Egyesíti a három szóban forgó nyelvtanírót viszont, hogy – mint a magyar grammatikusok egyöntetűen – a 3. személyt tekintik a ragozások alapjának. ADÁMI II. szabálya az *ss* használatának másik eseteit foglalja össze: „Ha az alapszemélyben *-at*-ra, *-et*-re végződik az ige, a *t* kettő *ss*-re változik”. Példái: *Mutatok ich zeige*, *mutat erzeiget*, *mutass zeige*. Ez mind PERESZLÉNYINél, mind BÉLNél szegényebb szabály, BÉL említ ugyanis *ut* végű igéket, PERESZLÉNYI pedig a *t* előtti *o*, *ü* hangokról sem feledkezik meg (bár *ot*-ra végződő igénk csak egy van, az *alkot*). Mai tudásunk szerint a rövid magánhangzó + *t* hangkapcsolatra végződő igékről van szó, melyeknek körét legrészletesebben PERESZLÉNYI határozza meg. III. szabálya szerint, ha az alapige *ét* vagy ékezetes (jobb híján az *Accent* szót használja) *ít*-re végződnek, illetve ha a *t* előtt mássalhangzó van, egy *s*-t kell hozzájuk kapcsolni. PERESZLÉNYIével megegyező szabály, de ADÁMI – helyesen – a *jt* hang-

kapcsolatot nem kettőshangzóként különíti el (a probléma a *j* státuszának megítéléséhez köthető). BÉLnél azért mondható didaktikusabbnak, mert egy szabályba sűrítette BÉL 3. pontját (amiből hiányzik a *vét*) és a 4.-et: a kevesebb szabály könnyebben követhető. Leírásukat csak egy részlettel lehetne kiegészíteni: az *-ít* képzősökön kívül a hosszú magánhangzó + *t* végű (kivételesen *bocsát, lát*) igék is ide tartoznak. IV. szabálya a *j* használatáról általános, nem sorolja fel, mely hangok után fordul elő (ami nem baj), csupán azt jegyzi meg, hogy az alapige végződéséhez tesszük a *j*-t (ami mássalhangzó és nem vokális): „Sonsten wie sich auch die Fundamental-Person immer enden mag, setzet man das *j* dazu, welche sein Consonant, und nicht einVocal ist”. Példái (németül is) *adj, vágj, rakj, várj* (i. m. 46). A *j* utolsó pontba helyezése arra enged következtetni, hogy BÉLTől eltérően nem látja kiemelt szerepét a felszólító mód kifejezésében. De talán BÉL hatására (vagy saját kútfőből) a szabályok végén *-gal jelölve megemlíti az *sz* végű igéket (ezt csak ők ketten teszik meg): „A *sz*tom és *sz*tem-re végződő igék imperativusban megkettőzik az *sz*-t” (i. m. 46). Amint látjuk, itt, noha korábban kijelentette, hogy a ragozások alapja a 3. személy („Das Fundament der Conjugation ist die dritte Person Singularis indicativi; die weil von dieser alleübrige Tempora formiret werden; dahero nenneich dieselbe die fundamental-Person” i. m. 38), a szabályba az 1. személyt foglalja, ami latin hatásnak tudható be. Megjegyzem, mindegyik vizsgált nyelvtanból hiányzik a *-ssz* végződés, amit én írásmódjának bizonytalanságával magyarázok, ahogy a *j* funkciójának viszonylag késői meghatározását is.

Az áttekintés alapján levonhatjuk a következtetést, hogy ADÁMI önállóan, kritikusan bánt előképeivel, ami – kiváltképpen a kisebb részletekben – előnyére vált rendszerének. A *-j* megítélésében inkább PERESZLÉNYI ismerhető fel benne, hiszen mindkettőjüknél a lehetséges végzések egyike, s nem a legáltalánosabb megjelenítő, mint BÉLnél. Ennek ellenére meg kell fosztanunk a kiváló polihisztor a neki tulajdonított felfedezéstől, mert KOMÁROMI CSIPKÉS jó 70 évvel (!) korábban írt nyelvtanában ott találjuk az ez idáig neki tulajdonított gondolatot: „Mivel nyilvánvaló, hogy a mondott időkben **nem mindig *j* hangot**, hanem olykor *s*-t, olykor *z*-t kell tenni a végződés toldalékához...” (lásd az 1. táblázatot, kiemelés tőlem – Sz. K.). Legyen tehát ő (egyelőre) a felszólító mód jelének első azonosítója!

6. A nyelvi anyagról. A Sprachkunst úttörőnek számít a tanító nyelvkönyvek között abban, hogy nemcsak hogy van benne a nyelv használatára tanító nyelvi anyag, de az bőven meghaladja a grammatika terjedelmét. Hasonló arányokról eddig MÁRTON JÓZSEF 19. század eleji munkáiból volt tudomásunk. Már az első kiadás is tartalmaz (III. részként) egy beszélgetési módokat (Von den Redens-Arten 165–224) felvonultató fejezetet. Ezek címei között tallózva nem tűnik erőltetettnek a párhuzam a kommunikatív funkciókat, beszédszándékokat hason-

lóképpen megfogalmazó mai kompetenciaelvárásokkal: köszönések, nemtetszés kifejezése, kérdés, egyetértés kifejezése, rábeszélés, tiltás stb. Ízelítőül néhány kedves beszédcselekedet. Kérés: *Cselekedjen azon jót velem. Édes szívem! édes lelkem jöszte ide.; Kérlek az Isten-ér, mond meg. Édes Leányom jó légy.* (171–172); dicséret, öröm kifejezése: *Jól, 's helesen van csinálva. ; Derék legén; Nincs hozzá fogható. Helén kell hagyni, jól mondja* (176); megnyugtatás: *Ne gondoldj véle; Már azt szenvedni kell; tünni kell* (185).

A „Magyar szólásmódok, amelyeknek nincs a németben szó szerinti megfelelőjük” (187–216) rész, amelyben alfabetikus rendben egy-egy kiemelt igének eltérő jelentéseit, idiomatikus használatukat emeli ki, kifejezetten a német ajkú diákokat szólítja meg. Az első kiadást egy, a tanulást könnyítő Sylbenmaasse’ Szótagfajták’ (216–224) című fejezettel zárja, amelynek 12 szabálya és 4 megjegyzése valójában hangtani törvényekről, a tótípusokról, az ékezet jelentést megkülönböztető szerepéről szól. Ezt több tucatnyi példával is érzékelteti: *deli, déli; Eger, eger, fejés, fejés* stb. Sőt, számos apró, hasznos tanácsot is ad: a szóvégi *o* vagy *ó* mindig hosszú a magyarban, az *-ás, -és, -ság, -ség* magánhangzói mindig hosszúak stb.

Mint ahogy azt a bevezetőben említettem, a 224 oldalas grammatikakönyvet a 2. kiadásban majdnem a duplájára bővítette ADÁMI. A csatolt 173 oldalnyi nyelvi anyag nem hagy szemernyi kétséget sem hagy afelől, hogy célja nem csupán a nyelvről szóló elméleti tudás átadása volt, hanem az, hogy diákjai a mindennapokban is tudják használni a magyar nyelvet. Általánosságban ugyanaz mondható el róla, mint a nyelvtanról: a kor nyelvkönyveiben jártas olvasó egyfelől ismerős motívumokra lel benne, másfelől új megoldásokkal is találkozunk (ezt a jelzőt mindaddig neki ítélni lehetjük, míg rá nem bukkanunk egy korábbi másik műre). Ne feledjük: ADÁMI a Theresianumban tanított, ahol minden bizonynyal a felvilágosodás korának legkorszerűbb nyelvkönyveiből tanították a birodalom nem német ajkú főúri csemetéit németre, franciára, angolra stb., volt tehát elképzelése, tapasztalata arról, milyen egy jó nyelvkönyv. A 225. laptól folytatólagosan a 304.-ig tartó, a magyar beszéd művészetébe bevezető függelék (Anhang zu der Ungarischen Sprachkunst) Beszélgetések (Gespräche 225–295) része első pillantásra szoros rokonságot mutat BÉL MÁTYÁS Függelékének konverzációival. Ám míg BÉL tíz bájos dialógusban vezet végig olvasóját a felkeléstől a lefekvésig a napi történéseken (i. m. 75–88), s közben egy kedélyes feudális világot tár elénk kerti sétával, ebédeléssel, templomba menéssel), addig ADÁMI ugyancsak kétnyelvű (bal oldalon a magyar, a jobbon a német változat) „köz-Beszédei” jelentősen kitágítják a szűk családi, baráti kört (és ezzel együtt a mintául szolgáló nyelvi anyagot) mind a szerepelők társadalmi státuszát, foglalkozását, mind a helyszíneket, mind a beszédszándékokat tekintve. A dialógusok számát 24-re növeli, s testesebbek is, mint BÉLÉi.

Az első „köz-Beszéd” (reggeli látogatás) még elődjét idézi, de aztán témái más fordulatot vesznek. Találunk beszélgetéseket hölgyek között: Hetedik köz-Beszéd két Leány Aszszony között (241); Nyolcadik köz-Beszéd szinte két Leány Aszszony között (243); férfi és nő között (... egy úr látogat egy uri Aszszonyt, 247). Bepillantást enged a kor polgárosodó világába, közel hozva tipikus figuráit, tevékenységüket: ... a' dolog rendelés-ről (236); ...el-adni-való portiká-val Bécsbe menő szekerek meg-szóléttatnak (250); ... egy paraszt ember meg egy kalmár (255); ... egy Magyar Aszszony Bécs-ben bót-ba jövéen külömféle portékát vásárol (257); ... a'falusiak meg a' Vasáros (261); ... az utazók tudakozódnak az út iránt, hogy bátorság-gal jár hassanak (262); ... az utazó és az út-on elő-talált emberek (264).

A szituációk kiválogatásánál érezhetően figyelembe vette a katonatiszti tanulmányokat folytató növendékeinek jövődó kommunikációs szükségleteit. A 24 beszélgetésből több olyan helyzetet mutat be, amelybe ők kerülhetnek: ... Lovak vásárlás-ról (252); ... egy Obrister meg a' Regiment Pater a' Vice-Ispánnak, és az Aszszonyának látogatásá-ra megjelen (275); ... egy Zászló-tartó meglátogat egy leány Aszszonyt (282). ... Ordináncz katona Forspontot kér Falusi bírótól (286); ... a' Falusi Biró bé-szállítja a' paraszt gazdá-hoz a' Katonát (289); ...egy Káprál két veszekedő közkatonát öszvé békéltet (292).

Következzék egy, a magyar nyelv fontosságával finoman példalózó párbeszéd-részlet, amely a katona vendégek és a fogadós között zajlik. A vendégnek arra a kérdésre, hogy miképpen érteti meg magát a beszállásolt osztrák regiment katonáival, a fogadós így felel: „...legnagyobb bajunk, hogy nem szólhatunk vélek; mert nem tudnak magyarul. ... Hát nem értik a magyar szót? Ritkán találni köztök valakit, de a'ki érti, szerencsés véle; azt nálunk minden Ember jó sziv-vel látja” (273). A követendő (mesterkél) társalgási fordulatokra a zászló-tartó és egy ifjú hölgy társalkodása tanít: „Alázatos Szolgája a' Leány Aszszonynak. Hozta Isten az Urat Zászló tartó Uramat. Örvendek, hogy tisztelhetem szép személyét a' Leány Aszszonynak .... Régen kívántam meg-udvarlani Leány Aszszonyt: de módját soha nem lelhettem, most ez egyszer szolgál a szerencse...” (282). A beszélgetés közben kedvesen évődnek: „mért pirúl most az orczája, hogy a' szerelmet emlétém. Csak úgy tetszik az Urnak velem teréfálni, az én orczám mind egy-re szintelen” (283). Az elválásuk hasonlóan körülményes és kimunkált: „Mikor parancsolja a' Leány Aszszony, hogy meg-jelenjek udvarlásá-ra? Minden órán kedves Vendég nálunk az Úr...” (286).

A barokkos beszélgetéseket Német-bül fordított Nyájas Levélkék (296–304) követik. ADÁMI itt valamivel letisztultabb, szentimentalista-klasszicista jegyeket is hordó kifejezésmódból mutat mintát. Mint ismeretes, a francia, angol eredetű levélregény – Montesquieu, Perzsa levelek (1721); S. Richardson, Pamela vagy a jutalmát elnyert erény (1740) – a 18. század egyik legnépszerűbb műfaja, s a század közepére Németországot is meghódítja, jelentősen kihatva a magánleve-

lezésekre. Nem járhatunk messze az igazságtól, ha azt mondjuk, ADÁMI a Theresianumban mind az idézett művekhez, de a levelezés illő módozatait leíró népszerű forrásokhoz is hozzájuthatott. Lefordított levélkéinek antik nevű (Flávius, Loquatus, Filander, Lizimakus) szereplői mindennapi, egyszerű történeéseiket (ki mikor, kivel hova megy, miért megy, miért nem) osztják meg egymással. Flávia például így hívja meg társalkodónak Loquátiust: „Jó Uram! Én holnap reggel ki rándulok Uj-falu-ra valamely polgár Aszszony-hoz kereszt-Anyának. Főlepannika-is oda hivatalos, sőt, a’ mint hallom, Rósa Kis Aszszony-is el-jön. De minthogy mi hárman mind egy-re néma formák, ’s beszélтеленek vagyunk, akartam Jó Uramat arra kérni, hogy ez illyen előttünk való vig alkalmaztosság-al társunk légyen” (300). A levelek tárgyát elég gyakran képezik az érzelmek, ahogy a korban ez megszokott. Rozina például ekképp panaszkodik Liándernek: „Ma nekem se izem, se kedvem, úgy, hogy magamat-is alig szenvedhetem, Testvéreim ide haza nincsenek, az Anyám út-ra indult, és így kerülettem senki sincs egyébb, csak a nyöstény kutyóm, meg a vén Martham...” (301).

A nyelvtanulás gyakorlati elvárásainak felel meg akkor, amikor (új számozással) egy magyar-német szótárral is megtoldja munkáját, amely a címében foglaltaknak (*Wörterbuch der Stammwörter der Ungarischen Sprach*, 1–88) megfelelően az alapszókincset adja meg.

A könyvet a származtatott/képzett szavakkal kapcsolatos megjegyzéseivel (*Anmerkungen von den abstammenden Wörtern*, 89–93) zárja. Vázlatos, nem is logikus felépítésű leírás, TOLNAI tehát joggal hagyta el.

A *Sprachkunst* ADÁMI célkitűzéseinek méltó megtestesülése: grammatikájában a kettős elköteleződés, a hagyományokhoz való ragaszkodás és a nyelvhasználati tényeket vezérelvül választó újító szándék értékes, számon tartandó megoldásokat eredményezett. A kiválasztott szövegek (beszélgetések, történetek, levelek stb.) terjedelme, tartalma, a nyelvtanulást megkönnyítő szótár, a fordítások, a világos, gyakorlatias magyarázatok és maga a *Sprachkunst* cím (nyelvművészet és nem grammatika!) azt bizonyítják, hogy a szerző ismerte és a gyakorlatba is képes volt átültetni kora nyelvoktatásának új törekvéseit. A *Sprachkunst* így felépítésében, módszereiben megelőzi BÉL *Sprach-Mesterének* 1774-es, KORABINSZKY által kiteljesített változatát, s alappal jelenthetjük ki, hogy MÁRTON JÓZSEF jóval későbbi nyelvkönyveinek (*Praktische Ungarische Sprachlehre*. Bécs, 1809; *Ungarische Grammatik für Deutsche*. Bécs, 1816) színvonalát idézi.

Csak remélni tudom, hogy a hasonló tárgyú jövőbeli kutatások kiegészítik, módosítják a dolgozatomban írtakat, tovább erősítve azt a tényt, hogy nyelvünket tanító grammatikáink, nyelvkönyveink a magyar nyelvtudomány, kultúratörténet értékekben gazdag, szerves részét képezik.

Irodalom

E. ABAFFY ERZSÉBET 1992. Az igemód- és igeidőrendszer. In: Benkő Loránd (főszerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. II/1. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest. 120–168.

ADÁMI MIHÁLY 1760. *Ausführliche u. neuerläuterte Ungarische Sprachkunst...* Schilgischen Erben, Bécs., 2. kiad. 1763, Johann Jacob Jahn, Bécs.

BALÁZS JÁNOS 1978. Szenci Molnár Albert és az európai nyelvtudomány. In: CSANDA SÁNDOR – KESERŰ BÁLINT (szerk.) *Szenci Molnár Albert és a késő-renaisszánsz*. Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmainak történetéhez. JATE, Szeged. 67–75.

BARTÓK ISTVÁN 2006. (ed.) *Ioannes Sylvester: Grammatica Hungarolatina*. Akadémiai Kiadó – Argumentum Kiadó, Budapest.

BÉL MÁTYÁS (MELIBOEUS) 1729. *Der Ungarische Sprach Meister*. Pozsony.

DÉVAI MÁTYÁS 1549. *Orthographia Ungarica*. Krakkó.

GELEJI KATONA ISTVÁN 1645. *Magyar Grammatikatska*. Kinyomtatott Gyula-Fejér-Váratt.

HEGEDŰS RITA – NÁDOR ORSOLYA – PELCZ KATALIN 2006. Tallózás régi magyar nyelvtanainkban. In: HEGEDŰS–NÁDOR (szerk.) *Magyar Nyelvmes-ter. Magyar mint idegen nyelv – hungarológiai alapismeretek*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY 1655. *Hungaria Illustrata*. Joannes a Waesberge. Ultrajecti.

KÖVESDI PÁL 1686. *Elementa Lingvae Hvngaricae*. Typis Samuelis Brewer. Leutschoviae.

PERESZLÉNYI PÁL 1682. *Grammatica Lingvae Ungaricae*. Typis Academicis, Tyrnaviae.

PÉTER LÁSZLÓ 1994. (főszerk.) *Új magyar irodalmi lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

PETRIK GÉZA 1892. *Magyarország bibliográfiája 1712–1860*. IV. köt. Pallas Részvénytársaság, Budapest.

SÁGI ISTVÁN 1922. *A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

SZATHMÁRI ISTVÁN 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1610. *Novae grammaticae Ungaricae succinta methodo comprehensae, et perspicuis exemplis illustratae Libri duo*. Typis Thomae Villeriani. Hanoviae.

SZINNYEI JÓZSEF 1893. *Magyar írók élete és munkái I*. Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, Budapest.

TOLNAI LAJOS 1904. Adámi Mihály nyelvtanáról. *Magyar Nyelv* 47–48.

C. VLADÁR ZSUZSA 2004. (ford.) *Szenci Molnár Albert Új magyar grammatika, Novae Grammaticae Ungaricae*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

C. VLADÁR ZSUZSA 2006. (ford.) *Pereszlényi Pál A magyar nyelv grammatikája. Grammatica Lingvae Ungaricae*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

C. VLADÁR ZSUZSA 2008. (ford.) *A magyar nyelv magyarázata. Hungaria Illustrata*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

C. VLADÁR ZSUZSA

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest,
vladar.zsuzsa@btk.elte.hu

RÉVAI Miklós nyelvészeti nézetei és a gyökelmélet*

Abstract

Miklós Révai's grammatical ideas and the theory of radix

Miklós Révai's linguistic ideas are generally recognized but misunderstood in the history of Hungarian linguistics. In this essay I make an attempt – based on his original texts – to show Révai's framework and methods. I discuss the following topics: 1. The main approaches to Révai's linguistic system. 2. Révai's thoughts on the origin and development of the languages, the affinity of the languages. 3. The term of *radix* (root) in the Hungarian linguistics and in Révai's system. 4. Révai's thoughts on the four basic principles of the languages: *usus*, *etymologia*, *analogia*, *euphonia*. 5. Summary: Révai created a closed, well-defined system without continuation in Hungarian linguistics.

Kulcsszavak: Miklós Révai, Ferenc Versegly, root, radix, the affinity of languages

1. Bevezetés. RÉVAI Miklós halála óta folyamatosan a nyelvészeti kánon részét képezi. Minden utána következő irányzat és iskola elődjének vallotta és tekinti, akár a romantikus nyelvészetről, akár a történet nyelvészetről, akár a nyelvhasználatról, akár a magyar nyelv finnugor rokonságáról van szó. Ez a fajta töretlen, iskolákon átívelő népszerűség önmagában is kérdéseket vet fel, hiszen például a történeti-összehasonlító nyelvészet élesen szembehelyezkedett a romantikus liberális (akadémiai) nyelvészet eszméivel és módszereivel. A RÉVAI nyelvészeti munkásságából jóformán csak a jottista–ypszilonista helyesírási kérdésre egyszerűsített RÉVAI–VERSEGHY vitát szokták ismerni, de a tudománytörténeti közhely (ÉDER 1999: 185), hogy KAZINCZY tekintélye révén a többi vitatott kérdésben is, például a nyelvleírás kérdésében is RÉVAI álláspontja győzött. A normatív, tekintélyelvű nyelvművelés szintén RÉVAIRA vezette vissza az *eszem* típusú alakok „helyesebb” voltát az *eszek* típussal szemben, illetve a harmadik személyű birtokos személyjelekben a birtokos számához való egyeztetést (a *magyaroknak királynéjuk* típus).

---

* A tanulmány az OTKA 81537-es, *Régi magyar nyelvi források kiadásra való előkészítése és kiadása* című kutatási program keretében készült.

Az irodalomtudomány újabban RÉVAIval kapcsolatban számos fontos és új megállapítást tett, de ezek inkább irodalmi szemléletére vonatkoztak. A nyelvvel kapcsolatosan a nyelvtudomány leválást emelték ki a literatúráról (MARGÓCSY 1987) illetve a nyelvről való diskurzust, a nyelvi kifejezőképesség felfogását elemezték (THIMÁR 2007). A szorosan vett nyelvészeti kérdéseket azonban érthetően nem vizsgálták, itt a nyelvészeti szakirodalom megállapításait vették át.

RÉVAI nézeteinek továbbélésével a nyelvészeti hagyományban és értelmezésének történetével többen is foglalkoztak (lásd alább). A megközelítéseket a következőképpen lehet csoportosítani.

RÉVAIt köztudottan TOLDY és KAZINCZY emelte be a kánonba. KAZINCZY nyelvészeti tudása valószínűleg nem volt túl elmélyült, ugyanakkor támaszkodhatott RÉVAI nyelvészeti tekintélyére. KAZINCZY az irodalmi régiségekkel való foglalkozást érezte közös pontnak. Valójában azonban RÉVAI számára a régi szövegek nem írott voltak, régiségük vagy az általuk hordozott tartalom értékes volta miatt voltak fontosak, hanem egyszerűen ebben a nyelvállapotban látta a nyelv ideális, kiteljesedett formáját.

A 19. század első felének romantikus nyelv szemléletében RÉVAIra a gyökelmélet megalapozójaként tekintettek. ÉDER ZOLTÁN 2000-es tanulmányában úgy vélte, hogy RÉVAI nézeteit Vörösmartyék vitték tovább, és ezen a véleményen volt THIMÁR is (2007: 78). BÉKÉS VERA szerint (1997: 13) is RÉVAI koncepciója a romantikát előlegezte meg. A Nagyszótár, amely a 19. század első felét meghatározó romantikus szemlélet terméke, az előszóban RÉVAIra hivatkozik, és TELEKI ismert pályamunkája (1821) is őt említi. Ugyanakkor RÉVAI erősen, sőt erőszakosan normatív szemlélete teljesen ellentétes a romantikus liberalizmussal.

A kibontakozó finnugor nyelv hasonlításban RÉVAI mint a finnugor nyelv hasonlítás előfutára tűnik fel (SZINNYEI 1879, MUNKÁCSI 1882). Holott RÉVAI munkáiban a finnugor szó hasonlítások mellett legalább annyi keleti: héber és arab hasonlítás van, gyakran ugyanazon szó tárgyalásánál. TELEGDI ZSIGMOND egyenesen arról ír, hogy Révai a magyar és a héber közt genetikai kapcsolatot tételezett fel (1996–97: 16). Ezt a zavarba ejtő tényt eddig nem sikerült beleilleszteni a róla alkotott képbe. Feltehetően azért, mert RÉVAI egészen másként értelmezte a nyelvi kapcsolatokat, mint a történeti összehasonlító nyelvészet későbbi családfamodellje. Az ő gondolatvilágában az anyai, unokai, nagyanyai viszonyjelölések inkább szimbolikus, mint valóságos leszármazási kapcsolatokat jelölnek, annak megfelelően, hogy az emberiség közös ősnyelvére visszavezethető valamennyi nyelv közül szerinte melyek tartoznak szorosabban össze.

A történeti nyelvészet egyértelműen saját előfutárának tekinti RÉVAIt. MELICH híres cikkében (1908) az időben egymás után következő, egymásból okilag következő alakok vizsgálatát határozta meg a történeti nyelvészet kritériumaként, és szerinte ennek RÉVAI megfelelt. Ez a megállapítás és besorolás

aztán megkérdőjelez(het)etlen maradt máig. Valóban RÉVAI nevéhez köthető a régi szövegek szisztematikus nyelvészeti vizsgálata, a nyelvemlék-filológia módszereinek pontosítása, történetileg változó nyelvi alakok egymásból való levezethetőségének gondolata és bizonyos konkrét hangfejlődési tendenciák zseniális megsejtése. RÉVAI azonban nem volt a mai értelemben nyelvtörténész. Nem csak azért, mert a ma is elfogadott módszerek és eredmények mellett nála például a visszafelé olvasás vagy önkényes hangcsere is bevett és gyakori elemzési módszer, de főleg amiatt, mert nem volt célja a változások rendszerszerű feltárása. Nem érdekelte a nyelvi változás mint folyamat, nem rekonstruált nyelvi alakokat, és kísérletet sem tett a nyelvemlékes kor előtti állapot vizsgálatára.

A különböző iskolák szempontja alapján történő értelmezések tehát RÉVAInak mindig az adott szempontból fontos oldalát, eredményeit emelték ki, a rendszert, a maga teljességében nem mutatták meg. Ennek egyik oka az lehetett, hogy az adott iskola szemléletével, megközelítésével egybevágó tényleges eredmények mellett RÉVAI eszmerendszerében mindig ott vannak az iskola szempontjából nézve „oda nem illő, téves” nézetek, értelmezések is. E zavarba ejtő ellentmondásokat az eddigi megközelítések szerint csak úgy lehetett feloldani, hogy nem vettek róla tudomást, vagy bocsánatos tévedésként állították be.

Az értelmezést a különféle szempontú megközelítések mellett megnehezíti az eredeti forrásoktól való elszakadás is. Noha RÉVAI legtöbb munkája könnyen hozzáférhető, hiszen megjelentek nyomtatásban, éppen legfontosabb nyelvészeti műveit (*Antiquitates, Elaboratior Grammatica*) latin nyelvűségük miatt ma már kevesen olvassák. Így az eredeti szövegek helyett a korábbi szakirodalom megállapításai szolgálnak kiindulásul.

Mivel az OTKA 81537-es pályázatának keretében RÉVAI *Antiquitates* című, munkájának magyar változatát készítjük Stemler Ágnessel, így a munka során részletesen találkoztunk Révai nyelvészeti gondolataival. A következőkben tehát az eredeti szövegek alapján arra teszek kísérletet, hogy RÉVAI nyelvészeti gondolatait mint teljes és zárt rendszert mutassam be.

2. Révai eszmerendszere

2.1. A nyelvek keletkezése: *lingua primigenia*. RÉVAI Adelungra hivatkozva azt írja, hogy a nyelvet a társas emberi együttélés szükségszerűség hozta létre. Kezdetben volt az ősi, elsőszülött nyelv (*lingua primigenia*), egy szótagból álló gyökökkel, a belőle származó nyelvek közelebbi vagy távolabbi rokonságban vannak vele. Az első gyökök hangutánzó majd hanggal ábrázoló jellegűek voltak a természet (*fűszisz*) elvén.¹ Az *Elaboratior Grammatica* III. kötetének előszavá-

---

¹ A szavak eredetéről szóló fűszisz–theszisz vita az európai nyelvtudomány első nagy vitája volt a görög filozófusoknál. A fűszisz pártján levők szerint a szavak hangalakja nem véletlen, hanem a jelölt dolog határozza meg, ez a kapcsolat természetes. A megál-

ban ezt részletesen kifejti: „A nyelv emberi találmány, még a kezdetleges embereké, és nem véletlenszerű, nem is önkényes, nem is megállapodás szerint kiválasztott, hanem az a szükségszerűség alakította ki, ami a társas életre szerveződő emberi természetből fakadt; és valójában a hallás segítségével kezdődött és fejlődött ki, a természetes hangok utánzásával.

[...] Első szavai, egy szótagnyi hangok, melyeket egyetlen szájtátással adtak ki, kezdetben a belső indulatok kitörései voltak, és igen csekély számúak; majd a természetes hangoknak avagy a természet hangjainak utánzásai következtek, és ezek már sokkal gyakoribbak voltak. ... Tudjuk, hogy a mi magyar nyelvünkben is igen gyakori az onomatopoiézis. Ilyenek például a *tsep*, *gutta*; *tsók*, *osculum*; *szél*, *ventus* stb. Ilyen a legtöbb szótó, *patt*, *rett*, *pih*, *sü* stb., melyekből a következő igék származnak: *patt-og*, *crepat*; *retteg*, *tremít*; *piheg*, *anhelat*; *sü-t*, *assat*; *sü-l*; *assatur* stb. Bizonyos, hogy minél egyszerűbb egy nyelv, minél inkább ragaszkodik eredeti kiindulásához, annál gyakoribb benne az onomatopoiézis.

... később azonban valamilyen hasonlóság alapján nem hangzó, az érzékeléstől elvont tárgyakra is átvitték őket. Így a *spiritus*, magyarul *lélek* főnév a *léh*, *léh-ez*, *léh-ek*, *spirat*, *spiras*, *spiro* igéből van képezve.

Sőt a szavak, különösen a mi szavaink harmadik ötöde a rokon nyelvekben most is tisztán mutatja hangzó sajátságát a távoli múltban: ezek a szavak a későbbi kiművelés során és a dolgok lassanként kifinomuló érzékelése folytán megváltoztak alakjukban és jelentésük átvitelével.”² (RÉVAI 1908: 4–6.)

A szófajok megjelenésének történetéről pedig azt írja ugyanezen a helyen, hogy az első szavak a dolgokat megnevező főnevek és melléknevek voltak, majd ezeket igeként kezdték használni. Később képzésekkel is alkottak igéket, illetve más szófajokat. RÉVAI szerint tehát az emberiségnek egy ősnyelve volt, a ma tapasztalható eltérő alakokat visszafejtve az egyes nyelvekben mind hasonlóak a gyökök. Az eltérések egyik része látszólagos: ezeket egyszerűen a helyesírások eltérő volta okozza (1803: 46). A valós különbségek oka pedig a nyelvek eltérő alkata, a hangalakok felépítésére vonatkozó szabályok.

2.2. A nyelvek kapcsolata. Mivel RÉVAI szerint minden nyelv a hajdani közös ősnyelv (*lingua primigenia*) leszármazottja, így végső soron mindegyik rokon mindegyikkel. A kérdés az, mennyire közeli ez a kapcsolat. Azok a nyelvek vannak közelebbi kapcsolatban, amelyek hasonló alakú szavakkal ragadják meg a világot, és azokat hasonló eszközökkel fűzik össze. (Ez a közelebbi vagy távolabbi rokonság azonban semmiképp sem értelmezhető a későbbi elgondolás szerinti családfa jellegű viszonyal.)

---

lapodás (*theszisz*) pártján levők szerint a szó jelölete és hangalakja közt nincs szükség-szerű kapcsolat, pusztán a megállapodás dönti el, mit minek neveznek.

² Az idézett részeket saját fordításomban közlöm.

RÉVAI szerint a magyar nyelv az északi nyelvekkel közelebbről atyafiságos, testvéri, a keletiekkel távolabbról atyafiságos, unokatestvéri viszonyban van. A megnevezésekben a származási rokonság (*cognatio*) és a hasonlóság (*atyafiság, affinitas*) szinonimák, ezek egymással összefüggő, egymásból következő dolgokként jelennek meg. Ezért lehetséges, hogy ugyanazon magyar gyök eredeti alakjának kutatásakor török, észt, káldeus, héber stb. szavak egyaránt bizonyítékként szerepelnek (pl. a *játsz-* igénél, 1803: 83).

2.3. A nyelv életszakaszai: *veneranda antiquitas*. RÉVAI a nyelvet élő organizmusként képzelte el, és emberi lényként szimbolizálta. A nyelv férfikorát a 17. századra tette, azóta szerinte csak hanyatlás következett be. Ez az elképzelés összekapcsolódott az antikvitás óta közkeletű aranykorelmélettel, amely szerint a jelen kor egy elmúlt ideális korhoz képest hanyatlás, és később ugyanez a felfogás jellemző a német nyelvtörténeti iskola ógrammatikus nemzedékére is. Pázmány kora pedig azért lehetett kitüntetett kor, a férfikor, mert akkor a magyar nyelven már virágzott az irodalom, a nyelv kiművelt állapotban volt, és számos emlék maradt ránk. RÉVAI számára a nyelv férfikorának állapota minta és követendő norma volt, amit türelmetlenül akart érvényesíteni. Fontos hangsúlyozni, hogy ez az ideális állapot a nyelvnek önmagának az ideális formája, és nem a rajta keresztül közvetített tartalom teszi értékessé a formát.

A régiségek azért voltak fontosak RÉVAI számára, mert a nyelv hozzáférhető legrégebbi állapotát mutatták. RÉVAI korábbi, nem adatolható alakok kikövetkeztetésével nem kísérletezett. Meg volt győződve arról is, hogy a magyar nyelv a kezdetektől (vagyis az első ránk maradt emléktől, a Halotti Beszédttől fogva) nem sokat változott, illetve a változás látszólagos, a helyesírás torzítja el (1803: 46). Biztos volt abban is, hogy a nyelvemlékek nyelve a valódi, beszélt magyar nyelvet tükrözi, nem számolt az írott és a beszélt nyelv különbségével.

RÉVAInak a nyelv keletkezéséről, az ősnyelvről, annak szétválásáról, a nyelv élőlényhez való hasonlatosságáról és a gyökökről vallott felfogása sok ponton hasonlóságot mutat HERDERnek az Értekezés a nyelv eredetéről című munkájával. Azonban RÉVAI sehol sem említi HERDERT, sőt valószínűleg nem ismerte művét (THIMÁR 2005: 71). Természetesen a korabeli gondolkodásban (akár névhez nem kötve) nyilván ott voltak a gondolatok, hathattak is RÉVAIra, de a közvetlen hatás kizárható. Ráadásul RÉVAI organikus nyelvszemlélete viszont erősen normatív, preskriptív nyelvi eszménnyel társul.

3. A nyelvi elemzés Révainál

3.1. A *radix* a korábbi magyar grammatikákban. RÉVAI nyelvi elemzésének az a célja, hogy megmutassa a magyar nyelv gyökeinek eredeti alakját és rendszerét. Elemzésének központi fogalma ezért a gyök (*radix*). Ez a fogalom az európai nyelvleírásba kívülről került be, és továbbfejlesztett értelmezésével a

tőfogalom kialakulásában, később pedig a nyelvhasználatban is fontos szerepet játszott.

Az európai nyelvleírás (mivel a flektáló típusú latinra és görögre dolgozták ki) eredetileg a teljes szóalakot vette alapul, nem szerepelt benne a tő fogalma. A tő kategóriája Európában a latinra fordított héber grammatikák gyökfogalmából alakult ki. Ez végső soron az arab grammatikából származik, amit az arab mintára született héber grammatikák átvettek, majd a reneszánsz után a latin nyelvre fordított héber grammatikák közvetítettek az európai nyelvészet számára.³ A gyök neve ezekben a latin nyelvű héber nyelvtanokban *radix* ('gyöker, tő, kiinduló rész') volt. Az európai nyelvészek később, más nyelvek leírásában, a fogalmat átértelmezve, *radix*-nak kezdték nevezni a szónak azt a részét, amely mindennemű képzés és ragozás alapjául szolgál, akár a (mai terminológiával) fiktív tő is. Az agglutináló típusú magyar nyelv leírásában mindig is problémát jelentett a morféma-kategorizálása (a latin grammatikák nem ismerték a morféma fogalmát, a teljes szóalakot vették egységnek), így a tő fogalma gyorsan beépült a magyar grammatikai gondolkodásba, a *radix* terminussal együtt. A 17. századra a magyar grammatikusok már világos tő- és toldalékfogalommal rendelkeztek. (Lásd C. VLADÁR 2005.)

3.2. RÉVAI radixfogalma. Révainál azonban a *radix* nem egyszerűen 'tő'. A *radix* nála nem egynemű kategória, hanem különféle szempontok szerinti változatai vannak. *Radix nuda*, 'puszta tő' a képző nélküli, legkisebb egység, a mai abszolút tőnek felel meg. (Magyar szövegében RÉVAI ezt *puszta gyökér*-nek nevezte.) Ez a fajta *radix* történetileg és a további bővítés szempontjából elsődleges, *prima radix*. A *radix*-okhoz kapcsolódó toldalékok eredetileg maguk is *radix*-ok voltak RÉVAI szerint. Bizonyos gyökök elvesztették önálló fogalmi jelentésüket és alakjukat: az elsődleges jelentésű gyökökhöz kapcsolódtak, és annak jelentését másodlagos jelentéssel gazdagították, képzőként. A képzővel ellátott *radix* a *radix formata* vagy *aucta* 'képzett vagy bővített tő'. Így keletkeztek az eredeti onomatopoiézissel alkotott szavak további bővítései.

Egy másik szempont szerint *radix proxima* 'közvetlen tő' a legutolsó toldalék előtti tő. Ez lehet a mai fogalmaink szerinti relatív tő, ha ez a legutolsó toldalék egy rag. De lehet a mai fogalmaink szerinti abszolút tő is, ha például egy fiktív töről van szó, ahol a legutolsó toldalék egy képző. *Radix remotior* 'távolabbi tő' az abszolút tőnek felel meg. Például a *vá-* a *vá-l(-ik)* ige közvetlen töve, ugyanakkor a *vá-l-t*, a *vá-l-t-oz-ik* és a *vá-l-t-oz-tat* igék távolabbi töve.

³ Az arab és héber nyelvben három mássalhangzós gyökök vannak, amelyek a belőlük képzett szavak közös alapjelentését hordozzák. A gyökből számos szótó képezhető, ahol a szófajt és a másodlagos kategóriákat a mássalhangzók közé kerülő magánhangzók szabják meg.

A gyökelmélet teljes kidolgozottságában később a Czuczor–Fogarasi-szótárban található meg, amely a gyököket is elemeikre, gyökelemekre vagy más néven szócsírákra bontotta, és ezek hangalakbeli egyezése és a gyökök tágan értelmezett jelentése között próbált párhuzamot találni. RÉVAI azonban ezzel a területtel nem foglalkozott, számára nem a szócsírák alaki és fogalmi összefüggésének kinyomozása volt a cél, az elsődleges megnevezés (*nomináció*) kérdését nem kutatta.

3.3. A radixfogalom és a szóelemző helyesírás kérdése. A radixfogalom bekerülése a magyar grammatikai gondolkodásba lehetővé tette a tő felismerését. A másik oldalról szintén az arab mintájú héber grammatikákból származott az *affixum* kategóriája, amely eleinte a birtokos személyjelekre, később a határozott ragozás ragjainak jelölésére használtak, majd ebből kialakulva mindenféle toldalék neve lehetett. (Az *affixum* eredetileg a teljes szóalakhoz kapcsolódó toldalékok neve.) Az egymástól függetlenül kialakult tő- és toldalékfogalom összekapcsolódásakor, igen korán, már a 17 század közepétől megjelent az igény arra, hogy ezeket az egységeket a helyesírás is tükrözze: az elemeket változatlan formában kell megtartani, hogy mindig azonosíthatóak legyenek. (A magyar helyesírás történetéről lásd KOROMPAY 2003, a morfémafogalom és a helyesírás összefüggéséről C. VLADÁR 2013.) A szóelemeket tükröző írásmód a protestáns felekezethez kapcsolódott, a katolikusok a kiejtés szerinti, a teljes szóalakot tükröző írásmódot alkalmazták.⁴

RÉVAI gyökelméletéhez szorosan és elvileg kapcsolódott a szóelemző írásmód pártolása. Felfogásában mindkét fajtájú szóelemet (tő, toldalék) eredeti, teljes alakjában kell tükrözni. Szerinte eredetileg őseink ezeket teljes alakjukban is ejtették, a szóelemek határai megakadályozták a fonetikai módosulást, így a Halotti Beszédben “a *mulchotia*, *temetuc*, *zocoztia* igékben [...] a t-t saját, eredeti, teljes, lágyítás nélküli hangzásával, hasonlóan az *i* betűt is az eredeti *j* hangzással ejtették: *lát-játok*, *mulhat-ja*, *temet-jük*, *szakaszt-ja*” (1803: 303). Szerinte ezek csak később, a gondatlan beszélők hanyag ejtése folytán ejtődtek egybe, torzultak el, ezért az írásnak az eredeti állapotot kell tükröznie, sőt, külön is kellene az elemeket ejtenünk (1803: 304, 309).

4. A nyelv általános törvényei RÉVAI szerint. RÉVAI négy, a nyelvben uralkodó elvet tartotta számon. RÉVAI a nyelv általános törvényeiként a következő négyet nevezi meg (1806-os röpiratában latinul és magyarul is): *jó szokás* (*recta consuetudo*), *ezen épült helyes hasonlóság* (*huic insistens analogia*), *okos szóvizsgálás* (*prudens etymologia*), *illő szép hang* (*euphonia conveniens*). (RÉVAI 1806: 36.) A nyelvben uralkodó elvek tárgyalása a klasszikus antikvitásra megy

⁴ A szóelemző írásmódot RÉVAI belső, elméleti megfontolásokból választotta, felekezeti szempontoknak a korábban piarista szerzőnél aligha lehetett szerepük.

vissza, ahol négy fontos elvet tartottak számon, nevük: *analogia*, *anomalía*, *natura* és *consuetudo*. Az analógián az azonos kategóriába tartozó elemek azonos alaktani viselkedését értették (maga a nyelvi kategorizálás és leírás is ezen alapult), az anomalia a kivételeket jelölte. A natura a természet adta formát, a consuetudo a nyelvszokást jelentette. A két pár tagjai közül magától értetődően a natura az analógiával tartozott össze, mint természet adta szabályosság, a nyelvszokás viszont megengedte az anomáliát. A döntés joga a nyelvszokásé volt. VERSEGHY a Proludiumban ugyanezt a négy törvényt nevezi meg, mindkettőjük esetében a közvetlen forrás feltehetőleg Adelung volt.

RÉVAI szerint tehát az ősi nyelvben onomatopoiézissel alkotott, egytagú gyökök voltak, fogalmi jelentésekkel, szófajuk szerint főnevek vagy igeiként használt főnevek. A toldalékok (*affixa*) (ahol vannak ilyenek egy nyelvben), mind fogalmi jellegű szavakból lettek. Az igei személyragok, névszói személyjelek eredete minden esetben egy névmás.⁵

4.1. Euphonia. A nyelv fejlődése során, ahogy a gyökök egymáshoz kapcsolódtak, bizonyos gyökökből pedig toldalékok lettek, szükségszerűen hangtani változások is bekövetkeztek. Ezek összefoglaló neve az *euphonia*, és RÉVAI szerint ez felelős azért, hogy a hangalakbeli változás végül olyan formákhoz vezet, amelyekben az eredeti gyökalkokat már nem vagy alig lehet felismerni.

A korábbi magyar grammatikákban az euphonia a hangváltozásokra szolgáló általános magyarázat volt (a kötőhang beiktatása, hangkiesés, hiátustöltő beiktatása, a jelölt teljes hasonulás stb.). RÉVAInál is ez az egyik leggyakoribb terminus, a következő változásokat sorolja ide (mai terminológiával): a hangrendi kiegyenlítődést, a magánhangzó nyíltsági fokának kiegyenlítődését a szóalakban; a morfématáron bekövetkező részleges és teljes hasonulást, összeolvadást; a kötőhangzó, illetve hiátustöltő mássalhangzó beiktatását.

Elődeihez képest azonban új gondolat, hogy ezek a változások nem csupán a szó képzése, ragozása során jelentkeznek, hanem történetileg is számolni kell velük: “Megvagyon a’ betű tserélés, elrejtés, hasonló, és közép hang követés, ’s több e’ féle változás, minden nyelvekben, kiváltképen a’ napkeletiekben; és a’ nyelvekben történt minden változásnak ez a’ fő oka.” (RÉVAI 1805: 18.)

RÉVAI szemében az euphonia elfedi az organikus nyelvalkotás során keletkezett alakokat, így a gyökök eredeti alakjának nyomozásakor ezeket a változásokat vissza kell fejteni. Az euphonia és az etymologia tehát egymással ellentétes fogalmak. Az euphonia bizonyos esetekben a hanyag ejtéssel is átfedésben van, ami a szóelemek határának elmosását eredményezi, amit viszont szerinte a szó-

---

⁵ A birtokos személyjelek és a határozott igeragozás ragjainak személyes névmási eredeztetése (pronomen affixum) közhelynek számított a korábbi magyar grammatikákban is, RÉVAI viszont ezen felül is minden igeragot különféle azóta kihaltak vélt személyes névmásokból eredeztetett.

elemző (etimologikus) helyesírásnak kell óvnia. A nyelv alapja RÉVAI szerint az etimonok (radixok) rendszere. A nyelvi változást a jóhangzás és az analógia irányítja (előbbi pusztán fonetikai alapon, utóbbi pedig a rendszer szerint).

4.2. Az *usus* és az *analógia*. A nyelvhasználat (*usus*) helyes vagy helytelen voltát is az dönti el, hogy megfelel-e a rendszernek. A tömegek nyelvhasználata szerinte egyáltalán nem mérvadó. De aggály nélkül utasítja helyre a különben példaképként felmutatott nagy szerzőket is, ha vétenek az általa elképzelt rendszer ellen: „ [Káldi, Pázmány és a többiek] komolyabb dolgokkal lévén elfoglalva az etimológiával nem tudtak annyit törődni, hogy minden vesszőre odafigyeljenek. Ezeket a későbbi korok, számtalan segédeszköz birtokában, már eredményesebben, biztosabban állapítják meg és magyarázzák” (1803: 311).

4.3. *Etymologia*. A nyelvi elemzés eszköze RÉVAInál az etymologia. Láttuk, hogy a klasszikus grammatikában nem volt főfogalom, a nyelv legkisebb jelentésszerű egységeinek a szavakat tekintették. Megkülönböztettek elsődleges és az elsődlegesekből származott szavakat. Az elsődlegesek elemi egységek, mivel tövük önmagukban van, nem pedig egy másik szóból származnak. Ennek az elemi egységnek a neve volt az *etymon*.

Etymon, vagyis kiinduló alak kétféle értelemben lehetett a szó: eredetében (vagyis visszavezethető-e más szóra) illetve a belőle származó képzett és ragozott alakokhoz képest.

Ezért az etymonokkal foglalkozó *etymológiának* is két jelentése volt. A vizsgálatok egyik iránya az egyes etymonok kikutatása volt, a másik pedig az, hogy milyen más szavak köthetők ahhoz az etymonhoz, mik a származékai. Az egyik vizsgálat a mai etimológiai kutatás elődjének tekinthető, a másik pedig a mai morfológia területét fedte le (inflexió, deriváció, összetétel), innen érthető, hogy a latin nyelvű grammatikákban a morfológiai rész neve *etymologia*.

RÉVAI értelmezésében a nyelvészet feladata az eredeti gyökök feltárása. Ez a vizsgálat feltételezi az etimológia alaktani vizsgálatként való értelmezését, de végső célja az eredeti gyök feltárása és a belőle származó szavak megadása.

A nyomozásnak több szabályát is felállította. Elvei közé tartozott, hogy ha egy toldaléknak több alakváltozata van, eredeti alaknak mindig az egy szótagost kell tartani, hiszen az elsősülött nyelvben egy szótagú gyökök voltak. Ez két irányból is értendő: a hosszabb alakokat egytagú gyökeikre kell bontani, viszont ha a toldalék csak egy mássalhangzó, az azért van, mert elvesztette magánhangzóját. Tehát ahol egy toldalék mássalhangzós és magánhangzó formában is él, ott a magánhangzós az eredeti, a toldalék előtt levő magánhangzó tehát nem kötőhang, noha szinkrón szempontból így célszerű elemezni.

Ha a nyelvből magából nem fejthető meg a gyökök eredete, az atyafiságos nyelveket lehet segítségül hívni: az egyik nyelvben már másodlagos (grammatikai) jelentésűvé lett, toldalékká vált gyök jelentése a rokon nyelvekből fejthető

meg, ahol ez a gyök még önálló alakú, elsődleges (fogalmi) jelentésű szó.⁶ A rokon alakok közül mindig a rövidebb az eredeti.

RÉVAI elveit és módszerét több művében is a *süt, sül* igék elemzésével illusztrálja. A Versegi Ferentznek ... mocskolódásai ... című röpiratában így ír: “[Ezekben az igékben] a’ gyöker szó, *sü*, bizonynal *assatio*, a’ sülésnek természet szerént való hangja, *sü sü sü*: szóvá lett, természeti hang követés, *onomatopoeia*. Ezzel ily pusztán, kicsiny változással, élnek még most is az Árabok, *scha, schaj*, név, és íge képében, *assum, assat*.” (RÉVAI 1806: 60–61.) Ugyanez az ige szerepel példaként az *Elaboratio Grammatica* III. kötetében is, de ott a gondolatmenetet tovább is folytatja: “A *süt* és *sül* igéknek közös az elsődleges jelentésük, a *sütés*. De eltér a másodlagos jelentésük: mivel az egyikben a ’sütés’ cselekvő jelentésű; a másikban viszont szenvedő. Ezt a különbséget az eltérő hozzátett részek okozzák: az egyikben a *t* hang, a másikban az *l*. Ezeket a különböző részeket levágva, ott marad pusztán a teljesen megegyező jelentésű *sü*; és bizony ez az első csíra, az elsőszülött nyelv szócskája, a főnévi értékű *sütés*. A magánhangzó nélküli *t*-ről már tudjuk, hogy az *et*-ből van, amiből a magánhangzót hátravetve a *te-sz-em*; a magánhangzó nélküli *l* pedig az *el*-ből van, amiből a magánhangzót hátravetve a *le-sz-en*: ezért a *sü*-t tulajdonképpen *assationem facit* [sütést-tesz], a *sü*-l pedig *assatio-füt* [sütés-lesz], vagyis *süt, sül*.” (1908: 8.)

A műveltető képzőre visszatér az *Antiquitates*-ben is: “A cselekvő igékből formált szenvedő és műveltető igék eredeti és saját képzője az *et*, ez a tő magánhangzóihoz illeszkedve *at* is lehet. Ez az *et* csak a megváltozott magánhangzóban tér el a régi *it*-től, ami ma is megvan a törökben, ahol *itmek* annyi mint *facere* [tenni], és ha a *mek* főnévi igenévi végződést levágjuk, a megmaradó *it* igető maga a cselekvés: *facit* [tesz]. Ez az *it* él a káldeus nyelvben is, a szenvedő alakok képzésében. [...] A képzői szerepen túl önállóan is élt szintén igeként, a magánhangzót a mássalhangzó után vetve (*te*), ebből a töből származik a *te-sz-ek* ’facio, pono’, a jóhangzást segítő *sz-szel*; a finneknél pedig enélkül, *te-en* szintén ’facio, ago’ jelentésben; a tő a tevést, csinálást jelentő *te*, amelyhez az *én* névmás kapcsolódik, ez az első, kezdetleges forma, ahogy eredetileg bizonyosan használtuk” (1803: 260).

Az idézett részekből azonban világos, hogy RÉVAInál az etymologia kutatása nem a mai értelemben vett történeti nyelvészeti kutatás. RÉVAI az euphonia okozta hangváltozást nem szabályos, rendszeres folyamatként fogta fel, nem foglalkozott különböző korokból származó alakok összehasonlításával, nem érdekelték a hangfejlődési szabályok. Nem célja feltételezett, kikövetkeztethető alakok rekonstruálása, ami rendszerszerűség híján nem is lett volna lehetséges.

⁶ Ezeket a nyelvhasznító elveket nem RÉVAI maga találta ki, a korban sok más szerzőnél is megtaláljuk őket.

A rokon nyelvekkel való hasonlításból a szabályos hangmegfelelésnek még az elve is tökéletesen hiányzik, nemhogy a gyakorlata.

5. Összefoglalás. RÉVAI nézeteit összegezve tehát a magyar nyelv az ősi előszületett nyelv közeli leszármazottja, rokoni kapcsolatban az északi és a keleti nyelvekkel. Eredeti jellegét ma is őrzi, kevés változás történt benne. A magyar nyelv gyökökből épül fel, ezekből származnak a szótövek és a toldalékok is. A gyökök összekapcsolódásakor fellépő euphonia a gyökök eredeti alakját, így a gyökalkotás alapjául szolgáló kapcsolatot elfedheti. Nyelvünk folyamatos fejlődésen ment át, legtokéletesebb formáját a nyelvemlékes korban érte el, ehhez kell visszatérnie a mai, romlott alakjából. A nyelvtudomány feladata a nyelv gyökeinek feltárása a nyelvemlékek és a rokon nyelvek segítségével. A szóelemző helyesírás alkalmazása is a gyökök megőrzését szolgálja.

RÉVAI gondolatrendszere zárt, kerek egész, ahol az egyes elemek szervesen és okszerűen kapcsolódnak össze, legyen szó akár nyelvemlékkutatásról, gyökelméletéről, szóelemző helyesírásról vagy például a régi alakok preskriptív érvényesítéséről. Úgy tűnik, hogy RÉVAI szándéka és célja szerint egyik későbbi iskolához sem sorolható. Tényszerű eredményei, amelyeket koherensen be lehet illeszteni egy-egy későbbi szemléletbe, a maguk rendszerében más jelentőséget kapnak.

Irodalom

BÉKÉS VERA 1997. *A hiányzó paradigma*. Latin Betűk, Debrecen.

ÉDER ZOLTÁN 1999. *Túl a Duna-tájon*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest.

ÉDER ZOLTÁN 2000. *Révai Miklós történeti nyelvészetének korszerűsége*. In: KISS JENŐ (szerk.) 2000. *Révai Miklós-jubileum*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Győr, (MNyTK, 215).

HERDER, JOHANN GOTTFRIED 1883. *Értekezések és levelek*. Fordította Rajnai László. Válogatta, az utószót és a jegyzeteket összeállította RATHMANN JÁNOS. Európa Kiadó, Bp.

KOROMPAY KLÁRA 2003. *Helyesírás-történet*. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC (szerk.) *Magyar nyelvtörténet. Középmagyar kor*. Osiris, Bp.

MARGÓCSY ISTVÁN 1987. *Révai Miklós és a magyar nyelvtudomány önállósulása*. *Irodalomtörténet* 539–581.

MELICH JÁNOS 1908b. *Révai Miklós nyelvtudománya*. *Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből*, 20/4.

MUNKÁCSI BERNÁT 1882. A magyar összehasonlító nyelvtudomány első virágzásának kora III.: Gyarmathi és Révai. *Magyar Nyelvőr* 433–445.

RÉVAI MIKLÓS (1908). *Elaborator grammatica* III. ed. SIMONYI ZSIGMOND, Franklin Társulat, Budapest.

RÉVAI MIKLÓS [VILÁGOSVÁRI MIKLÓSFÍ JÁNOS] 1805. *Versegi Ferentznek tisztasággal kérkedő tisztátalan magyarsága*. Trattner, Pest.

RÉVAI MIKLÓS [FÉNYFALVI KARDOS ADORJÁN] 1806. *Versegi Ferentznek megsalatkozott illetlen motskolódásai a tiszta magyarságban*. Trattner, Pest.

SZINNYEI JÓZSEF 1879. Révai magyar–ugor nyelvhasználása. *Nyelvtudományi Közlemények* 248–286.

TELEGDI, ZSIGMOND 1996–1997. Ein früher Versuch, die ungarische Morphologie systematisch aufzubauen. *Nyelvtudományi Közlemények* 95: 13–22.

TELEKI JÓZSEF 1821. *A' magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szóllás-módok által*. In: *Jutalomfeleletek a' magyar nyelvről, a' Magyar Nemzeti Museum 1815., 1816., 1817. esztendei kérdéseire*. I. köt. Kiadta HORVÁT ISTVÁN. Trattner, Pest.

THIMÁR ATTILA 2007. *Hős és áldozat. Révai Miklós és a klasszikus századforduló irodalomtörténete*. Universitas, Budapest.

VERSEGHY FERENC 1793/1999. *Bevezetés a magyar nyelv törvényeibe, amely Adelung rendszere, nemkülönben a keleti nyelvek szelleme, valamint a tiszai és az erdélyi nyelvjárás alapján készült*. Ford. HEGYI BALÁZS, szerk. és utószó ÉDER ZOLTÁN. Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár, Szolnok.

VERSEGHY FERENC 1805. *A' tiszta magyarság, avagy a' csinos magyar beszédre és helyes írásra vezérlő értekezések*. Eggenberger, Pest.

C. VLADÁR ZSUZSA 2005. *A latin nyelvű magyar nyelvészeti irodalom terminusai*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

C. VLADÁR ZSUZSA 2013. *A régi magyar grammatikák*. Habilitációs értekezés. Kézirat.